

**ШИРОКЕ
МОРЕ
УКРАЇНИ**

**ДОКУМЕНТИ
САМВИДАВЦІ
З УКРАЇНИ**

ШИРОКЕ МОРЕ УКРАЇНИ

**Документи самвидаву
з України**

WIDE SEA OF UKRAINE

(In Ukrainian)

Reprint of Samvydav (« Samizdat ») documents
from Soviet Ukraine

Published by P.I.U.F. and SMOLOSKYP

Paris

1972

Baltimore

ШИРОКЕ МОРЕ УКРАЇНИ

Документи самвидаву з України

ДОКУМЕНТИ VII

Перша Українська Друкарня у Франції
Українське Видавництво СМОЛОСКИП ім. В. Симоненка

Париж

1972

Балтимор

Бібліотека СМОЛОСКИПА ч. 14

Обкладинка роботи Д. Тугана

Printed in France

P.I.U.F.
3, rue du Sabot
Paris (6-e)
France

Smoloskyp
P. O. Box 6066, Patterson Sta.
Baltimore, Md. 21231
USA

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Даємо в руки українських читачів та міжнародних дослідників черговий збірник матеріалів, що кружляють на Україні лише в рукописних відписах, у Самвидаві, і щасливо дісталися у вільний світ саме тоді, коли на Рідних Землях проведено репресії супроти більшості авторів, яких твори публікуємо (не були арештовані Ліна Костенко, Микола Холодний й Михайло Брайчевський).

До збірника включено й деякі твори, що вже були публіковані поза межами Батьківщини, але — на нашу думку — не були достатньо поширені, або загубились на сторінках часописів. А всі вони повинні бути у кожного з нас «під рукою», щоб черпати з них свіжу думку, фактичні дані, чи мистецьке вдоволення.

Збірник цей приносить чотирнадцять творів восьми авторів і коли на них поглянути пильніше, то ствердимо, що нема в них нічого політичного, нічого протидержавного й навіть нічого, що порушувало б закон режиму, якщо мати на увазі закон писаний. І саме в цьому вага збірника, зокрема в час широких репресій на Україні. Матеріяли його доводять, що ворог переслідує письменників та критиків, вчених і поетів ні за що. Бож коли їхні твори розходяться не з писаними законами, а практикою, то вина тут режиму,

який насилує закон в ім'я своїх імперіялістичних інтересів та нелюдської доктрини, в ім'я зведення України до ролі духової провінції колоніального простору, а людей — до ролі послушних потокайлів партійних ефрейторів.

Збірник pomoже вивчити цей, основний, момент сьогоднішнього положення на Україні. З цієї точки погляду, його зміст повинен би бути доведений до відома міжнародної опінії: дослідників і навіть найширших кіл нашого оточення.

Наведені тут матеріали друкуються без відома й згоди авторів. Видавництво вважало відповідним взяти правопис, що прийнятий у всіх виданнях, які появляються поза межами УРСР.

Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка

ЄВГЕН СВЕРСТЮК

ЄВГЕН СВЕРСТЮК — літературознавець, педагог, публіцист. Народився в 1928 році на Волині. Закінчив Львівський університет і аспірантуру в Київському університеті. В 1965 році підготував і оборонив в Одеському університеті дисертацію на ступінь кандидата педагогічних наук на тему «Особливості розуміння старшими учнями мотивації поведінки літературних персонажів». Працював викладачем і редактором. Виступав в періодичних виданнях з критичними та літературознавчими статтями. У 1965 році Є. Сверстюк був звільнений з роботи в Інституті педагогіки за його виступ перед волинськими вчителями. Згодом працював п'ять років відповідальним секретарем «Українського ботанічного журналу».

В грудні 1963 року, після похорону В. Симоненка, Є. Сверстюк разом з Аллою Горською, Михайлиною Коцюбинською, Іваном Світличним та іншими організував вечір пам'яті поета в клубі Київського медичного інституту, на якому виступив із словом — «Симоненко — ідея».

У липні 1968 року Є. Сверстюк звертався разом з Л. Костенко, М. Коцюбинською, В. Некрасовим та І. Дзюбою з відкритим листом до редакції «Літературної України» в зв'язку з наклепницькою статтею О. Полторацького «Ким опікуються деякі "гуманісти"»

(« Літературна Україна », 16 липня 1968 року), стаючи в обороні В. Черновола й С. Караванського. В 1970 році Є. Сверстюка допитували в справі В. Мороза, після чого він виступив в обороні історика з листом до О. Гончара разом з І. Дзюбою, І. Світличним, З. Франко і В. Черноволом.

Після вбивства Алли Горської 28 листопада 1970 року, Є. Сверстюк разом з Надією Світличною домагалися в'яснення обставин убивства художниці, а на її похороні він виголосив прощальне слово, яке було поширене згодом у самвидаві.

В грудні 1971 р. Є. Сверстюк виступив на похороні відомого українського біолога, академіка Дмитра К. Зерова, рідного брата Миколи Зерова, після чого він був звільнений з роботи, а в половині січня 1972 року — заарештований.

У 1970 році у видавництві «Смолоскип» ім. В. Симоненка і Першої Української Друкарні у Франції появився есей Є. Сверстюка «Собор у рiштованні», написаний з приводу роману Олеса Гончара «Собор».

Публіковані в цьому збірнику статті Є. Сверстюка появилися в самвидаві на Україні, де вони були поширені в рукописах, звідки й дісталися закордон.

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ СМІЄТЬСЯ

На витоптаному пустирі нашої історії — раптом сміх Котляревського. Саме в той час, коли начебто й нічого було сміятись... Але сміх заразливий — він відгукнувся луною в народних глибинах. П. Куліш схильний був убачати в цьому « ознаки глибокого падіння народного почуття самосвідомости й самопошани ». Можна зрозуміти ентузіяста нашого культурного відродження: йому б хотілось, щоб наша національна трагедія відкрилася в літературі українською « Іліядою ». Але глибокий сенс був у тому, що вона відкрилася в запорозькому стилі — веселим прологом — сміхом.

Ніякою логікою не пояснити нам наших відроджень після поразок і самого факту нашого національного існування: ми живемо в стихійно-іраціональному, в глибинах, самим корінням, що вічно пробивається паростками і рідко досягає нормального цвітіння. Лише в глибинних джерелах вільно народжується наша сила, яка на поверхні не має жодної видимостійкої форми існування. Наші перемоги нагадували нічний бенкет на руїнах чужого палацу. Зате наші поразки кожен раз здавалися остаточними — нас вирубували на пні, забуваючи в кривавому п'яному азарті, що в глибинах

недосяжне коріння, а в нашій землі — проростає кинуте в бою зерно.

Вранці сходило нове сонце, на лоно землі падала свіжа роса, і усміхнено вискакували молоді памолоді, що за правом живого здобували собі простір. Праця, боротьба, муки — і в дужому тілі народжувався здоровий, голосний і вільний сміх. Ми знову сміялись, і це завжди було добрим початком...

Знекровлена й здеморалізована поразкою в нерівній національно-визвольній боротьбі, гетьманська Україна XVIII століття втрачала рештки своєї незалежності, і разом з ними, здавалось, втратила свої останні надії.

Україна глухо волновалась.
Давно в ней іскра розгоралась.
Друзья кровавой старины
Народной чаяли войны...
Роптали...
Теперь бы грянуть нам войною
На ненавистную Москву!

(Пушкін, « Полтава »)

Це було на початку століття. В кінці століття було вже з цим покінчено. Полтавська розв'язка підірвала духовну міць України, знищила й розвіяла її кращі сили і повернула її обличчя до грубого й жорстокого ворога — царя, що виступав незмінно під личиною доброго батька і друга. Він втілював у собі принцип сили — те нове право, що прийшло на зміну козацьким правам і вольностям. Темною отарою без пастирів брів народ назустріч новому рабству, потроху звикаючи до цієї личини доброго царя, у котрого лише пани кривдники. Козацька старшина кріпко запам'ятала криваві царські уроки — Батурин, Лебедин, Ромен —

Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими... а такими,
Просто козаками,
Фінляндію засіяла... болота гатила.
(Шевченко, « Великий Льох »)

Тож не диво, що уціліли найплохіші, а їхні нащадки, тримаючись течії, одвернулись від благальних очей свого народу і пов'язували всі свої перспективні надії з Петербургом, який підшукував « верных и надежных » слуг та прислужників, не гребуючи явними негідниками та запроданцями. Навпаки, зрада стала високо оплачуватись : підкуп, терор і розтління були головними інструментами « исправления народа » і викорінення « умоначертаний прежних времен » (Катерина II).

Отоді в розкладеному національному організмі виступили наші найгірші болячки — відступництво « задля лакомства нещасного », і опущеність до « желания к чинам, а особенно к жалованию ».

Монархізм став духом часу, і всі дороги позаростали бур'яном, якщо вони не вели до Петербурга. Над імперією лунав жадібний крик : « Рабів »! І здавалось, уже ніякий вільний і живий голос не залунає.

Але тут повіяло рятівним вітром з Заходу — і на відродження стало заповідатися знову — з памолодів. То була велика епоха французьких просвітителів і революціонерів, німецьких філософів і поетів. Епоха великих зрушень у соціальному житті, в умах і сумліннях людей, епоха пробудження розкутого розуму, що розкидав уламки середньовічних пут і лахміття старих догматів. Вітер запилював і запліднював усі вершини.

Тим часом у країні найбільшого в світі неладу і запустіння, деспотичною рукою вводились нові порядки. В Європі революція, а в Росії — « реформи ». Тут

колесо історії закрутилося назад, навпаки, всупереч голосові всевладного розуму, що заповідав людству нову еру. Солодко посміхалася російська цариця на той голос, улесливо, а імітацією цілковитого розуміння заманювала його в свої будуари, щоб він звідти нікуди не вийшов. І саме в той час, коли Франція була звільнена і розкріпачена, — Україну остаточно поневолено і закріпачено. Коли в Німеччині один за одним виникали нові університети й академії — на Україні гасилися останні вогники освіти й культури.

В душі генеральної лінії «введення єдинообразия», граф Румянцев турбувався перед Катериною і за нас: «К обучению юности здесь хотя и есть школы и так называемая Академия в Киеве, однакоже, они отнюдь не на тех правилах основаны, каковы Ее Императорскому Величеству угодно подавать к исправлению народа».

Інші народи визволялись — український мав лише «ісправляться»! На колишню козацьку республіку, перетворену на величезне потьомкінське село, насувалась глуха ніч, «де розум і чуття, все спить в амбіозі». От тільки дратувала Румянцева «небольшая кучка людей», що носились «со своей собственной нацией» і «при всех науках и в чужих краях обращения остались козаками». Тільки дрімучий наземний оптимізм отими споконвічними «есть еще», «небольшая кучка», отими дубово-іронічними «все что у них есть, то лучше всего» — цей фарисейський оптимізм все ж таки пом'якшував справу. У своїй глибині, в корінні, в істоті вся Україна була за цією «небольшою кучкою». Лише зовні дубово офіційною мудрістю вона була перейменована на Малоросію (за польським зразком, де Україна називалась Малопольщею). «Укрити злість, облудливу покірність» у ту найчорнішу годину носила якраз не «кучка», а весь народ, який всіляко протестував проти нового ладу і кожен акт «державної мудрости» приймав, як нову

кару. Кругла самодержавна шапка ніяк не налазила на нечесану голову.

Добрими старими шляхами, обминаючи казенні «стовпи неотесані», але не обминаючи доріг європейської науки, мандрував по Україні Григорій Сковорода і сіяв у людських серцях мудрість любови та самопізнання, радість простоти і щирости, задоволення в правді, добрі, скромній праці та «совісті — як чистий кришталь». Правда, він був сином утомленого національною боротьбою, виснаженого і покороного краю, він носив у грудях «серце громадянина всесвітнього». (Пориватись у небо, до зір, як М. Петренко, в християнську містику, як Гоголь, у космос, як Кибальчич, Кондратюк, Корольов — давно стало українським варіантом шукання волі на найширшому ґрунті). Але моральна наука його була виявом такої національної впертости й гідности, що вже з неї було видно, як далеко від уярмлення до «исправления народа». Вперто співали сліпі кобзарі, і на власному духовному утриманні був весь народ.

Тут спадає на думку закон про незнищенність духовної енергії: не можна безслідно поховати ту силу, що вулканила Україну століттями, сходила кров'ю, вкривалась могилами, а потім знову вставала, налітала вихром і зносила тимчасові палаци нових панів та перекривала пришиклі чужі голоси українською піснею.

На тих могилах буйно зійшли козацькі літописи — Величка, Грабянки, Самовидця. Вилежували, переписувались і чекали свого часу. І дивним дивом якийсь талант із згустків нашої крові й болю зіткнув «Історію Русів» — неймовірно важку і страшну повість про історичну трагедію України. Заховавшись за іменем архієпископа Кониського, безкорисний автор цієї книги, як одержимий, викопав джерело, з якого живилося українське культурне відродження. Він поклав на нього таке закляття, що кожен, хто з нього запричас-

тився, заражатиметься українським болем — ідеєю автономізму і козацького республіканства — або принаймні, куди б не йшов, обертатиметься до нього.

Рилеев, Максимович, Гребінка, Шевченко, Костомаров, Куліш, Срезневський, навіть Пушкін — усі вони зазнали, хто ідейного, хто більш естетичного впливу цієї високохудожньої правди і вигадки про Україну. Списки її передавалися з рук до рук, аж поки в 1846 році (за Миколи I) її таки видали. Очевидно, завдяки її подвійності: в основі своїй ця історія наскрізь патріотична (як лають наші доктори та кандидати історичних наук — націоналістична), а отже опозиційна; але зверхня її тенденція цілком льюальна, з московською політичною орієнтацією.

Такою подвійністю позначена свідомість усіх дошевченківських, та й пізніших діячів українського відродження. Реальної політичної сили ж ні Україна, ні Польща не мала (це зрозуміли емісари революційної Франції і Наполеон, що слідами Карла XII намацували джерела українського вулкану), отже політична орієнтація могла бути лише московською. Зате органічна орієнтація, тобто справжня глибинно-підсвідома позиція — суто українська. Звичайно, політична орієнтація для письменника була формальною, другорядною, навіть коли письменник був водночас державним чиновником.

Роздвоєння зміг подолати у собі мандрівник Скорохода, якого «світ ловив, та не впіймав», зате закріпив за ним репутацію «юродивого». А вже від Котляревського це роздвоєння тягнеться майже через усі біографії українських письменників, що вписувалися в життя власними прізвищами, а в літературі жили під псевдонімами — Георгія Кониського, Ієремії Галки, Амвросія Могили, Основ'яненка, Дармограя, Іродчука, Мирного, Нечуя, Граба, Українки, Вартового і т. д. Єство письменника в глибинному — і саме для нього потрібний був псевдонім. Щоформальніше ста-

вився він до громадсько-політичної позиції, то легше було йому плекати в душі стихійну цільність.

Гоголь, після спорадичних гострих спалахів національної самосвідомості («Туди, туди, в наш давній Київ — він наш, він не їхній, правда ж...») зробив одчайдушне зусилля подолати своє ество коштом насильства над природою і логікою («Доминантної для Русских, Чехов, Украинцев и Сербов должна быть единая святыня — язык Пушкина, какою является евангелие для всех християн»). І це насильство коштувало йому трагічного зламу і втрати творчої потенції. Шевченко перший подолав роздвоєння, одверто вступивши на послідовно патріотичний опозиційний шлях, і це йому коштувало волі й життя. Він був поетом без преси (за винятком щасливого випадку з першим «Кобзарем» та окремими творами), а офіційно він був просто художником. Інші тримались в українській літературі, як той мандрівник, що зачепивсь над прірвою за кущ калини і життєрадісно припав до краплі меду...

І все ж таки якась сила, якась незрима духовна енергія тягла в українську культуру — своїх і навіть чужих. Справді, що було в тих піснях забутого і забитого в кріпацтві народу, коли вся сила, велич і краса — в Петербурзі, який манив холодним відблиском західноєвропейського сонця? А за ними потяглись князь Цертелєв і Срезневський, професори Максимович і Метлинський (який спершу пробував заглушити своє ество, посміхаючись над спробами Костомарова писати по-українському, а потім сам став псевдонімом — Могила). Не інакше, як сама сила обірваного життя, сама вага історичної спадщини пробудила до творчої праці тих людей і водила їх помислами. Тільки неуцтво могло врятувати від цього захоплення, що заводило все далі й далі.

Котляревський був першим полоненим української народної культури і весело, з юнацьким захватом по-

тягся до неї, спершу явно не збираючись надто далеко заходити. Тоді ще не було романтичної моди на український фолклор, і він припав до нього як незіпсута, багато обдарована натура, яка могла творити на здоровому питомому ґрунті.

« Сам Котляревський не знав добре, що він творить... Він покорявся невідомому велінню народного духа, був тільки знаряддям українського світогляду ». До цих слів П. Куліша пізніші літературознавці поставилися критично, не доглянувши в них глибокої істини, яка стосується початків усякої творчості взагалі. Бути голосом народного духа і знаряддям українського світогляду — це не так уже мало, і це єдино можливо, коли навколо нема не то що відповідної атмосфери, але й прикладу. Це вже по суті шлях проти течії, яка відносила інтелігенцію з рідного ґрунту в столицю, це вже глуха опозиція! Коли він почав вивчати українську мову і звичаї не для того, щоб замуфікувати для історії « остатки исчезающего наречия, некогда звучавшего на берегах днепровских », а щоб творити народною українською мовою, то це ж було зухвальство, яке свої сприйняли з захватом, а чужі, включаючи й самого імператора, прийняли за « умную шалость ».

Ніякого сенсу не було в прискіпливому ставленні, зокрема П. Куліша, до способів, які дозволяли І. Котляревському займати при цьому вигідне становище в суспільстві. Особливо коли зважити, що за одностайним свідченням сучасників, його всі мали за людину високої порядности й чести. Котляревський з усіма тримався з великою гідністю і його добре ім'я значною мірою підтримувало авторитет його такої нечуваної творчості. Він мав хист жити з людьми і добре лагодив з високопоставленими особами, на яких йому на рідкість щастило. Хіба цього в Росії мало, щоб мати найльотнішу репутацію? Адже навіть Шевченко завдяки особистій привабливості мав найкраще пово-

дження і захист у тих же самих Репніних, у Брюлова, пізніше в родині графа Ф. Толстого і навіть не дуже таївся зі своєю творчістю, коли б не те, що жандарми одразу відкрили його найрізкіші політичні поеми.

У нас і досі силкуються писати біографію Котляревського в тому елейному стилі, в якому автори звикли писати свої казенні автобіографії: підкреслити всі офіційно-патріотичні моменти, послабити, згладити або виправдати найхарактерніші епізоди внутрішнього життя, над якими начальство могло б насупити брови, і в цілому довести позитивність особи, тобто придатність її до державної служби. Тут, звичайно, літературознавці гнучко відокреслюють особу царя (до якого треба ставитись вороже), від його політичної діяльності (яку треба підтримувати під нинішнім псевдонімом «любови до спільної вітчизни»).

Іронія ситуації полягає в тому, що нам же йдеться не про влаштування Котляревського на службу, а про вияснення загадки, як він став і зумів встояти проти офіційної течії, зігнувавши «прогресивне» колесо історії, і зважився писати українською мовою, для українського народу, про український неофіційно живий народ! Адже з такою, як ми вивчаєм з підручників, біографією автор перших трьох частин «Енеїди» міг би закінчити «Одою Куракіну» і спокійно дослужуватись на «вітчизняній службі» до чину полковника...

Велика затишна хата біля церкви, огорожена від яру дерев'яним тином (малюнок Т. Шевченка) — тут 1769 р. народився в сім'ї якогось канцеляриста майже «дворянський» хлопчик Іван. Змалечку босими ногами він відчув землю рідної Полтави, яка була тоді ще полковим містом і на вигляд скидалася на велике село.

Ми не знаємо і не знатимемо, як перелітали через цей високий тин вісті з чорного світу, в якому доконували гетьманську Україну. На правому березі Дніпра ще кривавились свіжі рани задушеного останнього

повстання — Коліївщини; ще чорніли свіжі могили і жевріли в очах жертви цієї трагедії — без могил. Стогоном і сумними піснями на всю Україну рознеслась лиха вість про те, як «летіла бомба з московського поля, та посеред Січі впала»; як російське військо гірше за бусурман доценту зруйнувало й пограбувало Запорозьку Січ, як у бусурменський край — під турка, подалися останні нескорені запорожці; як до Петербурга повезли трофеї — козацькі хоругви і реліквії, а на Соловки повезли восьмидесятирічного кошового отамана Калнишевського, котрий дипломатично уникав конфліктів з властями, але мусив понести кару за те, що самою своєю сутністю запорозькою, всім своїм еством був ворогом «нової вітчизни». Здалеку доносились глухі чутки про повстання Пугачова, якого ув'язнили за участю самого Суворова...

Десь на той час Іван Котляревський здобував першу грамоту в дяка... і лише згодом міг відчути, як наслідок цих подій, гнітючу атмосферу безнадії у відгомоні сумної пісні. Батько зрання подбав, щоб син у цьому непевному світі зажив кращої долі, бо вже з десяти років записав його на службу в Новоросійську канцелярію, щоб у двадцять років записати в послужному списку дитини вже чин канцеляриста, а у п'ятнадцять років — губернського реєстратора. Такий час настав, що треба було «бомаг» на доказ людської вартости!

Ми не знаємо нічого про характер цієї служби майбутнього поета: мабуть таки служив, а потім епізодично повертався до цієї канцелярії, бо образ державного чиновника навіки в'ївся йому в душу, як щось наймерзенніше, найнікчемніше, як покруч, як финтик, «дурак письменний», що одцурався свого роду, мови, пісні і навіть признатися до власної матері соромиться. Така вже була служба отечеству, що убивала й спотворювала людську природу. Не можна було винести їй гіршого присуду, ніж той, що його

проголосив у своїй сповіді возний : « От рожденія моего розположен к добрим ділам; но за недосужністю по должности і за другими клопотаннями доселі ні одного не зділав » *).

Цілком очевидно, що Котляревський навіть не був заражений « духом часу », а твердо тримався моралі, традицій, історичних уявлень, мови і пісні свого народу. Звичайно, на його очах все каламутилось, змішувалось, перевиховувалось у напрямку опоганення і знецінення української « старосвітчини », простих звичаїв і взагалі української народної душі, розкладеної на « кріпацькі душі » — Котляревський ясно займав скрізь і завжди активну опозицію до новомодної пошести і скрізь залишався собою. Щойно заснована Полтавська духовна семінарія, в якій він провчився від 1780. дев'ять років, дала йому добрі знання латинської, французької і, очевидно, російської мови, але нових « умоначертаний » не прищепила. Павло Грабовський навчався в Харківській семінарії майже на сторіччя пізніше, але й тоді між семінаристами панувала українська мовна стихія і як тільки закінчувались лекції — слово брав український фолкльор. Тож не дивно, що в семінарії Котляревський прославився « римачем » і напевно найкраще з усіх літератур знав народну українську.

Ніякого здивування по суті не викликає свідчення Стебліна-Камінського, що коли Котляревського намітили в числі п'яти кращих семінаристів відрядити до Петербурзької Олександро-Невської семінарії, то « не могли відшукати, тому що його не було в місті ». Звичайно ж не було — і не було кому розшукати... Суто українська фігура відмови від високої чести! Але, здається, вона особливо характерна для Котляревсько-

*) А наші благонамірені земляки і досі відкладають всі добрі діла саме на той час, коли схоплять високі ступені і « должности ».

го. Його талановитий земляк Костянтин Пузина трохи пізніше не встояв проти спокуси, його відшукали — і довелось йому марно розгубити сили й згаснути в чернечій келії. Іван Котляревський ніколи й нінащо не міняв своєї Полтави. Усе життя він умів залишатись собою і виходити з ситуації так, щоб на перехресті шляхів залишались виразні не пояснені фігури мовчання, які можна тлумачити, як хочеш. Але при цьому треба дивитись на тонкі риси його виключно інтелігентного обличчя, сповненого задуми й гідності.

Перша фігура — незакінчена семінарія. Вона йому, очевидно, просто набридла і не могла вже більше нічого дати, крім непотрібної атестації. До казенної словесності в семінарії веселий і дотепний юнак, очевидно, ставився приблизно так, як Михайло Чупрун до пісень москаля-чарівника, який наполягав: « Да спой же ты, хохлячь, хотя одну русскую песню »...

— Вашу? А яку? Може соколика, або кукушечку? Може лапушку, або кумушку? Може рукавичку або підпоясочку? Убирайся з своїми піснями! Правду скажуть, есть що й переймати... »

І пішов « пан-Іван » на Полтавщину домашнім учителем, і став там вивчати та записувати рідну словесність, не минаючи нагоди й самому погратись на забавах та вечорницях з хлопцями й дівчатами. Простувата щирість господарів для його віку, мабуть, не була обтяжливою :

« ...Пристроїв скрипку, приловчився, піччихатею без смичка торкнув струну і заспівав... Повік не забуду... От наче все серденько розмокло, плаче сльозою, плаче й співає :

Ой, бачиться, не журюся, в тугу не вдаюся,
А як вийду за ворота, од вітру хилюся...

Не видержав дядюшка, глянув разів два на ключницю, кліпнув очима й зарідав, як мала дитина.

— Важно, — каже, — Дуже важно, пан Іван! Цілуй мене, каторжний! Важно, що хочеш роби, що знаєш, проси од мене, а я вже не пущу тебе од себе. Учи моїх сиріт-хлопчиків, утішай мене, і от тобі панське слово — життя не поскучаєш! З цього часу пан Герасим С-кий дає вам, пане Котляревський, стіл з нами і тридцять мідних гривень у місяць!... »

Все ж таки непевним ґрунтом була ця патріярхальна і сентиментальна атмосфера серед панів, саме підбадьорених « жалуваними грамотами » і « височайшими указами ». Вони стали входити в смак влади, розбещувались, « людям льоготи не давали і ставили їх за скотів ».

« Пан Іван » про всякий випадок заручився свідоцтвом про дворянство та поновив запис у послужному списку... Згодом він усе ж таки перейшов на військову службу: паперовим дворянством без служби не проживеш... Карабінерський сіверський полк привабив тим, що залишався на Полтавщині, і колись був усе ж таки козацьким полком, а тепер став наче перекрученим, переіначеним і поверхово ніби переученим на нові команди: « стой! не шевелись! » Очевидно, було це і смішно, і сумно...

« Енеїду » Котляревський почав десь під час свого учителювання. То була весна молодих творчих сил і справжня оргія слова! Відчувається тут перший хміль захвату тим легким, дотепним, вільним словом, поезією звичаїв і побуту, коли кожен звук і образ іскриться. Відчувається, що поет купався в цій стихії благословенної Полтавщини, як бджола в пилку в пору весняного цвіту і розкішно струшував тільки цей золотий пилочок. Реальний світ, чорний світ був десь далеко, трохи в сумній пісні, може в тихо-сумних розмовах, але хвилини за « Енеїдою » — то був час, коли існував тільки цей соняшний вулик. У цій священнодії Котляревський був справді « інструментом народного світогляду » і стихійно наповнював цим нектаром рамки

Вергілієвої « Енеїди » — великі й незграбні, на чужий кшталт. Зате стільники були наповнені вщерть!

Автор був настільки в полоні української рукописної традиції, що йому й на думку не спало пробувати друкувати свій твір. Він розходився з блискавичною швидкістю серед різних верстов української суспільності і припадав до смаку як тим, що хотіли розважатись гумором, так і тим, що почули, нарешті, людське правдиве слово на свій захист :

Мужича правда єсть колюча,
а панська на всі боки гнуча.

Здається, « Енеїда » мала чарівну силу духовно єднати порізаних і духовно відчужених земляків щирою людською усмішкою, спонукала заглядати один одному в вічі і впізнавати себе справжнього під чужим казенним мундиром. Поміщик-земляк Парпура не втримався, щоб її не надрукувати власним коштом, і щаслива ця дата — 1798 рік — відкрила нову сторінку в історії української культури.

Крім загального національного духу, була в « Енеїді », свідомо чи підсвідомо закодована вже з перших рядків, — запорозька історія. Про неї вже навчилися мовчати, а тепер, в книжці, кожен мовчки розумів як свій заглушений голос, своє рідне тепло, виспіване на запорозький лад... У всякому разі, коли капітан Котляревський з військовим дорученням пробирався через Дунай, він не обминув нагоди зустрітись там з запорозькими вигнанцями, а вони, дізнавшись, що то він скомпонував « Енеїду », одразу визнали його своїм і навіть запропонували за старшого. Швидко після цього, в 1807 році Котляревського позбавили посади ад'ютанта при командирові корпусу і раптом закинули за межі України — аж до Псковського полку в Литву. Він, зрозуміло, подав у відставку... Очевидно, не в інтересах його було розголошувати причини.

Наші біографи нестримно нагнітають Котляревському «патріотичне піднесення» у 1812 році з того самого казана, з якого одному мемуаристові навіяло казенний сон, що Котляревський нібито «силою простого малоросійського слова, обращенного к козакам, совершает образцовые подвиги храбрости».

Під лиху й непевну годину в російського імператора і справді раптом прокинулась повага до «малоросійських» національних традицій та потоптаної справедливості, і він узявся за демократизацію та організацію козацьких полків, наче забувши, що вони раз і назавжди зліквідовні.

Відставний штабс-капітан не виявив того ентузіазму, якого від нього вимагають наші майстри чистої біографії. — «Твердо уповаю на утверждение вашего сиятельства, — наполегливо нагадує Котляревський у доповідній записці Лобанову-Ростовському, — что я только употреблен до сформирования полка, а не для служения в оном» — і висуває десяток причин... Вперто замовчуючи це місце, майстри з радістю цитують далі з доповідної губернаторові: «Большей частью вступают в казаки с удовольствием, охотностью и без малейшего уныния» — і видають це за патріотичне піднесення! Тим часом Котляревський жодного фальшивого слова не говорив про «вітчизняний патріотизм», зате дає картину, яка говорить сама за себе: «Многие явились без положеных рубах, сапогов, серых шаровар, в старых изношенных каптанах, без платков для шей, седла без потников, арчаки ломанные, даже узды с пеньковыми поводями; казаков большая часть без ладунок, без сабель».

Словом, «обірвані, як гиря, ланці» — чудове доповнення до «Енеїди»! — але сповнені ілюзій, що нарешті спекаються кріпацтва... І вже без сумніву окрилені надією, що все ж таки знов повертаються козацькі полки.

Всю свою історію українці чекали вирішальних

змін. Хтозна чи тут не сподівались вони потаємно, що Наполеон задушить царизм, розвалить тюрму-імперію, зліквідує кріпацтво. Адже вся Польща сподівалась на визволення від Франції! Не треба забувати, що вірно-підданість на Україні щойно почала прищеплюватись, і то лише зверхньо, тоді як уявлення, традиції, і всі «прежние умоначертания» залишались старими, ближчими до польського ладу. Тим часом царський режим досі нічого не приніс Україні, крім руїни, грубої сваволі, безперервних езекуцій та заохочень кнутом, придушень, панщини й подушного. А купити «малоросів» можна було лише обіцянками повернення козацьких вольностей: в імператорському портфелі була величезна колекція заяв і прошеній «малоросійського шляхетства» саме на цю тему.

Звичайно, «просте малоросійське слово» було дешевше і на нього завжди був попит, судячи вже хоча б з появи в Петербурзі у 1807 році отакої книжечки: «Дух россиян, или сердечные чувства сибирского плавильного мастера Усердова и запорожского козака (sic!) Твердовського, изображенные стихами по случаю победы, одержаной над Бонапартием 14 декабря 1806 года». Далі посипалися «патріотичні» оди та все «знизу», від «трудящих» — «Козацька пісня про Бонапарта», «Ода малороссийского простолюдина на случай военных действий при нашествии французов» — всі на один кшталт, так наче їх мали зачитувати перед мікрофоном!

Це й була та липка «котляревщина», що брудно-сірою тінню приставала до високого імени поета; усяка лакейська бездарність, грубо наслідуючи «Енеїду», по суті пародіювала її народний гумор, простоту зводила на примітивне варнякання «під малороса».

Жодним словом штабс-капітан Котляревський не відгукнувся на «патріотичні замовлення»! Дивовижна то була річ — патріотичний «дух россиян» з уст малороса. У ньому стільки грубого лакейства й запо-

бігливості « перед москалем » та його силою, що на кожному кроці впадає в око тон слуги, що осторонь підлещується до москаля і гудить француза, ніби все тримаючи у підсвідомості колишню розплату за співчуття шведам... « Ні, ти москаля не здуриш » — простодушно ділиться у своїй « Оді малоросійського простолюдина » П. Данилевський з французьким імператором досвідом своїх впертих предків, які, закликаючи трагічною тінню Мазепи, заповідали йому :

Є в нас батько, цар найясніший :
Він для нас найдобріший.

З усього їхнього морального реквізиту він зберіг простосердність і невисоку віру в те, що чистосердечне каяття пом'якшує кару :

Лучче руським поклонися
Та й забудь більш вокувать,
Кинь ти всі твої затії,
Поклонись царю Росії,
Лучче здайсь йому у плін.

Зрештою, в казенно-войовничому тоні « малорос » ненароком признається, що, підтримуючи Москву, стоїть осторонь, і тільки задержувато під'юджує Бонапарта :

Ось ходи лиш ще до наських,
З'їж гостинчиків козацьких.

У свідомості українців тієї пори автономістичні уявлення часів гетьманщини були ще такими органічними, що навіть найвірнопідданіші не засвоїли нових « умоначертаний » про неділиму єдність. Лише у велику війну вони прокидались з глибокого провінційного сну і белькотіли спросоння :

Як се, братці, прилучилось?
Чутно, француз к нам зайшов?
Що се дурневі зробилось?
Й ще він лиха не найшов?
... Геть, нікчемний, убирайся,
Це не німці — москалі...

Оце й були в основному всі «мысли украинского жителя о нашествии французов».

Пушкінові в столиці згодом ще дозволялось писати романтичні двозначності на честь Наполеона (європейська мода була всемогутньою), щоб потім на належній «державній мові» заатакувати Європу, як «клеветников России». Але з лакейської допускався лише войовничий патріотизм з псовим присмаком — «під народ».

Зате не з просоння заворушився український простолюд під впливом нашествия «нових ляхів», що зібрались у «Москві-граді», у засідальному місці:

Ой коли б же нам, пани сенатори, у них вольность
[одібрати,
То будем ми і потомки наші в їх Отчизні поживати...

Такою ж мовою заговорив згадуваний вже поет Костянтин Пузина в «Оді — малороссийский крестьянин»:

Що за ярміс такий!

...що нас всі нехтують і за посміття мають...

...За що ж це, хлопці, так, що брат глузує з брата?

Що той, хто дужчий з нас, у пику б'є цього...

...Що ми бельгочемо так всквапно по-французьки.

Що по-московському ми цвенькаєм — по-руськи...

Оце був справжній голос народу, коли упало йому на голову кріпацтво та клясова боротьба, яку спляну-

вали пани-сенатори для порізнення козацької нації на взаємно ворожі табори — українських панів, українських селян-козаків, українських кріпаків, і все це, зрозуміло, під пильним наглядом та керівництвом російських держиморд. Тут автор не апелює до царя, а тільки до людського сумління :

Хіба ж ми нелюди, хіба які звіряки,
Хіба і Бога ми не маєм в животі!...

І цей його голос актуальний і донині. Коли наші компілятори убогих посібників та підручників, ігнорують його, дослухаються лише голосу « кон'юнктури », то їм цілком досить абстрактної сучасної формули про « дружбу двох братніх народів ». Вони не завдають собі труда уявити хоча б якийсь прояв « дружби » двох коней, загнаних в одній упряжі, коли одному з них, вже об'їждженому, дозволено кусатись, а другий тільки прикидається свійським і ніяк не звекає до режиму подвійного батога. Досить осмислення слів « гніт », « руйнування », « повстання », « ліквідація », « колонізація », « кріпацтво » — слів, які вживають самі вчені автори, щоб зрозуміти страшну трагедію цього необ'їждженого коня. Кожну військову кампанію йому вчувався дух волі і снилася нагода вирватись з упряжки на волю, де тільки можлива якась дружба та братання... У війну з Туреччиною 1806 р. вміть утворювалось « Усть-Дунайське Буджацьке військо » — і цілі села знімались зі своїх місць та потяглись за цією примарою волі. Довелось після кампанії скасувати цю нещасну « Січ », придушувати повстання, гасити « занепокоєння, непокірність і втечі в Молдавію ».

Бог-зна, про що думав Котляревський у цей тривожний час, всіляко пояснюючи начальству, що ніяк не може покинути своєї Полтави і своєї старої матері... Адже їздив недавно ще його земляк-патріот умовити Пруського короля Фрідріха II, щоб той пішов війною

на Росію, розраховуючи на повстання України... Був це той самий Василь Капніст, якого ми знаємо нині як російського письменника-сатирика (автора «Оди на рабство» і «Ябеды»). Він заснував у Полтаві «Дім для виховання бідних дворян», де Котляревський продовжував у його просвітному дусі працю, епізодично виконуючи губернаторські військові доручення.

Настало багато змін у свідомості всієї суспільності і у світогляді поета. Російська армія вернулась з Європи духовно побороною і роззброєною, ідейно розкладеною, зараженою республіканськими ідеями. В повітрі носилась конечність соціальних і національних реформ у напрямку демократизації режиму.

Для живої свідомої частини української суспільності в такій атмосфері настав час вивільнення закованих у мовчання, витіснених, загнаних у підсвідоме потаємних дум і сподівань. Сама Україна стала колиською таємних товариств та об'єднань, що вели до повстання на Сенатській площі. Коли ще 1807 р. українського дворянина Василя Лукашевича повезли до Петербургу на сповідь і покуту за тост чи то за французьку республіку, чи то за Наполеона, то не тому, що в Росії прихильники Наполеона були такою вже рідкістю, а тому, що в українських умовах цей тост був «мазепинським», і Лукашевича звинувачували в сепаратизмі... Згодом навколо Лукашевича організувалося «малоросійське товариство», тісно зв'язане з «польським патріотичним товариством» — і — «північним товариством» — з українських та російських дворян.

Усіх цих людей, попри всю розбіжність їхніх переконань і поглядів, єднало високе розуміння чести, свободи, людської і національної гідності. Про їхнє ставлення до ідей української соціальної і національної свободи важко судити з тих свідчень, які вони давали жандармам на процесі 1826 року. Але не може бути сумнівів про погляди у цьому питанні російського

поета-декабриста Рилеева, який звеличував трагічний образ Мазепиного послідовника у своїй поемі «Войнаровский». Щонайменше зі співчуттям ставився до цієї ідеї правитель канцелярії малоросійського губернатора кн. Репіна, Михайло Новиков — головний інспіратор таємних товариств.

Зрештою, сам князь Репін, брат декабриста Волконського і родич останнього гетьмана Розумовського (колишній віцекороль Саксонії!) звинувачувався в українському сепаратизмі — і не випадково. Це ж він замовив Бантиш-Каменському і на власні кошти видав у 1822 р. «Историю Малой России», сповнену, коли вірити нашим історикам, «поміщицько-націоналістичних тенденцій». Він пригорнув Котляревського, призначив його директором театру і замовляв йому п'єси. Потім він обіймав, як сина, молодого автора «Сну»... Звичайно, важко запідозрити цього високого російського аристократа і водночас демократа в антиросійських тенденціях: просто, він розумів поняття свободи на рівні своєї культури і порядности, знав, поважав історію і сучасні настрої українського народу, і навіть з самим Миколою I говорив підозрілою мовою: «Малороссийские крестьяне поработены происками царедворцев и малороссийских старшин, пожертвовавших счастьем Родины (!) для своих выгод». То, звичайно, він схилявся до автономізму, чи федералізму, чи сепаратизму, тільки не до централізму і деспотизму, за що був позбавлений всіх милостей царських.

У жандармському списку членів сепаратного «малоросійського товариства» було, звичайно ж, ім'я Івана Котляревського.

Для судового переслідування, не було, правда, достатніх матеріалів. Але нашим біографам Котляревського це завдає найбільших клопотів. З одного боку, зі списку його не вилучиш!... З другого боку, треба його ж протиставити В. Лукашевичеві, щоб показати

школярам, як треба вчитись у Котляревського «загальноросійського патріотизму»...

Щоб зарадити цьому лихові, мусимо нагадати, як М. Костомаров, одбиваючись од постійних звинувачень у сепаратизмі, цілком доводив, що це суто поліцейська термінологія. Вона була потрібна ідеологам російської імперії, які так надійно закопали статті Переяславської угоди, що вже не визнавали українського народу за окрему націю, української мови за самостійну і рівноправну мову, і вважали для українців обов'язковим загальноросійський патріотизм. Вони були послідовні: визнання народу веде до визнання його права на свободу й незалежність від будь-якої країни — навіть від Росії. Вони лякали звинуваченням у сепаратизмі, хоча письменник, навіть такий як Шевченко, в сфері своєї творчості цілком обходився самим поняттям патріотичної любови, оскільки перед ним ніколи не стояло питання практично вирішувати долю свого народу. Костомаров слушно відхилив цю невластиву діячам культури термінологію. А жандарми логічно її нав'язували.

Але навіщо битись цим питанням в країні, де український народ визнаний суверенною нацією, яка навіть має конституційне право на відокремлення, тобто має узаконений сепаратизм? Навіщо зараз «захищати» І. Котляревського, ба навіть Шевченка, від цієї легалізованої і узаконеної ідеї? Не інакше, як в ім'я найсучаснішого ізму — сервілізму!

Стихійне у Котляревського почуття українського патріотизму ставало дедалі більше усвідомленим і виразним. В міру того, в «Енеїді» з'явилися елегійні й героїчні ноти, а ватага троянців щораз більше перетворювалась на запорозьке військо. Але Котляревський не тільки «до жалю не мастак» — він не мастак до декларацій. Найсвятіші його почуття ховались у глибині грудей, зігрівали й одушевлювали його образи.

І гумор, і сатира Котляревського проходить по тій

тонкій грані, за якою причаїлось легке юродство і важка соціяльна алегорія. За характером сюжетних ситуацій автор впадає в різний тон, але з такою ризиковно широкою гумористичною гамою він весь час все ж таки втримується на цій слизькій грані. Тільки великим талантам властиве таке чуття міри й такту. В авторові « Енеїди » скрізь присутній співець « Наталки Полтавки », часом надто молодий і трохи легковажно безтурботний, але завжди шляхетний.

Що ж до соціяльної алегорії, то її в « Енеїді » не менше, ніж у найкращих сучасних фантастичних повістях. Котляревського, здається, ніколи не звинувачували в сатирі на самодержавний Олімп, але важко повірити, щоб такі образи не були точно прицільними :

Коли Юпітер ненароком
З Олімпа глянув і на нас...

Або :

В се врем'я в рай боги зібрались
К Зевесу в гості на обід,
Пили там, їли, забавлялись,
Забувши наших людських бід.

А вже народні біди виступають тут зовсім неприховано. Так і уявляється, як ми, насильно вибиті з колії європейського поступу, опинились на заклятому острові, де панувала цариця — « люта чарівниця і дуже злая до людей ». Володіла вона єдиним хистом — обертати людей на звірів. Всі народи в атмосфері цього царського острова, як у тюремній клітці, втрачають людську подобу і стають то псами, то лисицями, то козлами, то мавпами... Найтяжча доля, звичайно, українцям :

Пропали ! Як Сірко в базарі !
Готовте шиї до ярма.

По-нашому хохлацькому устрою
Не будем цапом, ні козою,
А вже запевне, що волом...

І все це весело, в національному стилі сумовитої посмішки над самим собою — « з нещастям тісно пообтершись, біду стрічали мов шутя ». А хіба це не з уроків української історії батько Анхіз віщує і зичить своєму Енеєві « розплодити великий і завзятий рід », « жить та поживати », але *застерігає*, що щастя троянців триватиме доти,

Покіль не будуть цілувати
Ноги чиеїсь постола...

Якщо все це писалось підсвідомо, підсвідомість Котляревського була нельояльною.

За легкими строфами поеми можна відфільтрувати і елегійні образи неперехідного значення, як от постать жінки :

Ніхто з якою не любився,
Не женихавсь, не жартував.
Ох, скільки муз таких на світі!
У всякім городі, в повіті!
Укрили б зверху вниз Парнас!

Вже тоді —

У тому царстві, де Юпітер
У правді твердий так, як дуб!

Надзвичайно проста і легка, « Енеїда » водночас залишається твором завжди проблематичним. Молодий Шевченко прийняв її цілком. А вже перед засланням вона йому здавалась « все ж таки сміховиною на московський кштатт ». Бурлеск відштовхував усіх наших максималістів.

Найчорнішу тінь на Котляревського кинули його епігони. У ХІХ столітті стриманість у ставленні до Котляревського з'явилася через те, що його стали сприймати крізь призму котляревщини — поширеного в той час недоумкуватого варнякання, нерозумного грубого сміху, дешевого літературного штампу — смішити українською мовою в ролі недорікуватого паяца, який розважає навіть не короля, а просто юрбу міщан. Несмак, графоманія, обивательський примітивізм, зубоскальство, знайшли в цьому малоросіянстві тривкий притулок і надійний хліб. Уряд ніколи не чинив перешкод малоросіянству найнижчого ґатунку, навпаки, найдипломатичніші шовіністи охоче дозволяли черством малоросійським зубоскалам убивати молоду українську літературу.

Ось чому через усю другу половину ХІХ століття найкращі українські поети, драматурги і артисти приносять ідею нещадної боротьби проти профанації української культури, проти того, щоб представляли її люди мало культурні, у яких за душею лише « три торби сміху ». Все молоде, живе і здорове, тримаючись від них поодаль, за каторжних умов розвитку української культури відвертається від усього українського раніше, ніж устигне розгледіти в цій культурі явища найвищої проби і неповторно національної величі.

Зараз ця боротьба нібито втихла. Зовсім не тому, що з малоросіянством покінчено. Навпаки, малоросіянство і « котляревщина » розмножились у різних жанрах і чудово розрослись у затхлому повітрі під низькою стелею. Особливо у тридцяті-п'ятдесяті роки. Цю тенденцію можна прослідкувати на інтелектуальній ентропії гумору Остапа Вишні. На еволюції перчанської самоцензурної сатири. На сучасному феномені « Тарапуньки », який гнучко і « общепонятно » розважає куцога і впертого Штепселя. На зливі гумористичних писань, « національний характер » яких сторонні люди утотожнюють з малокультурністю і замшілим примі-

тивізмом, позбавленим елементарної основи гумору — дотепу, зблисків тонкого спостережливого розуму.

Те, що якийсь дрібноперчанський твір має попит серед певних верств суспільства, ще зовсім не виправдовує його. Століття неволі і національних поневірянь виробили тип українського обивателя, який сам себе називає зневажливим прізвиськом « хохол », примовляючи : « Хоч горшком назви, тільки в піч не саджай ». І він теж має якийсь стосунок до тих прадідів, що в вогонь ішли за честь свого імени. Він має свою етику і мораль, свій гумор, свої приказки і пісні. Уся низькопробна, дрібнокорислива, обачливо-легкодуха і балаганна частка нашого фолкльору вироблена ним і належить йому — хохлові, якому б добре тільки поїсти й випити, хохлові, з якого росте ситий самовдоволений « торжествуючий хам », який уникає вериг чести й обов'язку, а тому й духу українського не зноситиме. Але після обіду його тягне на бурлеск, грубий і нехитрий регіт над усім (крім влади) і на той шлях, де можна все потоптати і на всьому самостверджуватись без розбору.

На прикладі сучасної « котляревщини » вже цілком очевидно, що вона розмножується самосівом на вітрах часу, а зовсім не йде від кореня Івана Котляревського. Для нас « Енеїда » — твір живий, але значною мірою вже історично-літературного значення. Вона, особливо в надто вільно ілюстрованому виданні, користується нині величезним попитом, і в цьому є щось приємне з гірким присмаком. Нашим школярам і досі наші « перевидані і доповнені » підручники не в силі вияснити своєю суконною мовою, що ж це таке ця бурлескна травестія і чому від неї починається нова доба українського письменства. Мабуть таки « Енеїду » кожен мусить відкривати собі сам у відповідності до рівня своєї культури, самосвідомості й обізнаності з класичними джерелами.

Нині легко зрозуміти гіркий погляд Куліша на

цей багатозначний твір, сприйнятий в єдності з тим підозрілим букетом, що має особливий нахил горнутись до Котляревського і профанувати звучання його імени. Але є у цьому погляді плідний імунітет проти прірв — бурлеску і сентиментальности, — у які скочується наша література в той час, коли не може триматися на рівні високого лету.

Зараз нам хочеться схопити звук цього імени і ствердити, що воно має тонкий тембр і дає шляхетний резонанс: обличчя Івана Котляревського світиться веселим сміхом, за яким скрізь відчувається органічно високе почуття людської гідности.

Вихваляючи три твори Котляревського, ми залюбки зводимо мову на талант поета. Але щоб бути зачинателем нової української літератури — мало самого таланту: треба мати український хребет, який крізь усі лихоліття і катастрофи знову й знову випрямляється і утверджує вільне людське право — *бути собою*.

Котляревський мав винятковий вплив на своїх сучасників і українську суспільність вже півтора століття не завдяки самому талантові й майстерності. І в «Енеїді», і особливо в «Наталці Полтавці» та «Москалеві-чарівнику» він утвердив *високе почуття гідности*, людської і національної гідности, без чого не можна було б і думати про відродження культури пригнобленого й колонізованого краю.

Це розвинене почуття стало хребтом нової української літератури, що б в більш чи менш гострій, одвертій формі, завжди послідовно обстоювала добру славу і честь українського імени. Вона боронила це ім'я від безкарно-самовладного чиновництва, що задавало хамський тон і офіційну моду ставитись до українського народу як до тяглової сили, угноєння і ферменту для побудови російської імперії.

Цей тон був настільки самовпевнений, що на твори Котляревського навіть не дивились серйозно, як на зародження нової крамоли. Тим більшої сили духа

потрібно було письменникові, щоб спокійно, наче нічого не помітивши, прокладати нову дорогу. На вічні закиди вічно начальствующого міщанина : « Эта эшто по-чухонски, зачем печатать когда ніхто не розуміє! » — добрий Квітка-Оснoв'яненко відповідав : « Тривайте бо, панове... є ще на світі православне християнство, що вміє і любить по-нашому. Не усе ж для москалів. Може б треба й для нас щонебудь... ».

Котляревський, судячи з нюансів у його творах, відповідає суворіше і радикальніше. Він ніби не був в опозиції до режиму — він про це мовчав. Але жив настільки органічно українським народним духом і настільки формально приймав нові форми життя та державні ідеї, що вони не позначилися на його творах. Це була єдино можлива на той час уперта стихійна опозиція в сковородинському дусі.

Тимто й потяглось до слова Івана Котляревського все живе, що принишкло і наче тільки чекало такого слова.

« Писання Котляревського задля їх глибокої національності, простоти і при тім загальнолюдської доступності й зрозумілості не могли лишитися без впливу на відродження українсько-руського духу не тільки на Україні, але і в Галичині » (Франко).

Струмувала в цьому слові жива не-рабська кров і жива сила, що не знає мертвих пут. Йдеться нам зараз не про те, щоб за всяку ціну довести високу національно-політичну свідомість Котляревського — від цього його місце в українській літературі не зміниться. Ми знаємо приклади, коли національна підсвідомість чи навіть національна і політична індиферентність, скажімо, в особі Гете, дала найсильнішого виразника німецького народу. Понад змурістю історичного моменту, понад мінливістю обставин і подій Котляревський сягнув живого струменя, в якому пульсувало духовне життя народу — і весело засміявся. Про відлуння його

слова справді можна сказати : « З легкої руки Котляревського... »

Котляревський був щедрим батьком, що оддає дитині найкращі свої соки й оберігає її життя, і все ж таки не знає якою буде його дитина і чи взагалі відкриється для неї місце в непевному світі.

Зі своїм запорозьким бурлацтвом він самовільно влетів у метушливий світ олімпійських маскарадів, його сміх розітнувся голосною луною і наче задихнувся без повітря. Минали довгі роки мовчання, і аж в добу шукань і надій Котляревський наче народився вдруге. На другому диханні він пише свою « Наталку », « Москаля-чарівника », закінчує « Енеїду », і, здається, у ці післявоєнні роки ілюзорної весни та духовного розкріпачення він починає відчувати ґрунт під ногами і сам здобувається на те, щоб творити духовну атмосферу.

Але той великий спалах його погас у великому чаду, коли кругом навколо почали гасити й ховати всі ознаки пробудження (навіть ховали значки про колишню приналежність до « біблійного товариства »). Котляревський не відступився, але болісно зав'яв...

Для відродження української культури змісту було не досить ні в « Енеїді », ні в « Наталці Полтавці » та « Москалеві-чарівникові ». Але було щось у цих творах глибше за саму суму закладених у них ідей та образів — була в них розворушена та щиро народна стихія, та національна безперервність духу, що вічно несе у собі початок і не вичерпується. Коли « на важких терезах вже хиталась доля України » (М. Вороний), ці твори утвердили наше право жити саме своєю народною українською мовою. Вона так заяснила своєю неповторною вродою, що самоствердження було самозрозумілим. Народною мовою відкрилась нова історична грань і головне досі незаймане джерело нашого культурного розвитку.

« Енеїда » визначила одну з найхарактерніших артерій нашої літератури — двозначний гумор, що дедалі

підноситься до сатиричного осмислення та духовного подолання грубих нездоланних сил, що стоять над українським народом і проти нього. Добра, здорова галузь цієї артерії виливається в Шевченківську соціально сатиру — сміх безоглядної боротьби. Квола галузь її у нас розростається на ріці часу і влаштовується як « актор-кріпак в театрі у панів : непевні жарти тне, сміється через силу, поклонами спиняє панський гнів... » (Леся Українка).

Другою артерією від Котляревського пішов в українську літературу етнографічний реалізм. З одного боку, він дав пишну гілку неповторного національного забарвлення. Але ця гілка не вельми обтяжена плодами, і потроху в провінційній глушині стала вона обростати дичкою, завжди буйно зеленою і дикою, і це стало другим боком цього етнографічного реалізму. Під доглядом доброго господаря він служить для прищеплення найактуальніших і наймодерніших гілок.

Основною артерією від п'єс Котляревського пішла в українську літературу добра традиція народности, що розрослась в органічно цільну систему поглядів на народ у його фізичних, духовних і моральних потенціях, як надиво здорову, надійну, гідну шани й любови силу, яка протистоїть розкладовій силі загнилих і змертвілих на службі режимові. Ця віра в народ стала головним джерелом, навіть своєрідною моральною нормою українського письменника, якому наче заказано всілякі вияви інтелігентських резигнацій. Підозріло звучало б для нього « співчуття народові », а вже зовсім дико вражав тон Белінського, не лише в грубій лайці його на адресу Шевченка й Куліша (« фамилия какая свинская »), але й у ділових його міркуваннях про « дубоватість крестьянского ума » та тверезих ре- зонах про мужика, який з панського палацу зробить хлів.

Наша література по-своєму виідеалізовує народ, але не зверху й здалеку, а з середини : вона підносить

з глибини його душі перли, вибирає з його гущі обдарованих красою й силою, вивищує їх і досліджує їхню долю серед сірих, стертих, скалічених і прибитих убогістю буднів українського життя. Вже Котляревський ніяк не вкладається в схоластичну форму чорно-білої аналізи: кожен персонаж його терпилихівським шляхом несе те, що дало йому життя. І навіть возний десь у собі затаїв природну схильність до добра та зберіг здоровий людський глузд, правда, перекручено змодернізований, як пісня Сковороди у світі, «де всякого манить к наживі свій біс». Навіть знахабнілий на царській службі москаль зберігає людське чуття справедливості і якесь поняття про чесність. Але характерно, що Котляревському і на думку не спало шукати моральних арбітрів та всіляких «Правдіних» серед освічених дворянських верств — Наталка з простого і чесного роду у нього стоїть найвище.

Захоплені сліпою грою в пріоритети, ми й досі любляємо хвалитися, що українська література в особі Котляревського та Квітки раніше за російську спостерігла, що під селянською свиткою б'ється гаряче людське серце. Наївна пиха! Якщо російському письменникові справді треба було відкривати ту істину і пробиватись крізь непрохідні верстви, то український письменник лише засвідчував, що він ще того не забув. Бо хіба козацька революція XVII ст. не жила гордим хлопським переконанням, що тільки у простого народу людське серце і живе сумління, а пани — чужі, черстві й бездушні, словом «собача кров»? З цієї моралі, з цього втіленого у фолкльорі світогляду і пішла нова українська література, яка вже знизу підносила до європейських віянь. Російська, навпаки, довго і важко пробивалась під тягарем «чужевластья мод» до простого і щирого слова, хто-зна скільки ще тривало б, якби не український фермент (Гоголь — в літературі. Щепкін — в театрі) — адже період її не випадково називається «гоголівським».

Українська верхня шляхетська верства «сама себе звоювала», самознищилась в часи Руїни, виродилась в часи колонізації і не дала ніяких власних плодів. Усе, що було в ній живе, перейняло народну мораль і світогляд, і лише так підносилось до вершин Лесі Українки.

Якою ж мірою Котляревський був виразником самобутности українського духу і наскільки саме від нього упало в землю зерно відродження? Бо справді, коли б українська література засновувалась на принципі наслідування російської — вона була б навіки приречена вегетувати побічною гілкою від чужого кореня і служити для «домашнього вжитку» тим, хто ще не навчився по-російськи. Однак ні в кого навіть не було сумніву в тому, що Котляревський — органічно українське породження з того багатого народно-поетичного коріння, яке не знає собі суперників у слов'янському світі. Гоголь, Капніст, Гнідич, Рубан, Гребінка, Наріжний, Погорільський, а з ними ціла плеяда художників та артистів — все це гілки, що на російському культурному полі живились соками з українського кореня. З деяких творів цих земляків та французьких і латинських книг складалась вся бібліотека Івана Котляревського. Він без сумніву був породженням стихійного козацького духу — незалежного, самодостатнього і необмеженого, а тому в юнацтві стихійно взявся малювати запорожців.

Зараз можна пожаліти стосів списаного паперу про стосунки Котляревського до Осипова — це по-суті лише добре одшліфована деталь з мало вивченої психології його творчості. Навіщо ворушити мертвих, від яких на помості добрих намірів залишився лише почесний хрест, позначений відблиском слави Котляревського?

Зате й досі десь наче непомітно лежить той факт, що біля колиски нової української літератури були вічно свіжі джерела — римські клясики, яких у нас тоді знали, читали в оригіналах, а бурсаки-семінаристи

мали звичай перелицьовувати та пересаджувати на український ґрунт. Від перелицьовування до художнього перекладу залишився один крок. Однак ця традиція триматись джерел у нас, попри всі зусилля окремих авторів, перевелась настільки, що через півтора століття «неоклясики» мусіли знову прочищати її і закликати до них своїх сучасників. Котляревський без сумніву виробив смак і чуття міри на цих дже-релах...

В «Енеїді» ще немає вибору на рівні найвищих мистецьких критеріїв. «Стати на шведську могилу» і писати, «як од старих чував» — це ще не найбільша висота, але безсумнівно перша і своя. Це своє у нього спокійно утверджене скрізь, інколи із спеціальним акцентом. Впливи, головним чином через російських солдатів, йшли на Україну, і Котляревський не проминув нагоди на них відгукнутись. Троянці у нього співають

Козацьких, гарних, запорозьких,
А які знали, то московських
Вигадовали бріденьок.

Автономність національного духу була в Котляревського стихійно сильною, і він захищав її, не зупиняючись навіть перед проблематичністю приказки: «З москалем знайся, а камінь за пазухою держи». Михайло Чупрун носив такі речі на похваті, і його льяольність не пішла далі похвальби, що й наших тепер у столиці багато, в сенаті, на міністерствах та й то лише для того, щоб втерти нахабному служивому носа.

У відстоюванні національної гідності, культурної незалежності й гордості Іван Котляревський завжди послідовний і, з його інтелігентною делікатністю, навіть несподівано різкий. У веселій стихії нашого національного самовисміювання, переплетеного з самозве-

личуванням і, зрештою, як натягнута струна, як голос вартового на січовій вежі над загуляним товариством.

Котляревського «Одиноке гніздечко на калині» виплекало дещо інфантильний, але здоровий організм, у якого закладено виразний характер. Обтяжений різностильовими нашаруваннями, заглиблений по шию в самостійні багатства ніколи не культивованої ниви, позбавлений творчої атмосфери навколо себе, він все ж таки кинув у землю здорове зерно відродження української культури.

Під тягарем обставин поет був задумливо сумний, як український поет. «Коли ж ми дочекаємося історичного опису України, її гідного?» — говорив він Срезневському. «Тепер неможливо», — відповідав чи то Срезневський, чи то сам Котляревський.

«Тепер неможливо» — повторюємо на двохсотріччя з дня народження Котляревського, увінчане нашими гірляндами «котляревщини». За той час «чимало літ перевернулось, води чимало утекло». Івана Котляревського давно стали «повністю» видавати, публікувати про нього скупі спогади — чомусь скорочені, — давно стали його засиджувати мухами «котляревщини», звинувачувати і применшувати, виправдовувати і звеличувати батьком, основоположником, зачинателем нової української літератури, першою ластівкою відродження української національної культури. Потім йому першому з українських поетів поставили пам'ятник і освятили ювілеєм.

Незалежно від того, коли і як це робилося, від його імени завжди віяло тихим теплом і особливою симпатією, і життєдайну силу випромінювали його ненабридливі три твори, варті тридцятьох. І завжди автор веселої «Енеїди» здавався таким сумовито вдумливим, що з ним хотілося поговорити про все ще від тих часів, коли

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись.

Широким селянським морем розлилась Україна, безсмертну душу якої так по-синівському згадав і так голосно оспівав поет. Пішли за луною його пісні з убогих селянських хат, навіть з панських будинків щедро обдаровані духом ті, що зважились на важку долю послів невизнаного і закованого народу перед людством. Важким боєм з навколишньою темрявою та її стражами здобували вони кожную духовну висоту, по-лицарському дерлись на крижані скелі. Нерідко, як у довгій « Осінній казці », вже на початку шляху, після перших голосних окриків, скочувались і потроху звикали до життєвих свинарників малодушні, бурмочучи втомлено : « Святий цей запал, а проте даремний ». І закріплювали свій прапор на вершинах тільки обрані.

Але що за диво — довгим списком проходили драматично-смутні біографії подвижників, але ніколи не бракувало молодих ентузіастів, сповнених снаги і запалених вірою в своє покликання здобувати вершини. Навіть коли вершини було виголошено вигадкою, а на долах розставлено ритуальну вахту службових заміників, за луною живої пісні тяглося все живе...

Широкє селянське море бурунилось, каламутилось і очищалося, випаровувалося у контрольоване небо, і, бувало, « безводною хмарою проносився над рідним краєм » його цвіт. А від засмічености рябіли на ньому цілі безплідні острівки. Нині воно скупіше вже на ті багатства, яких стільки в етнографічній енциклопедії Івана Котляревського. Хоча там квартирує тьма-тьменна вчителів, але вони не « муть » води і не роблять погоди. І живе воно якомсь рештками своїх запасів, без їхньої новітньо-схоластичної мудрости. На різні посади в місто, « тее-то як його, де ліпше », потяглись возні і, « за недосужністю по должності та другими клопатами » не встигають задуматись, хто вони, якого роду й народу, але як тільки виборний Макогоненко в простоті своїй торкнеться проти шерсти москаля або

свого ж таки перевертня, що « не пошанував нашого краю і звичаїв », як вони в силу должности і самохить виправляють його : « Полно, доволно, годі буде балакати. Не твоє діло... » Масово штампуються і автоматизованим способом відтинаються від « старосвітських традицій » всілякі малодушні, легкодухі і просто нещасні фінтики...

Давно вже після царської служби осілим життям зажили Москалі-чарівники, але й нині їм Михайло Чуприн закидає, коли осмілиться : « Який то у вас, москалів, язик луб'яний. Скільки меж нами вештаєтесь, а й досі не вимовиш « вареників ». Розважлива Тетяна все згладжує ці гострі кути, а вчені люди пишуть книжки про правильну лінію, « проведену в її образі Котляревським ».

По-старому б'ється з бідою стара Терпилиха, і все ж таки на її неогородженому подвір'ї часом заясніє, як соняшник, роботяца й до всякого діла дотепна Наталка, замріяна перспективою іншого життя в місті і вже не дуже слухняна до матері. Зате геть зіпсувався і спився за довге своє бурлакування Петро. За снами про легке життя він навіть не вірить Котляревському, що йому справді траплявся такий добрий сирота-бурлака, що роками зберігав вірність та здобував право на руку дівчини, а потім усім пожертвував задля першого кохання.

Всяк, хто не маже, то дуже скрипить, —
Хто не лукавить, той з-заду сидить —

співає своєї возний. « Так воно, так в теперішньому світі », — примовляють люди без усякого осуду. Ба, навіть хвалять возного, принаймні, за одвертість.

Страшно стає за те широке море, яке мілкішає, вихлюпується на безплідні пустелі, втрачає свій аромат і споконвічно стійкі властивості, а все ще надійно спить своїм віковим сном провінції, яка живиться з газет

Петровим театральними враженнями з Харкова і Миколиними занудливо-пісними піснями про минулу війну.

Але широко розлилось по країні селянське море, і дивлячись на його сонне плесо, покрите осугою буденности, часто ми не бачимо його освіжаючих джерел і незмірних глибин, що грайливо викидають дивні перли. Задихаючись від виробничої куряви однакових днів, ми часом забуваємо дивитись у міряну у нас лише віками таємну глибіню. Крізь товщу століть задивляється у ту глибіню поет, що був дитям запорозького сміху, здатного попри всі нещастя, на руїнах рідної Трої утверджувати волю до життя. Море підіймає і окрилює. В ньому невичерпні життєві сили. Іван Котляревський сміється.

НА СВЯТО ЖІНКИ

*Щоби вам не судилась найтяжча судьба
Найстрашніша клятба — полюбити раба.*

Іван Франко

Ніколи не була вона ні царівною, ні принцесою, жінка моєї землі.

Далеким раннім сном з напівлегенди пройшли образи нашої першої християнки княгині Ольги і не першої жалібної чайки-зигзиці Ярославни.

Тьмавим переказом здиміли владні постаті полонянки-султанши Насті Лісовської, жінок, що тримали перначі руками козацьких полковників і роботящої селянки Розумихи, що задавала тон придворним качкам в палацах своєї невістки цариці Єлисавети.

Була вона принцесою і випромінювала німб слави лише в царстві духа, коли творила свою пісню :

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

Зарання лиха історична доля поклала на неї важкий камінь і вимагала мужности на право жити. Під

цією ношею вона разом з чоловіком створила, зберегла, як душу, передала дітям мову, пісню і пам'ять про чесний рід.

Рівність її з чоловіком з правіку була однією з великих українських національних традицій. В часи найважчого занепаду життя, в безпросвітних буднях вона навіть брала верх над чоловіком і свідомо несла головну моральну відповідальність за честь свого роду, а отже й за гідність свого народу.

Вільна від домостроївських пут, змушена сама виховувати, а то й утримувати дітей, українська жінка була хранителем духовної стійкості і здоров'я, мови і пісні, традицій та звичаїв — більшою мірою, ніж чоловік, що носив на собі рани та болі поразки, чумакував, бурлакував та блукав по світу, наспівуючи :

Ой, високо сонечко зіходить,
А низенько заходить...

Биті шляхи йому заростали тернами, а доля стелила йому стежку на чужину...

Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?

Більш незалежна суспільно, вона була величнішою і духовно цільнішою. Від « Наталки Полтавки » і « Запорожця за Дунаєм » — до « Фата морґана » і « Дорогою ціною » Коцюбинського — скрізь світиться захват героїчною постаттю української жінки в негероїчні часи нашої історії, що готувала чоловікам долю перевертнів та « пропащої сили ». Ця істина стала своєрідною концепцією багатьох творів нашої художньої літератури.

Суха і чорна від праці, бита, але не зламана долею, у Панаса Мирного вона виказує людям свого єдиного

сина, коли той співається до озвіріння й переступає закони моралі.

Вона висміює покручів, що пнуться в пани, і зневажає малодушних, що « у лакомстві нещасному » гублять своє обличчя. Зціпивши зуби, вона відвертається від хліба, якого не заробила : « Ми бідні, але чесні ». Вона не бере жодної участі у самосуді рабів, спідлених від страху, — тільки голосить!

Давні греки і римляни символізували в образі жінки безоглядну силу левиці, що « всім своїм єством прагне до перемоги... »

Образ її, юної, вродливої й одважної, революційна Франція поставила на барикадах, освятила як свій національний прапор і дала йому ім'я — воля.

Її велична постать перейшла на континент молодій Америці, яка над темними віками рабства й розбою високо піднесла статую свободи — в благій надії, що вона навчить людство дихати на повні груди...

І в той самий час наш найбільший поетичний геній виспівав сльозами її долю покритки, матері, зганьбленої, і на барикадах нашого народного горя створив з неї образ України.

Ніде в світовій літературі нема такого трагічного образу, що під іменами Катерини, Оксани, Сиви, Марини, Наймички, Сліпої, Відьми, Лілеї — підноситься, нарешті, до символу святої Богоматері Марії, що знесла найбільші страждання і — вже в чисто « українському стилі » — під тином,

Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду.

Судились їй незвичайні посмертні перетворення, коли її професійні лицеміри одягли в царську порфіру, а по суті ж —

Наплювали
На тебе, чистую, кати :

Розтлили, кроткую! А ти...
Мов золото в тому горнилі,
В людській душі возобновилась...

Жила й возобновлялась вона у власних сльозах, у
своїй пісні — тій, у яку заслухався Франко :

Слухаю, сестри, тих ваших пісень сумовитих,
Слухаю й скорбно міркую :
Скільки сердець тих розбитих, могил тих розритих,
Жалощів скільки неситих, сліз вийшло пролитих
На одну пісню таку?

Забудеться багато імен працівників пера, але ні-
коли історія нашої культури не забуде неписьменної
подільської жінки Явдохи Сивак, що вік свій « про-
жила в біді, як камінь у воді », але зберегла у пам'яті і
проспівала для запису 1008 народних пісень, розповіла
сотні казок, приказок та прислів'їв. І веліла підписати
ця семидесятирічна бабуся прізвищем Зуїха, бо під
власним прізвищем могла записувати лише улюблені
пісні...

Сотні імен таких жінок загубились у пам'яті і
злились з іменами народу. Вони виспівали душу і
влились у життя луною мелодії.

Зовсім не випадково цей народ дав найбільшу
поетесу світу — Лесю Українку. Так і мало бути, що
« на гору круту крем'яную » зійшли у нас три жінки
— Леся Українка, Марія Заньковецька і Ольга Коби-
лянська — і стали біля вершинних явищ нашої куль-
тури символами народної шляхетности.

По революції на допомогу жінці прийшов техніч-
ний поступ. Стали змішуватись старі устрої. Закинув-
ши вишивання, Олеся Кулик потай від « старосвіт-
ської » матері кинулась тікати на курси трактористів.
За браком живої ідеї, дівчина ні з того, ні сього підняла
ідею емансипації... проти своєї матері! Ех, мабуть не

треба було славити Олесю Кулик як трактористку : з неї могла б вийти ніжна мати і добра дружина тракториста. Все ж таки, соціалізм проголосив рівність не для того, щоб дівчата грубіли за чоловічою працею, а хлопці спрямовували та солодко оспівували їх трудовий подвиг...

« Жінка в колгоспі — велика сила ». Цей нецеремонний афоризм великого циніка сформулював фактичний стан рівності жінки у ті роки. Рівність обернулась потворною гримасою проти неї, слабкої, виснаженої і обтяженої сім'єю.

Війна все списує. Вона закріпила жінку на найважчих роботах, зробила її вдовою і одинокою матір'ю —

Росли роки.

Росло твоє чекання.

Печаль смоктала радощі твої.

І над твоїм

Розстріляним коханням

Скажено глузували солов'ї.

(Василь Симоненко)

Нині найстрашніше слово про жінку — це слово статистики... Чоловікам все ж таки було не так : вмирати легше.

Зараз соціальна проблема розриву між містом і селом — на плечах жінки. Виявилось, що вона не тільки в колгоспі велика сила. Найважчі і найдешевші роботи в місті теж виконує ця сила. Копає рови. Асфальтує дороги. Вивозить за місто сніг. Носить цеглу. Будує місто, в якому не житиме. За вказівками, під керівництвом та наглядом чоловіків... На очах у прохожих чоловіків, що ніяково одвертаються... Знижують плечима... Стають і дивляться до всього звичними, байдужими очима євнухів...

Вона приходять до нас у місто у важкій роботі як тяжкий докір сумління і найтяжче прокляття за чийсь

вину... Якщо ми не будемо соромитись за себе в такій ситуації, то чи взагалі ми зможемо коли-небудь соромитись?!

Хтось згадує старі слова — «лицарство», «честь», «шляхетність» — хіба можуть ці слова коли-небудь стосуватись чоловіка, який, насвистуючи, звик проходити повз жінок у важких роботах?

Хтось нагадує, що її покликання — материнство, народжування і виховання дітей. Але ж для того, щоб мати дітей, треба бути закоханою, щасливою і чарівною... А для того, щоб виховувати дітей, треба мати що передати їм у спадщину. Хіба може вона в тих умовах зберегти радісну усмішку, рідну мову, звичаї, традиції, що віками розвивались як вираз національного ества і обличчя народу?

На селі вона зараз чи не єдина моральна сила, що материнським інстинктом тримається якогось ладу в світі, де «чоловіча плоть» так здеморалізована пияцтвом і так заангажована найсучаснішою ідеєю «легкого хліба»...

Над її головою проходили і вкопувались зморшками на чолі (такими зморшками, що коли б вони хоч не передавались дітям, як батьківський «код» жури і безпорадності!) війни, революції, братовбивства, колективізація, голод, людоїдство, пожежі, окупації — і могили, могили, могили — без хрестів!

Над її хатою зі свистом і ревом проносився технічний поступ.

Але — Боже мій! Чому він десь несе людям полегкість і достаток, а від неї везе хліб і дітей? Чому він говорить до неї чужою мовою — і зовсім не дивиться їй у вічі! Чому хліб перестав бути святим і наче втратив смак? Чому люди — малі й старі, не цілюються хоч раз на рік — на Великдень?

Трактором проторохтів повз її хату технічний поступ. Але вже люди не збираються вечорами погomo-

ніти, порадитись і поспівати пісень. Заспівати її старої і вічно нової :

Візьми, мати, піску жменю,
Посій його на каменю,
І коли той пісок зійде,
Тоді син твій з війська прийде...

Вони напиваються ще зранку — раніше, ніж встигнуть заглянути один одному в вічі. Опиваються сини і внуки, п'ють і опускаються десь на заробітках дочки — і стають якимись чужими.

Виснажена болем утрат і працею, засушена самотністю, нині вона не йде за голосом любови до життя і мудрістю продовження роду... Вона замислилась над своїм природним покликанням — і загадує нечувані питання : а чи варто народжувати для сучасного світу дітей... Одна-дві дитини на сім'ю — це формула вимирання народу...

Ще не отямившись від минулого, вона вже сьогоднішнім днем — у світі, над яким згущуються хмари перенаселення, а навколо спалахують зловісні блискавки і доноситься знайомий гуркіт грому...

Що зараз скажеш старими словами про рівність і право жінки? Вона має всі громадянські права. Але ще більше обов'язків... І все ще снить вона ідеалом лицарського кохання, мужнього захисту, домашнього достатку і затишку. Новому мінливому світові розхитаних норм вона нав'язує незмінну умову : старе питання про порядність і стару серенаду про вірність.

Я слова розгубив по дорогах чужих,
Що скажу тобі, рідна дорого?

(М. Рильський)

Наші поети не оспівують її вроди, а важко сповідаються перед нею.

На кілька років стала нашим сентиментальним гимном « Пісня про рушничок ». І не випадково : не-виразні слова і жаліслива мелодія цієї пісні служила нам виразом комплексу вини перед десь далекою, десь забутою матір'ю... Невідомо для чого вона « водила мене у поля край села »; зате добре відомо, як вона безпорадно заламувала руки і, скорившись долі, проводжала в Богзна яку « далеку дорогу ». І всім нам, незалежно від рангів і чинів, хотілось в інтимному затишку спогадів виплакати свою підсвідому вину і тугу за цією єдиною вірною материнською любов'ю, що ніколи не питала, за що нас любити...

Так, у світі усталеної байдужості і ненависти, у світі вкоріненого недовір'я і підозр вона залишалась єдиною, як Сонце. Неважко було її оцінити...

Але як важко було перебудувати життя так, щоб в найбільші свої хвилини ходити за порадою саме до неї і, не криючись, шанувати її — не словами, а синівською любов'ю і вірністю. Щоб з поточної ієрархії цінностей піднести її з самого долу і поставити над усіма дорадчими — так як поставила вона своїх дітей над усіма вартостями.

« Білими губами упівголос буду вам казати за себе. Я ішов від мами у біленькій сорочці, сам білий. З білої сорочки сміялись. Кривдили мене і ранили. І я ходив тихенько, як білий кіт ». (В. Стефаник).

Якими все ж таки ми повертаємось до неї, що пустила нас у білій сорочці, і стаємо перед її обличчям і перед власним дитинством?

(Стаття написана 1969 року. Подана повністю).

СЛІДАМИ КАЗКИ ПРО ІВАНОВУ МОЛОДІСТЬ

Жили собі дід та баба, і було у них три сини : два розумних, а третій — дурень...

Так починається багато казок, а далі, продовження вже — як в якій казці. Але у всіх таких казках з'являється велика життєва справа, — і доручають її батьки найрозумнішому — старшому. Він виходить з дому, впевнений, гордий і вдоволений з себе. Але десь його домашній пристосований розум губиться в незвичному лябіринті життя. Егоїзм його безпорадно сідає на обмілині і засихає — він непридатний до великих і незнаних доріг. Другий розумний син набрався розуму від старшого брата. Та цей розум його теж нікуди не заводить і покидає в бездоріжжях. І ось третій син Іван, дурень, якому не довіряли батьки і тримали його попихачем. Вони завжди пускають його з дому без особливої радості і надії...

Але кидається в дорогу Іван з більшим вогнем і меншим розрахунком. Є у нього наївна щирість і віра в людей, в їхню силу творити добро. І сповнений Іван безкорисної готовності допомогти всім, хто зустрічається йому на шляху. А старші брати посміхаються собі і думають : хай-но він, дурень, по простоті своїй вдариться лобом об стіну, хай-но покуштує життя. Тоді

знатиме, що його місце на печі, а наші дороги — не для нього.

Зрештою, два брати переконані, що все на світі — для них і сповнені прагненням якнайшвидше дорватися до свого заповітного корита, навіть не думають про Івана. Вони не думають навіть один про одного. Заряджені однаковим негативним зарядом егоїзму, вони взаємовідштовхуються. Вони не люблять один одного і не хочуть ділити місця з будь-ким біля цього корита.

Незлюбливий Іван тим часом переконується, що світ не без добрих людей, і ті люди зовсім не вважають його дурнем. Може, він, обдарований дитячою мудрістю, не помічати хитрих і недобрих карликів, що чигають на нього і тільки й шукають нагоди розрядитись у герці? Він обминає їх і знаходить тих, кому він потрібен і хто йому потрібен.

А, може, взагалі світ належить молодим і зухвалим, що вірять у неймовірне і несуть у життя свою радісну і одверту віру, і заражають інших своїм дитячим сміхом?

Вони не шукають згаданого корита, вони не прагнуть володінь і саме тому їм належить увесь світ. Просто, вони не хочуть проковтнути його — їх цілком влаштовує те, що світ належить також всім іншим.

І зробив народ упослідженого долею Івана головним героєм казки, і знайшов у ньому ту мудрість і ту силу, що прокладає нові дороги в житті, знаходить живучу і цілющу воду для батьків і освітлює навколишні сутінки своїм добрим поглядом, як смолоскипом.

Але погляньмо на історію народу: чи не стали героями в ній саме ті, що з дитячою усмішкою пройшли над прірвами і найвище піднесли дух народного безсмертя? Чи не загубились безіменно ті практичні, приземлені і добре пристосовані, що називали Івана дурнем, який нічого не мав і не матиме. І насміхались

з Дон Кіхотів, що в них немає свого власного діла, але їм до всього є діло. І от, виходить, зі сміху люди бувають...

Їх, ситих, обминула народна пам'ять. Обминула легенда. Бо легенди творить Дон Кіхот, зазираючи палаючим поглядом за верховини життя. І нерозважні Дон Кіхоти світу стають героями народної казки і народної історії.

Іскри донкіхотства розсіпані межі людьми скрізь по світу. Може, вони створюють ту незриму лінію високої напруги, за якою можна прослідкувати шляхи духовного розвитку людства?

Начитається якийсь Дон Кесідо лицарських романів і йде в життя живим продовженням їх, Дон Кіхотом, одержимим ідеєю справедливості і мрією про оновлення життя. А люди збирають в легенду сліди його великих, часто марних зусиль і співають пісню безумству хоробрих.

Десь в глибині душі носять вони переконання, що саме ці непристосовані, часто смішні зухвальці підштовхують їх і підносять життя, порушують інертний плин і наївно дитячими очима відкривають людям чи то вкрай потрібні ще нечувані істини, чи то фіктивний одяг голих королів, чи то неспроможність тієї правди, що в житті вилилась вже у свою протилежність. Їх виганяють з раю, відлучають від церкви, але знаходяться все нові й нові « диваки », яким здається дорога вигнання з раю вельми спокусливою. Вони не живуть страхом, а, отже, й не бояться « страшного суду »... який за Іваном Франком, навіть веде в кращий світ, де :

Знайду я товариство
Більш до смаку й до вподоби...
Там знайду завзяте плем'я,
Люд свободний і гулящий,
Повний сили й волі, вицвіт

Роду людського найкращий.
Всіх музик і всіх поетів,
Що вино й любов співали,
Всіх філософів, що пута
Догматизму розбивали,
Всіх еретиків, усяких
Перелому піонерів,
Бунтарів і гайдамаків,
Всяких революціонерів.
Всіх, що власне чоловіцтво
Окупляли слізьми й кров'ю,
І всіх тих, кого любив я
В житті грішною любов'ю

На такі роздуми навела мене суперечка двох. Вони були різними людьми, бо стояли на різному ґрунті. Іван якимсь чудом стояв на пружному гребені незримої хвилі. Може допомагали йому втриматись на цій химері незримі крила, які десь мусили вирости на тих вітрилах!

Петро стояв на твердому континенті, і допомагала йому втриматись проти всіх вітрів солідність, що спиралась на стабільну силу законів життя.

До того ж у них були різні духовні потенціали...

Іван був за натурою неуговтаним романтиком, готовим з піснею на устах шукати цвіту папороті. Петро був тверезим і холодним реалістом, готовим клясифікувати і звести до спільного фізіологічного знаменника всі виміри людського ества. Кожен з них брав життя на свою міру, вони сперечались запекло — словом і ділом.

Легко, скажімо сперечатись про Довженка : він сам сперечався з собою і розбурхував приспані в нас суперечності...

І. — Довженко у важких зусиллях боровся за збереження свого обличчя. Він вів свій корабель між

рифами і, всупереч бурям, все ж таки довів його до рідних берегів Десни.

П. — Довженкові не загрозували рифи, бо він вів по вигаданому морю вигаданий корабель, на якому не сидів, а плавав на крилах попутніх вітрів.

І. — Треба дивитись на живого Довженка, а не на вручені йому грамоти. Треба пережити хоча б частку його тривог і, зрештою, знати, чим він жив у найважчі для народу роки...

П. — Звідки це знати?

І. — Хоча б з «України в огні», зовсім несумірної з руслом, виструганим для літератури того часу. Що йому продиктувало цей твір? Чи дитяча художницька безпосередність, чи високий драматизм роздумів на рідних руїнах, чи, може, просто його людська масштабність позбавляла його «почуття реальності». Словом, практичні бачили в цьому творі крок до самогубства автора.

П. — Тоді як сам автор тут менше ризикував, ніж під час виїзду на фронт.

І. — О ні, виїзд на фронт — це була норма, в яку легко вкладались великі й малі. Тут автор ставив на карту все, переступивши через небезпеку. Зате ображені люди завжди перебільшували небезпеку й ніяк не можуть повірити в приказку, яку цитують для підбадьорення інших: «Сміливого й куля не бере». Вони завжди вірять в сьогоднішню напівправду, більше ніж у вічну народну правду, бо глибоко не приймають народних потреб, народної сили і мудрости.

П. — В народній мудрості, в цих же прислів'ях і приказках, більше науки обережності, ніж сміливости.

І. — Там є все, що кому потрібно. Але сам народ відсіває поміркованих і бере для себе безоглядність Дон Кіхотів.

П. — Народ бере великих і відсіває малих. Якщо

постать досить велика, їй дарують і слабості, і нестерпний характер, і скакання в гречку.

I. — Але цікаво, що великі постаті, великі передусім своєю вірою, своєю любов'ю і всім ігноруванням найвищих для поміркованого прописних істин. Масштабність їх визначається передусім безоглядною найвищою метою. Шевченко мусив здаватись диваком порівняно з раціональним Кулішем, якого просто дивувала зухвала спроба народного поета переоцінити найбільших царів, що творили Російську імперію. Франко зі своїм «Не пора» мусив здаватись Дон Кіхотом порівняно з Драгомановим, що все знав, все зважував, враховував і все мирився з фактами. Леся своєю надпобутовою героїкою мусила здаватись просто мрійницею порівняно з реалістом «всеросійського масштабу» Винниченком, якого вже не влаштовувала вузька малоросійська аудиторія.

II. — Щож — реалісти й зараз залишаються реалістами.

Звичайно, наші паралелі дуже умовні, бо тут йдеться передусім про різні таланти, але й на сьогодні побутово закріплена концепція залишається реальною, а розважливі реалісти — вони й сьогодні переконливіші своєю логікою пояснення життя...

I. — І тим не менше ця логіка поступилась перед зухвалою вірою... На боці пристосованіших був і практичний глузд, і споконвічна сила «золотої середини». І все ж таки історія бере великих романтиків в основу духовної культури і з їхніх гарячих візій та пророцтв творить фундамент. Вона ставить Шевченка високо над Куліша, Франка — над Драгоманова, Лесю Українку — над Винниченка. Навіть духовні спадкоємці поміркованих і обачливих нині гаряче оспівують своїх антиподів — Шевченка, Франка, Лесю... Ех, не вмієте ви весело реготати! В житті багато курйозів — треба тільки вище стояти, щоб бачити їх.

II. — До речі, в світовій літературі, з якої ми все

ж таки беремо найбільше, зовсім немає ні тих паралелів, ні курйозів.

I. — До речі, світ починається від рідного порога. А « світова література » — це література французька, англійська, російська, чеська... Кожна з них має свій власний ґрунт, від якого не втече у « світові абстракції » навіть француз, якому все ж таки ближче. Цікаво, що саме наші помірковані естети люблять втікати від свого конкретного на « світовий ґрунт », де збирають істини, що ні до чого не зобов'язують...

II. — Просто, ширший погляд на речі дозволяє людині вибирати те, що їй до вподоби, і не обов'язково морочитись над питаннями, які не приваблюють.

I. — От мені й здається, що цей « світовий » ґрунт найпривабливіший : його не треба ні орати, ні засівати, ні поливати. Просто собі на доказ ерудиції пересипаєш зерно, не турбуючись такими клопітними дрібницями — де, хто і як вирощував його. Дуже спокійне заняття і чудова нагода уникнути цілком конкретної праці на конкретній ниві, з конкретними будяками та яругами. Звичайно, там свої « прокляті питання », теж дуже конкретні і нелегкі, але турист з певною широтою погляду через них переступає.

II. — У всякому разі слова « віра » і « надія », « любов » і все те, що ви шукаєте в літературі, звучить підозріло і старомодно, як « опіум для народу », а крізь діравий донкіхотський плащ проглядає наївна впертість і однобічність натури, схильної для полегшення справи ділити все на біле і чорне.

I. — На те, що тяжить до сіро-захисного кольору і те, що прагне виразного світлого.

До сіро-захисного тяжить все міщанство і інтелегентний скептик, в якому теж сидить Дон Кіхот, але дуже маленький і затиснений. Він ніколи не зважився першим виступити проти неправди, « бо все одно це даремно », не зважився кликати за собою, « бо все одно не підуть » і не зважився на жоден очайдушний крок,

« бо це нікуди не веде ». Він боявся поразки, розправи, боявся людського сміху, людського наговору, одне слово — боявся. Від цього так здрибнів, що йому захотілось знищити саме ім'я Дон Кіхот, як нагадування, саму різницю між правдою і правдоподібністю. Бо правда закликає, а правдоподібність — заспокоює.

Тому то цей модерний інтелігент солідно сидить на ґрунті цього прагматизму, який скріплюється неписаним законом: за байдужість і пасивність тобі нічого не зроблять, а зі своїми добрими пориваннями неодмінно вскочиш поперед батька в пекло...

П. — « Безумство хоробрих » — так здається, на вашій фразеології зветься ця чудова пісня для десятиклясниць. Вони її вивчать, не знаючи, чим вона пахне в житті, і зберігають про свято, яке чомусь не приходить.

І. — Безумство хоробрих — це пісня, яку має творити кожен в найкращі хвилини життя. Інакше життя буде довгим і нудним — без свят. Бо свято само не приходить: завжди треба влучити хвилину, яка практичним людям крізь вікно здається невдячною і невчасною.

П. — А практичним — саме тією, коли треба влізти під колесо. Ех, діти, не треба так високо ставати, щоб вже зовсім не бачити тих реалій, з якими все ж таки треба рахуватись.

І. — Звичайно, в таку казенно-плякатну позу взагалі не гідно ставати — хоча деякі розважливі реалісти все ж таки стають з розрахунку на репортерський об'єктив і всемогутність реклями ХХ віку. Але треба все ж таки стати так високо, щоб не фетишизувати реалій і не дивитись на них очима білки, приреченої крутитись в колесі « розумної своєчасности » та « історичної неминучости ».

П. — Ех ви, раби власних галюцинацій.

І. — Ви раби « зорового поля »...

П. — Ви ігноруете правду.

І. — Ви сприймаєте правду нюхом, а не совістю. Тому ваша правда така мала, що з нею нікуди виходити, бо виходити можна з великою правдою, яка дає силу, мету. Але чому ви заперечуєте, що крім портативних реалістів є внутрішньо сильні, красиві люди? Їх обкидають болотом, а завтра вони знов прийдуть чистими, і в очах їх зоритиме та притаманна їм краса, яку ви силкуєтесь звести до галюцинацій. Муштруйте їх під себе, як хочете, а вони знову йтимуть на повен зріст своєю власною ходою. Чому ви їх не бачите?

П. — Бо ви їх вигадали, до речі, за виробленим у вас штампом уяви. Звичайно, не зв'язавши з життям.

І. — Я б вам показав, але це треба самому вміти бачити. Поряд з ними ви відчуваєте кволість вашої живучої віри в ніщо, ваш нудний скепсис і підсвідому заздрісну ненависть до їхньої сили... А сила їх — в любові. Людина мусить бути закохана в щось, в когось — одержимо — в цьому суть життя.

П. — Ваша любов завжди змішана з ненавистю і нетерпимістю. Вона не дуже ласкава і недуже приємна — є щось в ній від кальвінізму.

І. — Просто вона не половинчата. Вона горить і обпалює, а не тихенько втягує в тепло і затишок. Страшна та спокійна ненависть, що впливає не з любови, а з байдужости й егоїстичного невдоволення. Вона ніколи нічого не створила, вона руйнує і розкладає. Це рак, що самий не знає своєї страшної перспективи.

П. — Що робить ваша любов? Говоріть довше, я почекаю, до якого логічного висновку ви дійдете...

І. — Вона горить, вона живе, а не скніє. Вона йде з віри в казку. Ви не смійтесь — вона живиться казкою, щоб творити легенду. Зокрема для вас.

П. — Мені не треба.

І. — Треба. Не зважаючи на філософську невтральність і принципову життєву пасивність, ви все ж

таки не відмовитесь від родинної активності, розведете дітей, а вони захочуть казки...

П. — І прийдуть до вас, щоб ви їх годували казками, грушами на вербі — це їм дуже смачно.

І. — Абсолютно вірно: їм буде з вами душно і, коли забиватиметься у ваші щілини нудьга від рівномірно ошліфованих безплідних істин, і душитиме пристосовництво — вони втечуть од вас шукати віддушини...

П. — Люблю, коли про ще неіснуюче майбутнє говорять так легко і впевнено, як про минуле. — Люблю, як легку музику...

І. — Це вже було. Ви не доглянули основного в житті — молодости. Вона завжди однакова. Вона (коли справжня) не заокруглюється, раниць себе, раниць інших і в муках народжує себе, як черепашка перлину. Вона не захищена, вона нездоланна... І вона потребує легенди, щоб творити... Її підсиджує скупа старість, її розкладає внутрі поміркована молода трухлявість, а вона все одно прокладає дорогу, бо вона має силу міцних весняних паростків, що пробивають навіть каміння. Думайте про цю силу. Якщо ви не вірите в те обличчя, яке воліє в прірву, ніж в фальш усталених правдоподібностей, — повірте в цю силу. Це явище біологічне — воно перевіряється досвідом, його не спростуєш софізмами.

П. — Хто ж софіст? Ви порівняйте, скільки я говорю, скільки ви...

І. — Вам нічого говорити: ваші духовні предки все проїли і не залишили вам у спадок високих вистражданих слів. Слово — це теж чудо. Це спалах розуму, що зумів схопити річ у звуках. Слово вигадав фантазер, дітвак, дурень — як хочете, назвіть його, тільки це був не той, що зосереджено дивився в землю, солідно впершись в неї чотирма кінцівками — для повнішої гарантії.

П. — Ех, ви — дієслово минулого часу! Чого ви

бунтуєте? Проти чого ви йдете з усім арсеналом і за всіма ритуалами старого лицарства? Ви всі своїм корінням в минулому віці, ви раб його понять і уявлень. Поза ними ви не мислите свого існування, а отже й не мислите людського існування. Ви, ідеалісти, завжди вважали себе світом, а решта світу мала значення тільки тому, що містилась у вашому світі... Тим часом справжній світ змінюється. Героїчний індивідуалізм і Дон Кіхоти — це одна з старих забутих казок в нашому кібернетичному світі великих організмів, систем і підсистем...

I. — Ех, ви дієслово невизначеного часу, сіра сирітка на плині течії. Ви виробили самовпевнену позу, щоб здаватись керманічем на течії, що кудись несе вас. Ви не проти пози лицарів минулого... Ви завжди брали і будете брати все від Дон Кіхотів, бо самі ви не творите. Ви вільні перед минулим народом, бо нічого не взяли з нього. Ви вільні перед сучасним, бо нічого не взяли на себе. Вам залишилось заклинати майбутнім, бо воно ще нічیه. Вам нічого іншого не залишилось, бо ви не маєте свого кореня. Ви мусите чекати, що виросте на чужому, і мусите прикидатись живим. Не маючи рідного кореня, ви ігноруйте корінь взагалі і не знаєте, що він дає. А він дає силу, молодість, свіжі соки, а звідси — волю до боротьби за оновлення життя. Ви проти віри і легенди, але ж легенда твориться грою сил. Вона йде від духовного здоров'я і наділяє ним інших.

II. — Не кажіть мені про легенди: легенди дуже довгі...

Дискусії їх були нескінченними. Що далі в ліс, то більше дров. Але дивно, що всі ці дрова забарвлювались кольором очей того, хто дивиться на них. Той самий ліс, який здавався Петрові споконвіку дерев'яним, а отже однаковим сірим і непрохідним. Той самий ліс, в якому приваблювали його тільки плоди з окремих

дерев, захаращених непотрібним хмизом. Той ліс здавався Іванові живою казкою, де серед дерев і звірів він — своя людина. Навіть більше — він корінь дерев і звірів, і скрізь він потрібен всім, бо з його присутністю все розцвітає в усмішці. Чи то в радісній, чи то в глумливій — він не особливо придивлявся... Борючись, щоб все оживало, щоб у всьому прокидалась енергія і воля до життя. Головне, щоб було в муках народжене буяння і скорботне вмирання, а не просто животіння без буань і свята.

І судилось йти Іванові, розсівати проміння і знати, що скрізь треба його вогню. Ставали йому на дорозі змії, дракони, бо дорога ж була невторованою... І неодмінно він попадав у всі пастки, яких там понаставляли темні сили, бо був він необачний і простосердний. Дошкульно і болісно ранило його життя, але якась була в ньому сила, що гамувала біль і дарувала молодість. Він все залишався таким самим, не вицвіли його очі і не пригасла усмішка, і пісня бриніла на устах.

Ніколи б його випробувань не зніс Петро, але вони й не чигали на його шляху, де не було ні страшних буднів, ні веселих свят, ні казкових рятівників. Всі, що жили навколого нього, зберігали сили і економили енергію. Не кидались з мотикою на сонце, не вимірювали ліктем безодні... А так собі тихо старілись і внутрішньо згортались... за браком простору.

Чи знав Іван всі ті безрадісні істини життя, від яких Петро змалку охолов і постарів? Іван їх знав, але він забував про них, бо вони не випромінювали світла. Він йшов за тими, що додавали йому світла. Бо були в його власному житті чорні дні, і тоді він мусив не бачити чорних істин. Тоді перед очима його душі поставав океан — одвічна стихія. Похмурий і безкінечний світ холодних хвиль, готових в штормову ніч накрити все дев'ятим валом. А біля берега купка вікінгів, що спокійно, твердим поглядом перевіряють

кораблі, на яких збираються відчалити в пошуках невідомого. В пошуках землі, якої ніхто не бачив, якої, якщо бути суворим реалістом, може й нема. Але вони вірять, що вона може бути і якась невідома жагуча туга і жене їх до невідомого ніким не випробуваною дорогою, на якій є якийсь ніким не випробуваний нюанс перемоги.

А на Чорному морі у своїх легеньких байдаках запоріжці з зухвалою піснею плывуть до берегів Туреччини назустріч бурям, з яких вийде переможцем тільки невеличка частина їх.

Грай же, море! — Заспівали,
Запінились хвилі,
Кругом хвилі, як ті гори :
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба.

І зацвіло Іванове обличчя любов'ю. Тією любов'ю, від якої скресає крига, тануть сутінки і вся земля проймається пролісками, що пробиваються крізь мерзлу кригу і дихають чеканням весняної оргії цвітіння.

І В А Н Ф Р А Н К О

(Сценарій літературно-музичного вечора)

Невольничий край, забутий Богом і занедбаний людьми, здавалось, навіки заснув. Його сон охороняли недремні наглядачі і чорні тіні імператорських орлів. Цей край був перекреслений кордоном, де закопано чорно-жовті стовпи, і муштровані солдати походжали, дрімотно перегукуючись чужою мовою та безтурботно поглядали на туземців.

Хто був кращим жандармом Європи — Росія чи Австрія? Обидва жандарми були кращими...

Росіє, краю туги та терпіння...
...Росіє, краю крайностей жорстоких!
Твій витязь Святогор дріма в печері,
Козацька воля спить в степах широких,
А дівчина-голубка на бульварі
Платком, а не лицарською трубою
Сигнал дає до кроволиття й бою.

Австрійську імперію Франко краще знав і ще більше ненавидів :

Тюрмо народів, обручем сталевим
Ти обціпила їх живі суглави

Й держиш — не для пожитку, не для слави,
А лиш для жиру клеветам мерзенним.

Отак пастух попута коні в полі
Через-ногу; здаєсь, три ноги вільні,
А йти вони, ні бігти не зусильні —
То ржать, гризуться спільники неволі.

Отак і ти попутала народи,
Всім давши зверхні вигляди свободи,
Щоб одні одних гризли і душили.
І хоч всі дружно рвуться з твого круга,
Та в різні боки шарпають друг друга.
Сей колот — джерело твоєї сили.

Обидва імператорські орли готові були зчепитись
і тоді опорою їм послужать « вірні хохли » і вірні
рутенці — « Тірольці сходу »...

Послужать під крик чужої команди, забувши, що
— рідні брати...

І коли з мільонів тебе
Вибрав він собі в слуги,
Я без вибору став твій слуга,
Лиш з любови і туги.

Бо люблю я тебе не лише
За твою добру вдачу,
А й за хиби та злоби твої,
Хоч над ними і плачу.

Бо вже близька година моя,
Та остання, незнана,
А я мушу, я мушу дійти
До межі Ханаана.

Так бажалось там з вами входить
Серед трубного грому!

Та смирив мене Бог, і ввійти
Доведеться самому.

Там я буду лежать, і до гір
Сих моавських глядіти,
Аж за мною прийдете ви всі,
Як за мамою діти.

І пошлю свою тугу до вас,
Хай за поли вас миче,
Як той пес, що на лови у степ
Пана свого кличе.

І я знаю, ви рушите всі,
Наче повінь весною...

А тим часом, там за Дніпром, мати народила сина,
співала йому сумної пісні —

Свою нудьгу переливала
в свою дитину.

Усвідомивши себе сином свого народу, він потім
згадав цю пісню :

Добре, мамо,
Що ти зарання спать лягла,
А то б ти Бога прокляла
За мій талан.

А там, за Дністром, інша мужичка, поспішаючи до
праці, наспівувала своїй дитині може тієї ж пісні.

Потім ця дитина стане велетнем, пройде тернисті
стежки життя, праці і думки, і згадає :

Тямлю як нині : малим ще хлопчиною
В мамині пісні заснувавсь я.
Пісні ті стали красою єдиною
Бідного мого, тяжкого життя.

Так підіймались до величі духовних вождів народу Тарас Шевченко і його брат по духу Іван Франко.

Обидва вони з'явилися в царстві дрімотної тиші-покори і тривожно били на сполох. Вони дзвонили словом, дзвонили кайданами на своїх руках — вони, як велетенські смолоскипи в темряві рідного краю, горіли — і згоряли до кінця!

Прожив Іван Франко 60 років, але в 50 він почав танути і гаснути. Написав він до 100 томів. Це був колосальний розум, який не уникнув жодної галузі людських знань, даючи зміст духовного життя галицькій суспільності на довгі десятиріччя.

Він був поетом революції і співцем зів'ялого листя у дні журби. Він був письменником, який прагнув охопити всі сфери народного життя, і мислителем, який вів свій народ до вершин, « де вселюдські ідеали зріють ».

Він був першим сіячем соціалізму в Галичині, першим революційним просвітителем, організатором політичних партій, і українським Мойсеєм, який шукав своєму народові доріг до визволення.

Іван Франко стояв на вершині тогочасної європейської культури. Він належав до великих обранців долі. Але ніколи не забував, що він мужицький син, виготований чорним мужицьким хлібом і зобов'язаний сторицею повернути народові те, що від нього взяв.

За своє коротке юнацтво, Франко в мініатюрі пройшов ті круті ступені розвитку, які пройшла галицька суспільність за довгі роки свого пробудження.

Двадцятирічним юнаком він вже вирвався з полону фальшивих авторитетів, порожніх фраз і млявої любови до казенних святощів. Він вирвався з колії вишколених і ситих рабів, які зневажали свій народ, щоб більше любити австрійського і російського монархів.

І він заспівав на повен голос пісню про свій народ — наймит.

В устах тужливий спів, в руках чепіги плуга —
Так бачу я його :
Нестаток, і тяжка робота, і натуга
Зорали зморшками чоло.
Душею він дитя, хоч голову схилив
Немов дідусь слабий,
Бо від колиски він в недолі пережив
І в труді вік цілий.
...Лиш в казці золотій, як привид сну чудовий,
Він бачить доленьку свою
І тягне свій тягар, понурий і суворий,
Волочить день по дню.
В століттях нагніту його лиш рятувала
Любов до рідних нив :
Не раз дітей його тьма-тьменна погубала,
Та все він пережив.

Ори, ори й співай, ти, велетню закутий,
В недолі й тьми ярмо!
Пропаде пітьма й гніт, обпадуть з тебе пута,
І ярма всі ми порвемо!
Недаром ти в біді, пригноблений врагами
Про силу духа все співав,
Недаром ти казок чарівними вустами
Його побіду величав.
Він побідить, порве шкарлющі пересуду —
І вольний, власний лан
Ти знов оратимеш, властитель свого труда,
І в власнім краю сам свій пан!

Ця пісня визначила його шлях : Франко попадає в тюрму.

Цісарсько-королівські судді закінчили цісарський університет. Вони були неграмотні. Але мали політичне чуття : « Їй-богу, я не знаю, що таке соціалізм, але знаю, що це щось гідне кари », — признавались вони. Зате Франко в тюрмі остаточно пізнав, що таке соція-

лізм, і зрозумів, що повернення на шлях « порядних » і влаштованих — немає. Він спалює за собою мости і пише « Товаришам із тюрми » пісню під переможну мелодію « Марсельези » :

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям.

Нове життя не обіцяло радощів. Навколо стояв закам'янілий старий світ, стояв самовдоволено, впевнений, що стоятиме повік... Крига холодної байдужості і егоїзму сковувала ідейно темну, байдужу до народу інтелігенцію. Сервілізм, запопадливість перед вищими і зневага до нижчих, середньовічні інтереси й заботони складали підвалини офіційної моралі.

Вірнопідданчі настанови і заповіді духовних « отців » народу гарантували глибокий сон в убогій країні ботокудів.

(« Ботокуди », І. Франко, т. X, стор. 119-121).

Отаким зимовим сном
Ботокуди всі заснули,
Та й то ранком, скоро тільки
Маледикта мову вчули.
Що там час несе з собою,
Звідки вітер в світі віє,
Як іде наука, думка —
Їх це не студить, ні гріє.
Все те, мов пусті вітри,
Понад Ботокудським краєм
Прошумить і пролетить,
Наче хмара понад гаєм.
Довго здавлювана правда
Просипалась в серцях людських,
Тільки тихо, темно, сонно
В сонних серцях ботокудських.
Повстає кругом на світі
Плем'я сміле, войовниче,

Що для люду права, хліба,
Волі і освіти кличе.

Тільки в Ботокудським краю
Нечувати бою, стуку,
Тільки храп : часом лиш сонним
Сниться битва за азбуку.

...Спіть, нехай вам дійсність люта
Супокою не тривожить,
Най вам сон нову славу
І пановання ворожить!

Най ніколи вам не сниться
Хлоп обдертий і голодний,
Най ніколи не щемить
В серці вашим плач народний.

Спіть, не знайте, що то горе,
Що то нужда, що то мука,
Що то пімста, до котрої
Пре безвихідна розпука!

Спіть, моральности підпори!
Світ так красний і багатий!
З чистим серцем у перині
Так солодко, любо спати.

Спіть, покиль зима лютує —
До весни ще довго ждати :
Змеркни, сонце! Стихни, світе!

Франко бентежив сумління людей, у яких замість сумління розвинувся нюх... В цьому світі духовного мороку обиватель пустив чутку : Франка мають повісити » — і з цікавістю чекав, чи справдиться чутка... Чутка не справдилась, бо ще до народження Франка цісар підписав і поклав до шухляди конституцію, яка дозволяла думати навіть про соціалізм. Поки конституцію гризли миші, Франко сидів у тюрмі тричі і навіть виробив для суддів стандартну відповідь : « На суді » :

Судіть мене, судді мої,
Без милости фальшивої!

Не надійтесь, що верну я

З дороги « нечестивої ».

Не надійтесь, що голову

Перед вами смирно схилю я,

Що в добрість вашу вірити

Буду одну хоч хвилю я.

Судіть мене без боязні, —

Та ж сильні ви, то знаєте!

Судіть без встиду, та ж ви встид

На прив'язі тримаєте.

Судіть, як каже право вам,

Судіть гостріше, тяжче ще, —

Та ж ви і право — то одне

В одній машині колісце.

Єдиною опорою для гуртка юних « каменярів », що прийняли на себе громадський обов'язок свого покоління, була віра в пробудження народу, віра в поступ, в незламність людського духа, — вічного революціонера на шляху поступу.

Пісня « Вічний революціонер ».

Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті

Святою думкою, а молоти в руках.

Нехай прокляті ми і світом позабуті!

Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,

А щастя всіх прийде по наших аж кістках.

Вони справді « з силою розпуки раз-по-раз гримали о кам'яне чоло ». Вони очайдушно били об мідні лоби тупих і ситих. Ті оборонялись зброєю полохливих міщан:

Чув ти? На нашу нещасну хату

Кажуть, страшная змора іде.

Десь появились якісь нігілісти —

Кажуть, що се людоїди, хочать
Русь нашу матінку з кашею з'їсти —
Перевернути теперішній лад.

Редаговані Франком журнали — « Громадської друг », « Дзвін », « Молот » — лякали благодійного обивателя і падали, сконфісковані один за одним, як перші солдати в атаці. Обережний і влаштований обиватель обминав Франка, як проклятого, і часом це смутно відгукувалось в ньому :

Відцуралися люди мене,
Сей та той надійде і мине,
Тільки боязко скоса зирне...

Але молот його бив безупину, щоб навіки вбити млявий рутенський дух застою, лакейства і зради.

Ось удар в камінне чоло вірнопідданого рутенського депутата парламенту, Наумовича.

Як відгомін — його парламентська промова :

Гей, панове, депутати,
Австріяцькі вірні люди!
Слухаю я вашу мову
Та й гадаю : « Що то буде? »

Пан міністр хоче грошей
На мундири і гармати,
А ви в гордості плетете,
« Чи все дати, чи не дати? »

Пан міністр! Ви згадайте,
Що се власть! А час вам знати,
Що усяка власть від Бога, —
А власть може розказати!

Впрочім, — ох, мої панове,
Важко серце розпороти, —

Ви ж згадайте : хто ви ? Що ви ?
Ви — австрійські патріоти !

Уважайте лиш на мене :
Я ось і мої собрати !
Пан міністр зажадає —
Ми не смієм відказати.
І не думайте, панове,
Що в нас розкіш і достатки !

Ні, і в нас не одна нужда
Обдирає з пліч манатки.
Наш народ страшенно бідний,
Так страшенно, депутати,
Що не буде вже вам далі
За що службу раз найняти.

В нас хати — свинячі кучи,
А церкви, мов обороги, —
Люд жие в нас лободою,
Йому пухнуть руки й ноги.

В нас жиди днуть за горілку,
Грунт за лихво ліцитують,
А ляхи ще нашу мову
І наш обряд геть нехтують.

Ми досить уже терпіли,
Така була воля неба,
Та потерпимо ще більше,
Коли того буде треба.

Що ми скажем, люд те зробить,
Лиш як слід його стиснути
Край великий — сто мільйонів
Можна буде ще добути!

Ми австрійські вірні діти
Не покинем неньки свої,
Будем вірні їй до смерти,
Ні, — до торби дідівської.

Пан міністр усміхнувся,
І думки йому віщують : *)

.

який закликав українців зректися рідної мови і заохочував до національного самознищення (Антошкові П. Іван Франко, т. XI, стор. 284-285).

Діалект, чи самостійна мова!
Найпустіше в світі це питання.
Мільйонам треба цього слова,
І гріхом усяке тут питання.

...Хай та мова вбога в славнім роді,
Хай московська, польська, чеська краща, —
Поки служить Матері в пригоді,
То вона культурі не пропаща.

Хоч в сусіда там пиха багацька
У порфирі сяє та атласі, —
На чуже багатство ми не ласі, —
Ласа лиш твоя душа жебрацька,

Бідні ми, як коні на припоні,
Збагатить нас труд на рідній ниві :
В діалекті чи хоч би в жаргоні
Будемо багаті і щасливі.

*) У доступному нам примірнику бракує кількох рядків, — прим. В-ва.

Діалект, а ми його надишем
Міццю духа і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

Дрібненькі людиці боролись проти Франка своєю зброєю : доноси, наклепи, інсинуації; їх обурювало те, що він несхожий на них. Вони заздрили його вмінню чесно дивитись уперед, вони хотіли його зменшити до свого розміру і втішали себе тим, що « Він не геній ». Він відповідав :

Я не геній, синку милий,
Ех, якби я геній був...
...Я б вам душі переродив,
Я б вам виправив хребти,
Я б людей з вас навиводив,
Навіть з мавп, таких як ти...
(« Люнатикові ». І. Франко, т. X, стор. 243)

В праці й борні, неймовірно важкій і безкінечній, проходили роки, і десь з глибини душі підіймалася туга за іншим щастям, і тоскно щеміли найтонші струни душі, і рвались, вкриваючись жмутками зів'ялого листя :

Чого з'являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них, мов зарево червоне,
Займається і знову тоне
У тьмі?

Дорогу щораз густіше вкривали терни. Кривавили роз'ятрені старі рани, і болі проривались піснею про втечу від себе в « безмежнеє поле в сніжному завої ».
(Пісня « Безмежнеє поле »).

Але над великим каменярем завжди гримів неблаганний голос громадського сумління й обов'язку, і ці хвилини розпливались, як хмаринки, над виром праці й борні, над морем роздумів про долю рідного народу. (Пролог до поеми « Мойсей », т. XII, стор. 481).
(Іван Франко, т. XIII, стор. 503-504).

МОЙСЕЙ (Уривок)

Х

Добігало вже сонце до гір,
Величезне, червоне,
І було, мов герой і пливак,
Що знесилений тоне.

По безхмарому небі плила
Меланхолія тьмяна,
І тремтіло шакалів виття,
Мов болючая рана.

Чи ж все будь йому кар вістуном
І погрозою в людях?
І, мов хоре, голодне дитя,
Щось захлипало в грудях.

« О Ізраїлю! Якби ти знав,
Чого в серці тім повно!
Якби знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!

« Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава,

В тобі дух мій, майбутнє моє,
І краса, і держава!

« Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзятті, —
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю.

« Але ні, не самого себе
Я у тобі кохаю;
Все найкраще, найвище, що знав,
Я у тебе вкладаю.

« О Ізраїлю, не тям ти сього
Богохульного слова :
Я люблю тебе дужче, повніш
Ніж сам Бог наш Єгова.

(До слів : « Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання »)

І знову, на ранньому схилі віку поета затремтів той самий голос, який на початку заспівав свою першу пісню про велетня-наймита. Той Франків голос любови і самозречення для рідного краю заговорив устами величезного біблійного пророка Мойсея, який сорок років поривав свій народ до обітованої землі. Сорок років очайдушних зусиль і змагань з оспалістю і лінощами, малодушністю і невірою людей поставили Мойсея перед загрозою розплати камінням — « на пострах безумцям усім »... Сорок років блукань по пекучій пустині поставили старого пророка на межі обітованої землі, в яку він сам вже ніколи не вступить... Покинутий, він благословляє народ своєю любов'ю.

(« Мойсей », І. Франко, т. XII, стор. 503-504)

Добігало вже сонце до гір,
Величезне, червоне,

І було мов герой і пливак,
Що знесилений тоне.

До слів :

« Я знаю ви рушите всі,
Наче повинь весною ».

Пророк залишив народ з печаттю свого мужнього духа — з тією подобою, яку він вистраждав і злелівав у собі, окрилив і підніс до високого лету. З тією святинею, яку витворив для вираження величі свого божества...

Своїм життям Франко утвердив приклад діяльної, тверезої і мужньої любови до рідного народу. Його любов означала самовіддану працю і боротьбу за поступ.

В світі платних, професіональних патріотів з пташиними мізками, які сантиментально щебетали про Україну і пожинали за те честь і шану, Франко був терпкий і жорстокий :

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови.
Я ж не люблю її
З надмірної любови.

Підіймаючись від вогника батьківської кузні до найвищого вогника революційної думки, Франко пройшов вершини й низини життя. Він пізнав людську мудрість від народної приказки до найвищих філософій Європи і Сходу. Він знав окрилені надії молодости і пекучі сумніви Мойсея, нашіптувані темним демоном пустині :

У гордині безмежній свій люд
Ти зіпхнув з його шляху...

Бували хвилини, коли стіна суспільного застою,
тупости і страху здавалась непрохідною, і з мороку до
нього доносились вкрадливі шепоти :

Ну, скажи, не дурень ти?
Замість жить з людьми по-людськи,
Багатіти і цвісти,
Тягнеш тачку до якоїсь
Фантастичної мети.

Бували хвилини, коли з грудей виривався тужливий
стогін :

Ох, розстроена скрипка, розстроена...
Стільки рук нетямущих, брудних,
Доторкались до струн чарівних,
І вона їх розстроєм напоена.

І він переривав цю пісню окриком :

І знов рефлексії! Та цур же їм!
Це панський спорт!

Бували навіть хвилини, коли його вуста мимовільно
повторювали, як нав'язливий мотив :

Оцей маленький інструмент,
Холодний і блискучий.
Один кивок, один момент
І крові ключ кипучий...
 В оцей маленький інструмент
 Кладу маленьку кулю
 І замість любки на момент
 Пі до серця тулю.
Один кивок... Маленький гук,
Неначе свічка здута,
І він з моїх упаде рук,
І з мене падуть пута...

Багато розпачливої втоми знав у своєму житті Франко. Зараз ми знайомимося з нею, як з ліричною піснею поета...

Іван Франко пройшов тернистий шлях борця проти одвертої і прихованої зради. Він знаходив і бив її безпощадно, а тому відчував і на собі тисячоліттями нагромаджений арсенал зброї рабів — підступних, продажних і підлих, рабів нікчемних і дошкульних, як мухи-одноденки, донощики і рознощики гидоти. Він прив'язав їх, дрібних і бездушних, до ганебного стовпа історії :

Лиш одну хіба пісню я вмю стару :
Я рабом уродивсь та рабом і умру.

Великий каменяр не любив гучної фрази, тому бажав народові небагато : мати свою справжню інтелігенцію — розум і совість нації.

Лиш одного тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не збігли геть від тебе
Твої найкращії сини.

Щоб сіячів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх...
Щоб монументом їм не було те каміння,
Яким відплату за плодючее насіння
Ще при життю обкидувано їх.

(І. Франко, т. XI, стор. 58, « Рефлексія »)

На своєму суворому шляху він втрачав усе, крім мужности. В останній рік життя, тремтячою паралізованою рукою він вивів для тих, у кого вистачить душевних сил піти шляхом чесних :

Не мовчи, коли серце твоє підіймається
Нетерплячкою правди й добра.
Не мовчи, хай слів твоїх розумних жахається
Слебезарність, бездарність стара.

Хоч би ушам глухим до німої гори
Говори!

Все життя його мучила думка : « Без впину працював, а зроблено так мало... » Але в останні хвилини його не мучило сумління. Може, йому снилась мойсеївська казка про обітовану землю, де хлопчик з дівчинкою, опромінені дитячою усмішкою, побравшись за руки, ідуть назустріч сонцю золотому.

(Іван Франко, т. XI, стор. 286-287).

* * *

Лиш одну хіба пісню я вмю стару :
Я рабом уродивсь та рабом і умру!

Я хилиться привик від дитячих літ
І всміхаться до тих, що катують мій рід.

Мій учитель був пес, що на лапки стає
І що лиже ту руку, яка його б'є.

І хоч зріс я, мов кедр, що вінчає Ливан,
То душа в мні похила, повзка, мов бур'ян.

І хоч душу манить часом волі приваб.
Але кров моя — раб! Але мозок мій — раб!

Хоч я пут не ношу на руках, на ногах,
Але в нервах ношу все невольницький страх.

Перед блазнем усяким корюся, брешу,
Вольне слово в душі, наче свічку, гашу.

І хоч часом в душі підіймається бунт,
Щоб із пут отрястись, стати твердо на ґрунт.

Ах, то й се не той гнів, що шаблюку стиска,
Се лиш злоба низька і сердитість рабська.

Вавилонські дівчата, минайте мене,
Хай мій вид співчуття серце вам не торкне!

Щоби вам не судилась найтяжча судьба,
Найстрашніша клятьба — полюбити раба?

Я для геніїв грядущих
поле дикее орав —

думав Франком. Грядущі в ювілейному тремтінні при-
чаїлись біля його ніг і не могли досягнути його високого
чола. Хто після Франка зміг підняти його важкий
каменярський молот?

Іван Франко з племені рідкісних титанів думки і
праці. Він витворив духовні цінності, яких ми досі не
змогли цілком досягнути. На історичному шляху укра-
їнського народу він стоїть під вітрами, морозами, як
вічний революціонер, і простягає руку назустріч сонцю.

ОСТАННЯ СЛЪОЗА

За три місяці до смерти Шевченко написав маленький ліричний вірш, не адресований нікому...

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли.
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростали...
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали,
І ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

Написав, очевидно, єдиним подихом, в один мент — 5 грудня 1860 р. Це майже самі дієслова, одні дієслівні рими — самий плин життя, в якому примарною весною зазеленіли острівки —

Садочок
хатина
діти
дівчата і хлопці

— і раптом все зміло чорною хвилею :

Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали.

А далі як прірва небуття — самий привид знебулої екзистенції, в якій нема сенсу, як в засохлому дереві, що не дало плоду.

А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

Оте «неначе», ота ілюзорність реальности, з якої одпливає суть і залишається тінь самої форми — це кобзарева нота, споріднена з Гетевською тугою за миттю, якої не зупинити... Геній Шевченка схоплював явища на грані їхньої кристалізації і розпаду, на грані виповнення їх духовністю і втратою її — у цьому ключ до всієї його поезії. Поза цим ключем, як поза світловим променем, діамант його поезії гасне і тратить сенс.

В мряці духовного спустошення цього десятиріччя ми його по суті не бачили. Змінювалися образи на факти і тяжко перевалювали їх, наче каміння.

Та самі по собі факти, ці цінні вали минулого часу, поета цікавили мало. З них можна снувати статистику, викладати контури реальности, але хіба в цьому головний сенс? Тим часом з його творів стали викльовувати набридлі ілюстрації «тяжкого життя за кріпацтва», приклади «боротьби трудящих», «оспівування боротьби» — кому це цікаво? Були спроби «підкріплювати» Шевченка статистикою — що вони довели? Не більше, ніж спроби спростувати Шевченка статистикою... Справді — «опухла дитина голодная мре»... скільки тих дітей мерло з голоду? Порівняно з 1933 роком — крапля в морі. Скільки Катерин гинуло? Більшість несла свою ганьбу і пристосовувалась з нею жити. «Садки зелені повсихали». А Звенигородщина, Полтавщина — вся була в садках! Сам же Шевченко знав це краще за інших:

«Садок вишневий коло хати».

І цей садок, весна, ряст — мало не в кожному творі. Можна сказати: єдине, що тішило око поета на Україні, — це сади... Це знали й Шевченкові читачі — і все ж таки слово поетове лягало на душу, як Боже слово. У ньому була істина глибша за видимість факту. Оті полтавці, що за словами Куліша, «за "Кобзарем" швидко будуть і Богу молитись», може й не знали грамоти, але слово було для них не лише натяком, символом, притчею. У них було мудре серце і вміння «дивитись на людей душею» — а це незрівняно більше, ніж письменно аналізувати строфи, зводити їх на буквализм і скніти на сухому раціоналізмі. Вони не лічили прикладів, бо відчували правду в кожному слові поета. Вони не розкривали символу покритки, але плакали вони, читаючи «Катерину», над власною національною долею...

Бо те, що вчені люди беруть з філософії, простий народ споконвічно бере з релігії, і йому легко шукати русло образів філософської поезії Шевченка. Зрештою, свій погляд і свою філософію життя поет виробляв теж більше на Біблії, ніж на філософії. Очевидно, Псалтир і народна пісня відкрили йому в дитинстві тайну символіки, яка охоплює таємницю сутності.

Примітивний раціоналізм нашого шевченкознавства по суті завуальовував душу його поезії нагромадженням зовнішніх асоціацій соціологічного порядку і таким чином неутралізував її силу.

Колись наші добрі старі просвітяни не знайшли в Шевченкові після заслання того молодого вогню, що запалав у першому «Кобзарі» і клетотів у «Трьох літах». Після заслання явився справді інший Шевченко, просвітлений стражданням і наче якось відчужений від барв життя. Він не зрікся не тільки вірувань — він не зрікся жодної своєї улюбленої ідеї, тільки потемніли, згусли барви і змінився його голос. Вогонь пригас і, як вулкан, пішов у глибину.

Я не знаю нічого драматичнішого і моторошнішого,

ніж три останні роки життя Шевченка « на волі ». Кульмінація цієї драми — остання його подорож на Україну. Вимріяне, ззеліяне в снах повернення « додому », на Україну, обмарену до кожної стежини, до кожної людини і кожного дерева. Та подорож — з табуном псів за спиною, під прихованим конвоем донощиків і рознощиків нечисти. Повернення в обітовану землю, де можна було знайти чисту годину, відчутти щасливу мить лише тоді, коли міцно нап'єшся і, приспівуючи, вертаєшся до дитинства... Прокидаєшся, а перед тобою в повній формі нахабно підморгує « обізнаний унтер Табачников » — і ніде й натяку на збори тих зосереджено уважних земляків, яким на нинішніх картинах Шевченко читає революційні вірші. Зловісно посміхається над іменованим в інструкції академіком хазяїн землі Табачников, а кругом по полях отарою розсипались люди, похилі і німі...

...У Києві є кілька будиночків, де зупинявся Шевченко в це пекельне літо 1859 року. Тут він, обснований павутинням доносів, ходив під арештом — на слідство... Тут він позичав у когось з щиросердних земляків карбованця... А тут потім випадково надибав у своїй кишені забутих 10 карбованців і оддав їх за бублики для дітей, що завжди носились за ним цілим роєм. Тут він зупинився з мольбертом на роздоріжжі, щоб змалювати київські церкви, вулиці, дерева — так, наче хотів похапцем забрати з собою краплю того раю, перетвореного на пекло...

З п'яти дозволених місяців тут можна було витримати неповних три...

« Щодень пилати розпинають,
Морозять, шкварять на вогні ».

« Вирвався я з того святого Києва і простую, не оглядаючись, до Петербурга ».

« Там народ образованнее — вам будет легче » —

втішали його. І справді — було легше. Петербург йому завжди тхнув болотом, зате там можна було відпочити душею — принаймні відірватися від табуна недремних інструктованих псів, які над ним « бдили » у провінційній ретельності день і ніч. Там видали Шевченкові дивовижне свідоцтво про присвоєння академіка « для пред'явлення полицейському начальству во время проживания на квартирах С.-Петербурга ». (!)

Але напруження розв'язки цієї драми наростає в міру того, як поет з новою силою загорівся бажанням вернутись на Україну, бо більше ні про що він не міг думати... Вернутись, поселитися на Україні, одружитись в Україні — « бодай на чортовій сестрі ». Це була якась нав'язлива ідея, крик ества — проти всіх логік, всіх вітрів, всіх перешкод, що нагромаджувались горами. Все життя він пролітав над тими горами в поетичному леті, а зараз запрагнув пролетіти реально, в житті і вже з усіх сил розгортає гарячкову діяльність, благає посередників, щоб шукали над Дніпром землі, щоб шукали серед земляків дружину, хату, сам накреслив плян майбутньої хати. Все валиться з рук, розбиваються всі ілюзії, а він будує, будує, нагромаджує з новою силою і це за голосом свого ества — туди, тільки туди. Зрештою, пише і посилає туди той зворушливий « Буквар » для українських дітей, наповнений євангельськими текстами і народними піснями. Здається, тут для нього не стояло педагогічної проблеми : азбукою для дітей має бути голос народу і голос Божий...

Він шукав незайманого народного типу землячки — і зустрів у ній невольницю з усіма комплексами людини виробленої, спотвореної рабством. А поміж обожнюваних забитих працею земляків проглядали « просвіщенні » храпалі, залучені до поліційних служб... Все в цьому благословенному краї пішло вперед, та все в одному напрямі —

Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали.

Це був єдиний накреслений зверху прогрес українського життя! Дівчаток украли, украли з душею, обікрали і спустошили... А хлопців, їхніх захисників, просто забрали — з усім їхнім еством, з їх минулим і майбутнім — у ті ж самі москалі, що мають розтлівати дівчаток. От і доля народу в його краплині — сім'ї, що самознищується в нелюдськи організований спосіб...

Молюся, плачу і ридаю :
Воззри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників.

Можна було зацікавитися від розпачу й болю. Можна було на розпутьях велелюдних день і ніч ридати.

Шевченко проїхав по нашій не своїй землі, мовчазний, як хмара, і кинув, наче важкий камінь, слова спелілого болю :

Якби то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подививсь!
Упився б! Здорово упивсь!

Добре знав він величину цієї щасливої зірки на українському видноколі — зірки, що впала в калюжу. Тепер нічого не залишилось, як настирливо купати її там... у тій самій калюжі.

Мені уявляється він сам енергійним, заклопотаним і водночас наче відчуженим свідком своєї драми. Бо що таке його високопророчі, просвітлено мудрі, якісь надземні поезії того часу?

І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,

Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?
О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Його страшні пророцтва — Осії, гл. XIV —

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі,
А ти пишчалася колись
В добрі і розкоші!

Далеко над реальним плином життя, над клопітним чеканням реформи, над підготовкою « визволення », сказати б « над убогістю наявного буття » підносяться передсмертні поезії Шевченка — так що й не в'яжуться з датами... Бо було ж — це можуть підтвердити історики, мемуаристи, біографи — було ж тоді велике полегшення в світі. І зовні все було гаразд у поета Шевченка : в пресі з'являлись щороку 2-3 його вірші. Навіть книжку дозволили видати :

« Сьогодні цензура випустила із своїх пазурів мої безталанні думи. Та так проклята одчистила, що я ледве пізнав свої діточки ».

Зовні все було гаразд і в навколишньому житті. Люди жали і молотили хліб, а вечорами ходили в шинок. Пани пом'ягшували чи безсило закручували кріпацький режим і розмовляли про волю. Чиновники готували бомаги про звільнення народу з кріпацтва. В повітрі носився дух реформ і полегшень.

Буденне життя розвивалось в одному напрямку, а духовне життя поета — в своєму. Тут всі омани життя десь бліднуть і гаснуть — і понад ними нев-

пинна думка літає у тій самій вічності, під небом високим, де почав співати його Перебендя...

Все йде, все минає — і краю немає.
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше пилили,
Попливуть і потім.

Істина тут, у цій високій сфері єдності буття і небуття, в сфері кристалізації й розпаду, переходу простору в час, який теж зникає, бо є тільки плин змінних форм і результат, який ми мали і маємо.

Мали радість ілюзій — того єдиного справжнього людського щастя, обмареного надією —

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли,
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти гралась,
Росли собі та виростали...

Скільки разів його болісна думка блукала тими шляхами, а тепер усі ідилічні марення стишені і заховані у двох рядках :

Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали.

Яка епічно спокійна, застигла розпука — наче крига на згарищі! Здається, він записав ці слова з уст збожеволілої матері, що вибухнули в її свідомості і

зруйнували її. Тоді вона, стара і згорблена, стала тихо повторювати: « дівчаток — украли... хлопців — забрали... дівчаток украли... » А потім навіть весело стала наспівувати ці слова — як свою єдину пісню. Згодом вона таки стала її національною піснею.

І то все, що дало життя... Далі підсумок, як примара цієї знебулої засохлої весни. Далі рука — при добрій зовнішній погоді — виводила моторошні рядки про химеру людського життя, що не відбулось, про молоді надії, що не справдились, оманні видіння людського затишку, яким « пишались, неначе князі », а то був тільки сон...

Насправді не було нічого. Все було недійсне, несправжнє, як той батько з матір'ю, що ніби залишились разом, дивляться і не впізнають одне одного — неначе розійшлись, неначе брались — не єднались. В цій останній холодній сльозині повторились всі великі Шевченкові трагедії — від « Катерини » до « Неофітів » і « Марії » — в ній зрозумовано всю історію України, як посів без жнив і замкнене коло сирітства.

Скотилась по щоці, упала і розбилась об чужий камінь на маленькі краплинки. Як наше життя — вічно розбите й порізнене, відчужене від нас самих — « і ми не ми, і я не я ». Де кожен один з одним наче поряд, але не разом. Де всі вічно блукають і розходяться, наче вражені чумою приречености. Де холод невиповненого життя обростає байдужістю до матері, до всіх і, зрештою, до самого себе. Бо власне, з самим собою вічно розминаєшся — один з одним і з самим собою.

Але десь діваються зотлілі, змарновані, невиповнені духовні сили. Ніщо, ніколи не проходить і не пропадає марно!

Сила цієї невимовної драми поета і драми його народу була така велика, що вона мусила якось висіяти закладену розв'язку. І ось вона вилилась у неймовірну казку його другого життя.

Бо що, власне, змінилось в цей важкий імлістий світанок 10 березня? Просто стихли болі і зупинились хвилі, які навалювали каміння на груди. Був похоронний траур, а потім на 2 місяці спочинок Тарасові Шевченкові. Тоді він, вільний від ударів і скорбот, що лягають на тіло, вільний від ваги тіла, знову ожив у дивовижному тріумфальному травневому поході. З участю самого народу поет повернувся на Україну. Щоб під приводом поховання труни Шевченкової занувати біля Канева першу національну святиню, його труну повезли, понесли на Україну, як труну короля. У ту Україну, де постарому бігали недремні табуни псів, а на місці закону на витяжку стояв унтер Табачников. Він сторожував його могилу на Чернечій горі, але народна процесія пливла вже понад ним.

Далі життя Шевченкове пішло за тими законами, які проклала його поезія — її містична сила стала реальністю! Це було повернення, як у посмертному сні. І щось у цьому казковому тріумфі добра і правди відповідало ірраціональній течії його поезії, що завжди йшла проти логіки навколишньої реальності. Його поезія, що завжди на глибині і на висоті обходила хисткі вали часу, закреслювала їх або не брала до уваги і жодного разу до них не достосовувалась.

І ось труну найбільшого ворога Російської імперії з дозволу російського імператора везуть на Україну — понад головами усіх розгублених табачникових, які, коли надходить момент, «мовчать собі, витріщивши очі, як ягнята: може так і треба».

Так і треба! Імператорська державна мудрість завжди знала одну генеральну лінію — умертвляти. Вона боялась всього живого, з полегкістю закривала «особову справу» мертвих і вже не боялась їх. Наївна, вона розрізняла живих і мертвих за ознаками видимости...

А тим часом Шевченкова могила на Чернечій горі — це лише початок нової біографії Кобзареві, і цій

біографії не видно кінця-краю. Народна легенда про те, що «наш Тарас не вмер, а тільки но прикинувся мертвим» — це правда на рівні всієї поезії Шевченка, яка ірраціональними спалахами просвітлювала хистку мряку екзистенції і вихоплювала з вічності відблиски сутностей. В таких нібито наївних легендах народ серцем зрозумів Шевченкову глибинну суть. Він відчув, що справжнє життя, його й поетове разом, ще не починалося. Бо в морі вічності з кожною весною все прокидається з новими силами, береться молодими паростками і зацвітає надіями.

Справлення помилок в книжці «Собор у риштованні»

В книжці Євгена Сверстюка «Собор у риштованні» (Видання «Смолоскипу» і Першої Української Друкарні у Франції, 1970) закралися помилки, справлення яких подаємо нижче.

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
19	13	знизу	Засмокчує
41	3	знизу	беспреславно
45	10	знизу	неважно
50	15	зверху	тестк
50	17	зверху	логаритми
53	16	зверху	бездушних
55	10	зверху	написано
63	6	знизу	хоронну
64	17	зверху	вигадувати
65	8	знизу	спрацьованому
68	4	знизу	(що
69	5	знизу	То все то
70	3	зверху	куль-
70	5	зверху	все
73	7	зверху	« в ходу »
74	12	знизу	бутности
76	4	зверху	будують
76	17	зверху	« хинсхватом »
76	18	зверху	« але оглядайся на
76	27	зверху	видбивай
78	2	зверху	Вони
78	9	зверху	нею
78	17	зверху	1968
78	21-22	зверху	подаванні
78	1- 2	знизу	зустрічають-
79	2	зверху	чому
79	між 19 і 20	зверху	пропущенно : кількістю м'яса на душу та абсолютно незбагненою
79	26	зверху	Там же
85	7	знизу	« зриву »
87	13	зверху	вміє
88	17	знизу	ніколи
90	11	зверху	заслоєння
91	13	зверху	святости
94	6	знизу	світовий
94	7	знизу	чи
94	7	знизу	вже
94	11	знизу	ми ж
117	6	зверху	Сумління
121	7	знизу	гримасними
122	16	знизу	життя
			Засмоктує
			беспрестанно
			неважко
			тест
			алгоритми
			бездумних
			написав
			охоронну
			вигадувати
			справжньому
			(цар
			Тобто
			Куль-
			— все
			« з ходу »
			сутности
			будували
			« живохватом »
			але оглядайся на »
			відбавляй
			Воно
			свою
			1963
			половинні
			асоціюють-
			чомусь
			Там ще
			« проти »
			сміє
			нікому
			засолєння
			ситости
			світлий
			ми
			яке
			ми не
			Сумлінна
			примарними
			пиття

ВЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ

ВЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ — журналіст і публіцист. Народився 1 січня 1938 року на Київщині. У 1955 році закінчив середню школу з золотою медаллю, а в 1960 році — Київський університет з відзнакою. Був секретарем комсомольської організації в школі і в університетській групі, був членом районних і міських комітетів комсомолу. Працював на ударній комсомольській будові домни в Донбасі і ГЕС під Києвом. Після закінчення студій працював у Львівській телевізійній студії і в Київському республіканському радіо. Надрукував кілька десятків рецензій і літературознавчих статей. Склав іспити до аспірантури Київського педагогічного інституту і кандидатський мінімум.

В грудні 1964 року, в першу річницю смерті В. Симоненка, В. Чорновіл провадив симоненківський вечір, який було влаштовано в Науково-дослідному інституті нафти і газу в Києві.

Вячеслав Чорновіл працював завідувачем ідеологічного відділу газети комсомолу України «Молода гвардія», звідки був звільнений в квітні 1965 року, а в листопаді того ж року був звільнений взагалі з праці в редакції тієї газети. Після цього влаштувався в газеті «Друг читача» звідки теж був звільнений в травні 1966 року. Деякий час працював в експедиції АН УРСР в с. Торун в Карпатській Україні. Згодом пра-

цював в Товаристві охорони природи у Львові. Зазначує постійного переслідування, В. Чорновіл був звільнюваний з праці, хоч би де він влаштувався. В 1969 році він працював на метеорологічній станції на Закарпатті, влітку 1970 року — землекопом в археологічній експедиції на Одещині, а восени того ж року — вагарем на залізничній станції у Львові.

Будучи репортером на суді українських культурних діячів у Львові у квітні 1966 року, він відмовився виступати як свідок у справі братів Горинів, Зваричевської і М. Осадчого, за що був притягнутий до судової відповідальності і засуджений 8 липня 1966 року на три місяці виправних робіт, що було згодом скасовано Верховним судом УРСР.

В серпні 1967 року В. Чорновіл був знову заарештований і засуджений 15 листопада того ж року на три роки таборів « суворого режиму » під закидом « антирадянської пропаганди і агітації », що згодом було замінено на півтора роки. На відкритому суді В. Чорновола, крім інших осіб, була також Алла Горська.

В обороні В. Чорновола зверталися листами до різних установ УРСР І. Дзюба, Л. Костенко, Надія й Іван Світличні, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, В. Некрасов та багато інших.

В Київській пресі не раз згадувалося прізвище В. Чорновола, а в органі СПУ « Літературна Україна » (16 липня 1968 року) появилася погромницька стаття О. Полторацького проти нього й С. Караванського « Ким опікуються деякі "гуманісти" ». У відповідь на це написали відкритого листа до редакції « Літературної України » І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, Л. Костенко і В. Некрасов.

Вячеслав Чорновіл звертався до різних установ УРСР, протестуючи проти беззаконня й репресій на Україні. Разом з групою культурних діячів В. Чорновіл звертався в грудні 1969 року до Президії Верховної Ради УРСР і Прокурора УРСР в зв'язку з поновним

слідством над С. Караванським. Разом з І. Дзюбою, І. Світличним, З. Франко та Є. Сверстюком писав до Голови СПУ О. Гончара в обороні В. Мороза.

В. Чорновіл був допитуваний в справі В. Мороза, але на суді відмовився давати будь-які зізнання, вважаючи суд незаконним. Після суду разом з Б. Антоненком-Давидовичем і І. Дзюбою звертався до Міністра юстиції і Прокурора УРСР, протестуючи проти незаконности суду.

Вячеслав Чорновіл уклав збірник матеріалів «*Лихо з розуму*», який був розповсюджений в українському самвидаві, звідки й дістався закордон і був виданий в 1967 році Першою українською друкарнею у Франції. Цей самий збірник появився англійською мовою в американському видавництві Мек-Гров-Гілл в 1969 році. Він написав більшу працю про суди на Україні «*Рецидив терору чи правосуддя*», яку разом із збіркою «*Лихо з розуму*» передав Прокуророві УРСР, Голові Верховного Суду УРСР і Голові КДБ УРСР.

Після появи книжки Б. Стенчука «*Що і як обстоює І. Дзюба*» (Київ, 1969 року) В. Чорновіл написав памфлет «*Як і що обстоює Б. Стенчук (66 запитань і зауваг "інтернаціоналістові")*», який поширюється у самвидаві.

В половині січня 1972 року В. Чорновіл був заарештований разом з іншими культурними діячами.

Його праці, які друкуються у цьому збірнику, набули широкого поширення в самвидаві на Україні.

СЛОВО ПРО КОБЗАРЯ

(Тарас Шевченко в оцінці Грінченка)

Того, хто вивчав би українську літературу тільки за періодиками і монографіями, що виходили в УРСР у тридцяті-п'ятдесяті роки, здивувала б, напевно, своєрідна ситуація в дожовтневій українській літературі. Тогочасні письменники буцімто менше всього турбувалися про вироблення літературно-мистецьких цінностей, а, розмежувавшись на два табори, перебували в стані перманентної ворожнечі. По один бік барикад стояли революційно-демократичні чи просто демократичні письменники, які нібито чи не найголовнішим своїм завданням вважали необхідність підкреслювати свої симпатії до « великого російського народу » (який, як вказував В. Ленін, волею царизму був змушений виконувати ганебну роль колонізатора і визискувача неросійських народів), вчитися писати у російських письменників, а також « гнівно таврувати », « нещадно висміювати » і « непримирно поборювати » другий табір — реакційний, буржуазно-націоналістичний (або ж модерністський).

Може і не варто було б нагадувати нині ті сумнозвісні часи в нашому літературознавстві. Адже на книжкову полицю сьогоднішнього читача за минуле

десятиліття стали бодай неповні зібрання творів О. Олеся і М. Вороного, М. Чернявського і В. Самійленка, Б. Грінченка і М. Костомарова. Та, на жаль, процес подолання вульгарно-соціологічних тенденцій надто повільний, а часом трапляються навіть сумні екскурси в минуле. Справа не тільки в тому, що не дочекалися ще друку П. Куліш, М. Драгоманов, О. Кониський, В. Винниченко, С. Черкасенко, Г. Чупринка та ін. (не кажемо вже про пам'ятки української історичної думки від козацьких літописів до Грушевського).

Але навіть ті письменники, чиї твори вийшли останнім часом, « реабілітовані » хіба частинно. Досі деякі літературознавці проводять межу поміж нібито « реакційним світоглядом автора » і « об'єктивним змістом » його творів. Одна частина творчості самого письменника часом протиставляється іншій — і доробок українського дожовтневого письменника стає подібним до менуарки з рідинами, що мають різні питомі ваги, а тому не перемішуються.

Така « напівреабілітація » випала і на долю Бориса Грінченка, відомого українського письменника, вченого і громадського діяча.

Серед другого пошевченківського покоління — письменників кінця XIX — початку XX віку — Б. Грінченко посідав чільне місце. Не так великим талантом чи викінченістю окремих творів, як світоглядною послідовністю, болісно загостреним чуттям національної і соціальної кривди, якимсь аж фанатичним творчим горінням, невичерпною працьовитістю. Вплив Бориса Грінченка на літературний процес кінця XIX — початку XX ст. не сумірний із вартістю його художніх творів. Леонід Смілянський у 1930 році, одним з перших кладучи на Грінченка тавро « буржуазно-ліберального » і « націоналістичного писаки », все ж слушно відніс його до тих письменників, які, « не створивши своєї школи в літературі через неви-

сокий художній рівень продукції, все ж таки потужно впливали свого часу на громадську думку, відігравали не меншу роль, ніж загальноновизнані клясики» (Л. Смілянський, « Борис Грінченко », 1930 р.).

Вибагливого читача навряд чи задовольнить мистецький рівень більшості художніх творів Грінченка. Зате публіцистика і літературна критика знайде вдячного читача, бо ще й сьогодні зачіпає найсокровенніші струни української душі. Тож чи не парадоксально, що саме ця частина творчості письменника, де він був найсильнішим, досі маловідома нашому читачеві ?

Можна зрозуміти М. Рильського, який у 1958 році, у передмові до « Антології української поезії » старанно дозував чорне і світле, пишучи про Грінченка. Адже це була взагалі перша за довгий час нелайлива згадка про письменника. Але, на жаль, хибна думка про якусь роздвоєність творчого обличчя Грінченка почала останніми роками утверджуватися в українському літературознавстві. Мовляв, публіцистика письменника заражена « ліберальним культурництвом », « виявами національної обмеженості » (див. передмову І. Пільгука до двотомника творів Б. Грінченка, Київ, 1963 р.), і тільки в художніх творах над цими видами світогляду стихійно бере верх щирий демократизм. Може, через цю хибну концепцію досі не побачили читача не тільки « Листи з України Наддніпрянської » — програмний документ національної думки 90-х років минулого віку, а й цілком прийнятні сьогодні публіцистичні твори « Нова сім'я », « Яка тепер народна школа на Україні » та інші.

Потреба дослідити всю творчість і громадсько-політичну діяльність Б. Грінченка комплексно, нерозчленовано — стоїть зараз на порядку денному українського літературознавства. Цією ж статтею ми хочемо тільки збудити інтерес до публіцистики письменника, розглянувши невелику її частину, а саме ті статті Грінченка, де він пише про творчість Шевченка та

значення її для України. Адже ставлення до творчості Шевченка, її оцінка — це той лакмусовий папірець, який найкраще демаскує ідейну плятформу і щирість того чи іншого дослідника. А художня та ідейна спадщина українського Кобзаря така багата й розмаїта, що як писав Драгоманов, « кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилося про українського Кобзаря ». (До речі, не уникнув цієї « закономірності » і сам Драгоманов).

Вже в перших художніх творах Грінченко з пієтетом пише про українського генія (поезії « Некрасову і Шевченкові » « Шевченкова могила », прозовий етюд « Степ горів »). Саме « Кобзар » пробуджує приспану національну свідомість героїв повістей « Соняшний промінь » та « На розпутті », бо до їхніх душ з Шевченкових рядків « озвався демократизм високим поетичним словом ». Але художні твори не дають чіткого уявлення, що ж розуміти під « ділом народним » та « святими почуваннями братерства й любови », які Шевченко « в серці людей пробуджував ». Тому вдаємося до найбільшого програмного публіцистичного твору Грінченка « Листів з України Наддніпрянської ».

Розглядаючи питання, як в українській літературі зароджувалась і зростала ідея національного та соціального протесту, Грінченко робить цілком слушні спостереження за творчістю українських письменників дошевченківського періоду — Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітки-Основ'яненка. Автор « Листів... » відзначає у них брак чіткого світогляду. Часом у одного й того ж письменника (наприклад, у Квітки-Основ'яненка) мирно вживалися широкі демократичні ідеї любови до рідного народу, співчуття пригнобленим із прославлянням кріпацтва і російського самодержавного ладу (« листи до любезних земляків ») або з російським великодержавно-шовіністичним ставленням до національно-визвольної боротьби польського народу (« Божі діти »).

Шевченко, на думку Грінченка, був першим справді національним письменником, що заявив на повен голос про існування української нації та про її потреби. «Шевченко своєю національною свідомістю єсть геній, а своєю незмірною вагою, значінням у справі національного відродження свого рідного краю (підкреслення автора — В.Ч.) єсть з'явищем феноменальним, єдиним, може, на світі».

Питання Шевченкового патріотизму та його ставлення до історичного минулого українського народу — одна з найбільших прогалин в радянському шевченкознавстві, яка щойно останніми роками потроху починає заповнюватися. (На жаль, нераз проблема освітлюється з таких тенденційних позицій, що краще було б її не ставити взагалі. Див., напр. Ю. Марголіс «Исторические взгляды Т.Г. Шевченко», Л. 1964 р.).

Сумні обставини літературного життя за культу особи призвели до замовчування окремих творів Шевченка, які просто-напросто не включалися у видання («Розрита могила», «Якби то ти, Богдане п'яний...» та ін.), або до такого трактування, яке вражало своїм примітивізмом і відвертим фальшуванням. Та візьмімо навіть із останніх масових видань «Кобзаря». У надзвичайно скупих примітках або зовсім нічого не сказано про твори, окремі місця яких просто незрозумілі сьогодні масовому читачеві, котрий добре не орієнтується в історії України («Чигрине, Чигрине...», «Стоїть в селі Суботові» та інші), або намальована Шевченком страшна картина варварського погрому Батурина лаконічно коментується як скарання Петром I зрадливої козацької старшини («Великий льох»). «Коментар» до рядків «Москва... і малого і старого в Сейму потопила» такий: «Сейм — річка, притока Десни». А що говорить масовому читачеві таке «пояснення»: «Певна (??) суперечність є тут і в трактуванні образу Богдана Хмельницького»?

Ще у 1958 році академік Олександр Білецький,

виступаючи на VII Науковій шевченківській конференції в Києві (тези цього виступу надруковані в книзі О. Білецького «Письменник і епоха») підкреслював, що не личить літературознавцям підтягувати Шевченка до сьогоднішнього трактування стосунків двох слов'янських народів. Дійсно, вимагати від Шевченка такої «прозорливості», проєктованої кризь десятиліття важкого колоніальног гніту — літературознавче донкіхотство, а підтягувати великого поета до тієї чи іншої сьогоднішньої кон'юнктури пряма наруга над ним. (З цього приводу згадується переклад Шевченкової «Молитви» в московській «Литературной России» в 1964 році. Рядки «роботящим рукам перелогі орать» там передано: «работающим рукам целину поднимать»...).

Як же пояснює Грінченко погляди Шевченка на українську історію? Пишучи про певну відмінність у світогляді раннього та пізнішого Шевченка, Грінченко вказує: «Шевченко справді відмінив свої погляди на старшину козацьку, на гетьманів (хоча і не всіх), але завжди був він прихильний до гетьманщини (тут і вище підкреслення автора — В.Ч.), яко до автономної форми політичного життя вкраїнського; а ще більш прихильним він був до народних козацьких рухів...». На думку Грінченка, «Шевченко ніколи не зрікався своєї старовини, він своїм геніяльним оком уздрів той пункт, з якого треба було дивитися на нашу минулість». Далі стверджується думка, що Шевченко був поборником дружби всіх братніх слов'янських народів, їх спільної боротьби за волю, але визнавав за кожним народом право на національну самостійність і зовсім не мріяв об'єднати слов'ян під скіпетром самодержавця «єдиної, неделімої» чи під егідою польської аристократії. Разом з тим автор «Листів...» підкреслює відсутність у Шевченка шовіністичного ставлення до інших націй: «У Шевченка нема й крихти національного ворогування ні до москалів, яко до нації, ні до ляхів.

Він повстає проти московського гніту, але не проти московської нації. І в віршах «Ляхам» він каже ляхові: «Подай же руку козакові...». Неодноразово відмічав Грінченко, що Шевченко їдко висміював «галушковий патріотизм» українського панства.

Шевченко був народним пророком не лише тому, що заговорив про національні кривди, — підкреслює Грінченко, — а й тому, що зв'язав їх із страхітливим соціальним становищем. Саме в цьому автор «Листів...» вбачає ту рису, що піднімає Шевченка над його попередниками, сучасниками (Кулішем, Костомаровим) та багатьма наступниками. Бо загал українофільства «...держався того, що Шевченко казав про національну українську самостійність, і забував або легковажив те, що Шевченко казав про нарід, про те, що українська справа нерозірвано зв'язана з мужицькою справою, з справою всіх убогих працівників. З сього виходить велика шкода, бо через се націоналізм, патріотизм наближався до шовінізму, або у всякому разі ставав річчю більш-менш формальною».

Як бачимо, ці думки близькі до Франкових у статті «Формальний і реальний націоналізм», написаній трьома роками раніше. Франкової ж статті Грінченко безумовно не читав (вона надрукована аж в 1936 році).

А ось як коментує Грінченко такі Шевченкові твори, як «Царі», «Ісаія. Глава 35», «І Архімед, і Галілей», тобто ті, які не дуже шанувала тогочасна народовська критика в Галичині: «Такий шлях показує поет своїм землякам до національної волі: широка реформа межилюдських відносин — ось єдиний спосіб здобути її. Помилкою буде думати, що Шевченко міг би вдовольнитися, наприклад, тільки визволенням з кріпацтва та що вищенаведені його слова не мають ширшого значіння. Ні, він сміливо відкидає сі і найсвятіші на погляд форми людської громадськості, скоро впевниться, що вони не годяться з правдою та шкодять людям». Інший лад, а не «сьогочасна попівсько-полі-

цейська правда », уявлявся Шевченкові, коли він писав свій « Заповіт ».

І все ж, в багатьох випадках, правильно пояснивши в « Листах... » мотиви та ідеї Шевченкової творчості, Грінченко не піднявся до розуміння того, що « попівсько-поліцейська правда » іншій правді добровільно місцем не поступиться, а тому

« ...треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить ».

Грінченко не підкреслював того, що « сокира » адресувалася не лише сучасним Шевченкові кріпосникам, а й « розпинателям народним, грядущим тиранам ». Можливо, зробити такі радикальні висновки не давала Грінченкові безпросвітність українського життя і відсутність в Російській імперії на початку 90-х років будь-якої революційної ситуації.

Одним з перших Грінченко заперечив думку ряду критиків, що шлях Шевченкові вказали Костомаров та Куліш. Автор наводить неспростовні докази, що ідейно й художньо Шевченко сформувався ще до знайомства з Костомаровим та Кулішем, що для них самих Шевченкова поезія була нечуваним чудовим словом. Так само заперечує Грінченко твердження Омеляна Огоновського, ніби політичні поезії Шевченка писані під впливом ідей Кирило-Методійського братства. Адже такі твори, як « Сон », « Кавказ », « Єретик », « І мертвим, і живим... », написані ще до заснування товариства.

Відкидаючи посягання Куліша на Шевченкову славу, Грінченко бачить її причину в тому, що « Шевченко мав діаметрально протилежні Кулішеві історичні погляди ». Куліш в « Истории воссоединения Руси » назвав Шевченка п'яницею, а його музу — « полупья-

ной». Те ж саме твердив він у вірші «З небес». З приводу цього Грінченко писав: «Ми, звісно, не будемо обороняти Шевченка: йому не треба оборони не то проти одного, а й проти десяткох таких антагоністів, як д. Куліш, бо Шевченкова постать стоїть так високо, що ми можемо тільки десь далеко вгорі бачити величну голову сього «п'яниці», вартого сотень і тисяч тверезих».

Довгий час в історико-літературних працях імена Куліша та Грінченка стояли поруч, коли революційно-демократичним письменникам треба було протиставити «буржуазно-націоналістичний табір». Такий чіткий поділ письменників на дві групи був може й зручний для будування уможливлених схем розвитку української літератури, але він вимагав жертв. Доводилося закривати очі на численні факти ідейної близькості представників «ворогуючих» таборів, на те, що багатьох «антагоністів» єднали щиросердечні стосунки (Шевченко і Костомаров, Грінченко і Грабовський). Забувався той факт, що українська література (особливо на схід від Збруча) розвивалася в умовах, цілком відмінних від, скажімо, французької, німецької, зрештою російської. Проголосивши безапеляційне «не било, нет і бить не может», російська панівна верхівка просто не потребувала українських Булгаріних і Кукольників. Їх і не було. Писати крамольним «наречієм» будь-що — це вже був до певної міри ризик; коли ж ішлося про твори, які несли в собі ідеї заперечення національного та соціального гніту (хоч і висловлені з різних плятформ) — це вже був подвиг. Тим-то гарячі суперечки про шляхи і методи боротьби не зробили ворогами Нечуя-Левицького з Франком, Грінченка з Драгомановим чи Грабовським.

Будучи сам надзвичайно послідовним, Борис Грінченко засуджував часті зміни Кулішем «орієнтації», його нападки (в один з періодів творчості!) на Шевченка і запобігання перед царизмом. Разом з тим

Грінченко не перекреслював поважного внеску Куліша в розвиток української культури, а в справі культурно-освітньої роботи продовжував і розвивав ідеї Куліша. Показовий вірш Грінченка «Панькові Кулішеві», прочитавши його «Хуторні недогарки», вперше надрукований тільки 1965 року. Тут визнання Кулішевих заслуг :

Самотнику нещасний, духу мужній !
Як сміло ти боровсь за слово рідне !...
В тій боротьбі і славній, і потужній
Твоє ім'я довіку не поблідне.

І осуд за зраду ідеї, за зраду самого себе :

Кулішу ! там, де осяйні престоли
Правдивости, і Розуму, й Любови,
Де з Кривдою не знаються ніколи,
Де хибної не чути зроду мови, —

Там ти благай простить твої провини,
Що ти вчинив письмацькою рукою :
Зганьбив народ і Кобзаря України,
А душманів уславив ти хвалою ! —

І нарешті, прощення з огляду на заслуги перед українським народом :

Благай простить, — проститься за роботу,
Хоч і тяжкі твої гріхи без міри !...
І, прощений, забудь свою скорботу
Під голос струн Тарасової ліри.

Хотілося б уже, нарешті, дочекатися такого аналітичного підходу до Куліша і від сучасних літературознавців.

Серед багатогранної публіцистики Грінченка майже

не зустрічається твір, де б так чи інакше не згадувався Шевченко.

У статті « Галицькі вірші » Грінченко бере « Кобзаря » під захист від галицьких народовців, які « виправляють (!?) мову навіть у Шевченка, переробляють та поганяють його вірші у своїх виданнях ». Народовці Кокорудз, Лосун (Верхратський) виступали проти того, щоб в основу української літературної мови класти київсько-полтавський діалект. З цих позицій вони критикували мову Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Панаса Мирного та ін. Кокорудз під час мовної дискусії 1891-1892 рр., початок якій поклала стаття Грінченка « Галицькі вірші », дописався навіть до того, що спробував узаконити переробки творів Шевченка для галицьких панських сальонів. Грінченко висміює ці спроби і саркастично зауважує, що « язиком » пише, мабуть, один Маслак (пересічний західно-український поет), а всі відомі письменники з Наддніпрянщини — « в нарічю ».

Грінченко відомий як організатор єдиного на Східній Україні в 90-ті роки минулого століття видавництва популярних книжок для народу рідною мовою. Теоретично обґрунтовуючи свої видавничі пляни, він у статті « Популярні книжки » (журнал « Зоря », 1891 р.) до книжок, які потрібно ширити серед народу, відносив насамперед твори Шевченка. У задуманій серії популярних видань він плянував, між іншим, книжечку про скасування кріпацтва та боротьбу Шевченка проти кріпосництва. З цензурних причин така книжка не з'явилася, але поезії Шевченка Грінченко включав у різні збірники, видав окремим виданням « Катерину ».

1892 року львівська « Зоря » надрукувала велику статтю Грінченка « Українська книжка на селі », яка згодом разом із статтею « Народний театр » лягла в основу книги « Перед широким світом ». Близька до цієї книги за темою і стаття « Шевченків "Кобзар" на селі ». Досліджуючи питання, як впливають на україн-

ського читача з народу твори української та світової літератури, Грінченко відмічав, що «Кобзар», як ніяка інша книжка, знаходить відгук в душі сільського читача.

Ці статті викликали згодом особливі нападки з боку вульгарно-соціологічної критики, яка звинувачувала Грінченка в спробі узаконити існування двох літератур: примітивної — для народу і «вищої» — для інтелігенції. Не вдаючися в полеміку з цього питання, зазначимо тільки, що згадані статті постали не як результат голого теоретизування, а в наслідок довголітньої культурно-освітньої роботи на селі. А серед тих «примітивних» творів, які Грінченко рекомендував для народного читання, були твори Шевченка, Шекспіра, Шіллера...

Побиваючи Грінченка, критики 30-40-х років витягли були з архіву Васильченка почату в 1914 році замітку «Грінченко о "Кобзарі"», яка так і залишилася чорновим уривком і до якої Васильченко більше не повертався. Заперечення Грінченкові в одному частковому питанні почали трактувати як «боротьбу» демократа Васильченка з буржуазним лібералом Грінченком (дуже до речі згадати Олександра Білецького, який заявив: «Цей ходячий термін «ліберально-буржуазний» важко заповнити науковим змістом»).

Васильченко критикував брошуру «Шевченків "Кобзар" на селі» за те, що в ній ніби говориться, що Шевченко писав частину своїх творів, орієнтуючись не на широкий загаль народ, а на інтелігентного читача. Як результат цього — ряд творів Шевченка простий читач розуміє лише після детального роз'яснення.

Із статтями, які кидали недописаними самі автори, гріх сперечатися, щоб не ображати пам'яті цих авторів. Уважне ж читання Грінченкової статті, поєднане з усім, що писав її автор про Шевченка до і після цього, вияснює її мотиви. Грінченко зовсім не збирався знімати з Шевченка звання народного поета в широкому

розумінні цього слова — як виразника народних інтересів і прагнень. Він тільки протестував проти применшення ролі Шевченка, зведення його поезії до стилізації під народну пісню, тоді як Кобзаря слід ставити « не в гурт безіменних народних співців, а в товариство інших світових поетів ».

Така постановка питання не була даремною. Адже тенденція свідомо чи несвідомо принижувати значення творчости Шевченка йде ще від його сучасників (Куліш, Костомаров). Костомаров, наприклад, твердив, що Шевченкові поезії — це дальше продовження народної творчости. На його думку, почувши Шевченковий вірш, кожна людина з народу ладна вигукнути : « Это самое я только готов был сказать точно так, как сказано поэтом ! » (« Основа », 1861 р. IV).

Не можна сьогодні погодитися і з оцінкою Шевченка російським критиком М. Добролюбовим. Залюбки цитуючи його слова із рецензії 1860 року на « Кобзар » : « Він вийшов з народу, жив з народом і не тільки думкою, а й обставинами був з ним міцно зв'язаний », — у нас чомусь не звертають уваги на сказане вище :

« Його твори цікавлять нас зовсім незалежно від старої суперечки про те, чи можлива малоросійська література; суперечка ця стосувалася літератури книжної, громадської, цивілізованої (підкреслення моє — В.Ч.), — як хочете називайте, але, в усякому разі, літератури штучної, а вірші Шевченка саме тим і відзначаються, що в них штучного нічого нема ».

І далі :

« Він — поет цілком народний, такий, якого ми не можемо вказати в себе, навіть Кольцов (підкреслення моє — В.Ч.) не йде з ним в порівнянні... »

Як бачимо, Добролюбов у поняття народности не вкладає нашого сьогоднішнього розуміння. Він відмовляє Шевченкові у праві називатися представником цивілізованої літератури. Називаючи Шевченка народним, він має на увазі не поета, що відбиває прагнення

всієї нації, що підносить на вищий ступінь національну культуру, а поета народу у вужчому розумінні, по-тодішньому — простолюду, селянства. Якби Добролюбов мав на оці інше розуміння народности, то порівнював би Шевченка не з Кольцовим. Він знайшов би в російській літературі такого загальнонаціонального поета як Пушкін. Але Добролюбову, як згодом Драгоманову, при всій повазі до Шевченка, не вистачило рішучости поставити його в ряд таких *народних* творців як Шекспір, Пушкін, Міцкевич.

У книзі « Перед широким світом » Грінченко натомисть пише: « Хоча Шевченко мав щиродемократичні погляди і в своєму житті був дійсно демократом, але світогляд його і світогляд народний, то зовсім не однакові речі ». Адже ще не весь народ піднявся, наприклад, до думок антицерковного вірша « Світе ясний ». І народ, на думку Грінченка, — не однорідне ціле. Таке ж і його сприймання Шевченкової поезії: « Хіба з однаковими почуваннями буде читати « Гайдамаки » або « Ой, вигострю товариша » і наймит-хлібороб (сьогочасна варіанція Шевченкового Яреми), і заможний селянин, що наймає таких наймитів? »

« Шевченко не міг співати замість когось, — робить висновок Грінченко, — хоч би сей хтось був і народ, бо він був не тільки величезний талант, але й дуже виразна міцна індивідуальність ». Але це не зменшує ваги Шевченкової поезії, а навпаки. Бо « великий поет іде завсігди поперед мас, показуючи їм такі далекі перспективи, яких вони досі не знали. Меси мусять підніматися, доростати до його ідей ». Саме тому, вважаючи Шевченка глибоко народним поетом, Грінченко рахував закономірним, що не всі його твори ще розуміють широкі народні маси.

Грінченко був не лише популяризатором творчости Шевченка серед народу і видавцем його творів. Подружжю Грінченків належить величезна заслуга у впорядкуванні музею Тарновського, де зберігалися

особисті речі великого поета. Робота ця була дуже не до смаку чернігівським самодурам. Зрештою, губернатор заборонив Грінченкам з'являтися в музеї, загрожуючи вислати їх за межі губернії. Але ж справа була вже майже завершена, а ще перед цим Грінченко надрукував каталог речей, що були в музеї. Сучасники письменника згадували, з якою пошаною і любов'ю ставився Грінченко до особистих речей, рукописів і картин великого Кобзаря.

Вже тяжко хворим Грінченко взявся писати біографію Шевченка для дітей, але цієї роботи йому не судилося скінчити. Оцінюючи ж першу на той час детальну біографію Шевченка, складену Ол. Кониським, Грінченко справедливо зауважував: «Я й не сподівався, що Кониський може написати життєпис Шевченків, його достойний. Бо дуже неоднакові були вдачі у Шевченка і Кониського: один був втілена буря й натиск, а другий — поміркованість і компроміс».

Грінченко не лише повідомляв західноукраїнські журнали про відзначення ювілею Шевченка на Наддніпрянщині. Жодні роковини не проходили без його діяльної участі. Відомо принаймні про дві промови, виголошені Грінченком на потаємнім вшануванні пам'яті Кобзаря. Про ювілей 1895 року Грінченко писав у листі до Гнатюка: «Збори, на яких довелося говорити, були, звісно, хатні, зібрані нишком: тоді чоловіка закидали до тюрми часом тільки за те, що він був на таких зборах». Яку ж було потрібно мати громадську мужність, щоб сказати те, що говорив тоді Грінченко (цю промову розглянемо трохи далі!). Про другу промову Грінченка, виголошену в 1903 році перед київською Старою Громадою, згадує поет М. Чернявський (книжка «Кедр Ливану»).

Не мала заслуга Грінченка в боротьбі з численними віршомазами, які, позичаючи у Сірка очей, називали себе Шевченковими послідовниками і засмічували небагату ниву української літератури сірою макулятурою.

Коли в 1886 році Франко відкрив перед Грінченком сторінки «Зорі», молодий критик почав періодично містити там короткі огляди літературних новин на Східній Україні. Грінченкові оцінки лаконічні, але вбивчі. Він не шкодував часу, щоб розкидати купу «поетичного гною», що його щедро постачали всілякі Онопрієнки-Шолкові, Кармеренки, Устенки-Гармаші та Бораковські. В художніх творах Грінченко також висміював недолугих «послідовників» і «шанувальників» Шевченка, тих, хто

...галушки і досі хвалить
І «Кобзаря» бере читать,
І на підпитку починає
Слова вкраїнської вживать...

(«Українець»)

Такий і куркуль Семен Запара, що його «обняв малоросійський патріотизм» і примусив не лише писати «вірші», але й видавати їх власним коштом. Відмова друкувати його графоманські вправи в альманасі щиро обурює Запару. Як так, Шевченко вийшов із кріпаків — і то друкується. А тут «слава Богу, другої гільдії купець — здається єсть у мене понятіє! Щож: мужик більше за мене понімає чи що?» Запара мріє видати книжку завбільшки «Кобзару»: «От тоді й буде дві великі малоросійські книги... і в газеті писатимуть: «Шевченко й Запара — малоросійські сочинителі».

Виполнюючи з української літературної ниви псевдошевченківський бур'ян, Грінченко, без сумніву, робив добру послугу рідній культурі.

Вершиною серед Грінченкових творів, присвячених Кобзареві, є, без сумніву, статті «Нова сім'я» та «Двоє рідних».

«Нова сім'я», яку вмістив Павлик в часописі «Народ» і потім випустив окремим відбитком, — це,

власне, і є промова на потаємному ювілеї Шевченка 1895 року. Вона свідчить про подальший зріст радикалізму Грінченка у порівнянні з «Листами з України Наддніпрянської».

Тарас Шевченко — великий народний поет. Як Гайне, як Міцкевич... Але хто із світових геніїв може похвалитися таким величезним безпосередньо революціонізуючим впливом на народ? Тому й писав Франко: «Він терпів десять літ від російської воєнщини, а зробив більше для свободи Росії, ніж десять побідних армій». Тому й з'являється так багато «тлумачів» прозора-ясної творчості Шевченка, що хочуть пристосувати гнівне слово Тараса до своїх ідей та ідеалів. Почалося ще від тих, хто «голодну волю» 1861 року проголосив початком «сім'ї вольної, нової», про яку мріяв Тарас... Навіть продажні москвофіли тужилися зтягнути Шевченкову музу в свій табір. Так було не раз і пізніше...

Вихідною засадою своєї промови Грінченко поставив питання, якою уявляв собі Шевченко «сім'ю вольну, нову», і чи відповідає його ідеалам існуюче становище. Не маючи потреби рахуватися з цензурою, він заговорив на повен голос: «Не треба багато говорити, щоб показати, що коли тепер мужицьке рабство й не записане в такій формі, як у старовину, на папері, то записано його в іншій і справді збереглося воно й до нашого часу... й досі ще повинно наше обличчя горіти з сорому, що ми на порозі ХХ віку живемо в країні закованих рабів».

Слова зневаги знаходить письменник для покидьків рідної землі: «І як раніше голова цілого краю й народу гетьман Бруховецький, радіючи приймав «пожалованное» йому «боярство» московське і радіючи ж підписувався: «верный холоп и найнижчий подножек пресветлого величества», так і тепер потомок якого гетьмана чи іншого якого нашого пана, радіючи й дякуючи, чіпляє собі на груди ордена — патент на те,

що він був добрим холопом і добре пособляв зміцнити «єдинственно-русскую форму правления», засновану на тому принципі, що вищий може завжди безкарно лиснути по пиці нижчого». Тут чується аналогія з картиною «генерального мордобиття» з Шевченкового «Сну».

Різко критикується в «Новій сім'ї» російська офіційна освіта, що вчить «бути рабом та слухатись поліції», розповідається про жорстокі репресії проти передової думки в Російській імперії, висміюється буржуазна інтелігенція Росії, яка мовчить по своїх затишних нірках та лишень чекає, коли накажуть «ура!» кричати. На чільному місці в «Новій сім'ї» поставлена думка, що перше завдання поточного моменту — боротися за те, щоб була «в нашому краю (тобто й у всій Росії) воля політична». А для цього треба організуватися і навіть «ставати до спілки з іншими організаціями, що постануть у російських народів». Програма теж не вельми конкретна, але поступ порівняно з «Листами з України Наддніпрянської» очевидний.

В «Новій сім'ї» Грінченко знову визначає Шевченка як поета боротьби, як протестанта «проти тієї страшної безправности, що серед неї жив він, жили мільйони ще безправніших, ще пригніченіших людей». Нічим пом'янути, каже Грінченко, Шевченкової пам'яті нації, «що сама себе робить рабою»:

«Пом'янути!... Чим же ми пом'янемо? Якими ділами, яким добром? Волею людською? Ні, кайдаками! Рівністю людською? Ні, панами й мужиками! Просвітою народною? Ні, темнотою! Добробутом народним? Ні, голодуванням!»

Але ж якою має бути та «сім'я вольна, нова», яку провіщав Шевченко? Ось якою бачить її Борис Грінченко (нагадуємо: «буржуазний ліберал», «зоологічний націоналіст», «обмежений просвітянин», «ідеолог куркульства» і т. д., і т. д.).

«...Уявляємо собі ту нову сім'ю. Позникали межі державні, позоставалися тільки межі країнами; нема війська, тільки братерський межинародний суд: нема деспотів і рабів, — тільки вільні люде, що вільно собі отамання для порядку громадського обирають, нема станів, тільки люде; нема робітників і нероб, — усі працюють, скільки в кого сили вистачить; нема богатирів і вбогих — усі рівно користуються з багатства природного та з здобутків од своєї праці; жінка має однакові права з мужчиною, вільна думка, вільне слово, вільна широка освіта — і гетьман, і чабан знають і поважають Гомера й Канта; нема ні шибениць — самі школи та зрідка лікарні... У цій великій уселюдській сім'ї і наша вкраїнська сім'я частиною — вільною, освіченою, щасливою...»

Грінченкова стаття, чи скоріше етюд, «Двоє рідних» (1906 р.) — одна з небагатьох в той час спроб підійти до творчости Шевченка із світовими мірками, зіставивши його з найбільшими геніями світу. Попри всі відмінності в характерах, в манерах письма Шевченка і Гайне, на думку Грінченка, об'єднує вища спільність:

«Шевченкове слово й досі вириває з грудей крик обурення проти гнобителства дужих і злих, і досі стискає серце пекучим жалем над мукою знедолених і зневолених, пориває й досі до боротьби за світ і волю.

«Гайневе немилосердне глузування і досі кладе печать ганьби й огиди на обличчя нікчемників і утисників, сміливий дух «лицаря святого духу» і досі запалює наші душі бажанням стати до гурту в великому бої сього часу».

Ми не мали на увазі розглядати вплив Шевченка на становлення Грінченка як письменника. Принагідно тільки відзначимо, що хоч Грінченко і не дорівнюється майстерністю до таких сучасників як Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник, все ж Іван Франко

слушно відносив його до тих, які руйнували наприкінці XIX віку псевдошевченківські шабльони.

Можна шукати Шевченкових впливів в формальних засобах поезики Грінченка; подекуди можна подибати буквальні перегуки з творами Шевченка, наприклад у вірші « Землякам » :

« Ви — раби, хоч й пани ви
Над своїм народом !
Україна вам не мати :
Є вам інша пані,
Зрадних прадідів нікчемних
Правнуки погані ! »

Але благодатніший ґрунт для дослідження — тематика та ідейна близькість творчости Грінченка до визначеної Шевченком магістральної дороги розвитку української літератури та суспільно-політичної думки. Доказом цього є і публіцистика Грінченка, тільки децицю з якої ми пробували вище розглянути.

В ОБОРОНІ СТІЛЕЦЬКИХ МОГИЛ

Київ

Президії Верховної Ради, Тов. Ляшкові
ЦК КПУ, тов. Овчаренкові
Першому заступникові Голови
Ради Міністрів УРСР, Тов. Тронькові

З А Я В А

Важко уявити щось дикіше, антигуманніше і страшніше, як наруга над померлими. Мабуть «людяніше» розстріляти людину, ніж потім бульдозером знести її могилу і повикидати із землі кості...

Те, що тепер коїться на Янівському цвинтарі *) у Львові, майже в центрі Європи, може вимірюватися хіба найдикішими азійськими середньовічними мірками. Під наглядом спеціально приставлених осіб, бульдозер зриває стрілецькі могили, а лопати грабарів вивертають людські останки. Кажуть, робиться це за санкцією голови Львівського Облвиконкому Телішевського. Не знаю, які адміністративні таланти має ця людина, що їй довірили таку відповідальну посаду, але однієї цієї дикости достаточо, щоб знелюднілого чиновника розжалувати у свинопаси.

Задумаймося над тим, що твориться. По-перше, наруга над могилами прямого ворога — це блюзнірство, відкинуте цивілізованим світом. Смерть зрівнює погляди й ідеології. І смерть вимагає до себе пошани. У Кримінальному Кодексі УРСР є стаття 212, яка перед-

бачає кримінальні санкції за глум над могилами. По-друге, чи галицькі юнаки, які жили наприкінці 1918 р. і полягли в боротьбі з польськими легіонерами, відстоюючи Галичину від колоніального поневолення панською Польщею, — це вороги Радвлади? Ще не відомо, де опинились би вони, якби не полягли в ті дні. Можливо були б в Армії УНР, а можливо в ЧУГА.

До речі, аматори цитатів знаходять позитивні слова про стрільців у Леніна. За що ж їм, загиблим понад 50 років тому, мстять зараз? За те, що рятували Галичину від польського гніту? Ми, що не розписуємося в солідарності з пілсудчиками, з паціфікацією, з Березою Картузькою, бачимо, що навіть поляки, окупувавши Галичину і ненавидячи стрільців, як ворогів, не вчинили наруги над стрілецькими могилами. Не додумались до відвертого знищення могил навіть при Сталіні, хоч наругу над ними чинили. До чого ж дійшли ми з вами?

Багато говорять зараз про підступ буржуазної ідеології. Не думаю, щоб усі буржуазні видавництва і радіостанції, разом узяті, спромоглись на такої сили антирадянську пропаганду, як один львівський бульдозер, що постинав голови стрілецьким хрестам.

Після пожежі Державної Бібліотеки Академії Наук УРСР у 1964 р. і політичних арештів за відкрите висловлювання переконань у наступні роки, важко назвати дію, яка б так підривала авторитет Радвлади як терепішне безчинство у Львові. Наслідки вже є. Тисячі галичан пройшли за ці дні біля осквернених і сплюндрованих могил. Серед населення замішання й обурення. Ходять чутки про наміри, теж далекі від людяности, а може й провокаційні, погромити у відповідь могили партійних і військових керівників і т. д. Невже ж дійдемо до того, що вводитимемо стан облоги на кладовищах?

Я утримувався від одноосібних звернень до партійних і радянських керівників після того, як у 1967 р.,

за справедливі зауваження про порушення норм соціалістичної законності, мене спочатку кинули за ґрати, а потім зробили з критика й журналіста — залізничним робітником. Але сьогодні мовчати не можу. В ім'я людяности закликаю вас втрутитись в дії провінційних самодурів і зупинити глум над стрілецькими могилами, відновити частину зруйнованих поховань і перенести звідтам тіла похованих на чужих кістках людей. Відмежуйтеся тим самим від злочину, який зараз чиниться у Львові.

16. 8. 1971 р.

***) Стрілецькі могили на Янівському цвинтарі у Львові :** на Янівському цвинтарі, у великому чотирикутнику, було похоронено біля тисячу українських вояків, які загинули в боях за Львів у 1918 році, а також полонених, з українсько-польської війни, які померли в 1919-1920-их роках. Були там могили також 30 цивільних осіб, інтернованих у Бригідках, та 15 — цивільних осіб, які участі в боях не брали. На стрілецькому цвинтарі були похоронені два італійці — Гастарі та Гарліні, які служили в українському війську і загинули в 1918 році та п'ять польських вояків. Серед всіх похоронених були лише два українські старшини — ст. десятник Іван Якимів і хорунжий УГА Антін Качмарук.

Могилами на Янівському цвинтарі опікувалася пластова молодь до 1926 року, коли було створено у Львові Товариство Охорони Военних Могил (ТОВМ) на чолі з Брониславом Яновим, а згодом — Павлом Кривуцьким. Це Товариство, провівши збірку на охорону могил в Західній Україні і серед еміграції, побудувало з бетону 648 могил, з традиційними українськими хрестами за проектом Петра Холодного і Лева Лепкого. Роботи над могилами, які виконувала Кооператива Інженерських Робіт під керівництвом Олександра Карпінського і Ярослава Гузара, були закінчені в 1934 році.

Всі могили були обрамовані бетоном, стежки висипані жужлем і вони були поділені на 15 довгих рядів. Посередині стрілецьких могил була висипана велика збірна могила з високим дубовим хрестом. — Вид.

ІВАН ДЗЮБА

ІВАН ДЗЮБА — літературний критик, публіцист, член Спілки Письменників України. Народився 26 липня 1931 року в с. Миколаївці, Волнавського району, на Донбасі, в селянській родині. В 1949 році, після закінчення середньої школи, І. Дзюба вступив на філологічний факультет Донецького педагогічного інституту, а в 1953 році — в аспірантуру Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР.

І. Дзюба почав друкуватися в 1950 році в жанрі літературної критики й публіцистики. Він автор близько ста статей, які появлялися в республіканських і московських виданнях.

У 1959 році появилася його книжка «*”Звичайна людина” чи міщанин*», літературно-критичні статті (В-во «Радянський письменник», Київ, 1959, 277 стор. 5500 примірників). В 1965 році він закінчив велику працю «*Інтернаціоналізм чи русифікація?*», яку передав в рукописі першому секретареві ЦК КПУ П. Шелестові й Голові Ради Міністрів УРСР В. Щербицькому. Згодом копія цієї праці, яка розповсюджувалася в самвидаві, дісталася закордон і була опублікована українською, англійською й італійською мовами, а також набула поширення в самвидаві в перекладі на російську мову.

І. Дзюба працював редактором у Державному

літературному видавництві УРСР, літературним консультантом видавництва «Молодь», літературним редактором «Українського біохімічного журналу» і редактором у видавництві «Дніпро».

В грудні 1964 року, в першу річницю смерти В. Симоненка, І. Дзюба сказав вступне слово на симоненківському вечері в Науково-дослідному інституті нафти і газу в Києві. В січні 1965 року на офіційному вечері СПУ, присвяченому 30-річчю з дня народження В. Симоненка, він виступив з головною промовою про поета. Промова ця викликала бурхливу реакцію в письменницьких колах України, була широко поширена в самвидаві, а згодом опублікована закордоном. В другу річницю смерти В. Симоненка, в грудні 1965 року, він провадив традиційним вечором, присвяченим поетові в клубі Науково-дослідного інституту зв'язку в Києві. Цей вечір перетворився в протест проти тодішніх арештів на Україні.

У вересні 1965 року І. Дзюба виступив у київському кінотеатрі «Україна» з протестом проти політичних арештів, за що був звільнений з роботи у видавництві «Молодь». В цій же справі він звертався разом з групою культурних діячів в 1966 році до Прокурора УРСР Ф. Глуха і Голови КДБ УРСР В. Нікітченка. В 1967 році разом з Л. Костенко, І. Світличним і Надією Світличною він звернувся листом до П. Шелеста в обороні В. Чорновола, висилаючи копії листа в різні установи УРСР.

Після появи зневажливої й донощицької статті О. Полторацького проти В. Чорновола і С. Караванського п. н. «Ким опікуються деякі "гуманісти"» («Літературна Україна», 16 липня 1968 року), Іван Дзюба виступив з відкритим листом до редакції «Літературної України» разом з Є. Сверстюком, Л. Костенко, М. Коцюбинською і В. Некрасовим, закидаючи О. Полторацькому розпалювання «шовіністичної кро-

вожерности » та спростовуючи нічим необґрунтовані наклепи.

Хоч статті І. Дзюби перестали друкуватися у виданнях УРСР ще з кінцем 1965 року, але посилена кампанія проти нього розпочалася щойно в 1969 році. Тоді в «Літературній Україні» (5 серпня 1969 року) появилася проти нього наклепницька стаття Л. Дмитерка «Місце в бою. Про літератора, який опинився по той бік барикади». На цю статтю відповів широким листом поет Василь Стус «Місце в бою чи в розправі», який згодом набув розповсюдження в самвидаві. В цьому ж 1969 році появилася у видавництві Т-ва культурних зв'язків з українцями за кордоном книжка невідомого на Україні автора Богдана Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба». Ця книжка в 1970 році появилася в цьому ж видавництві також і англійською мовою. З кінцем 1969 року правління Київського обласного відділу СПУ проголосувало виключення І. Дзюби із Спілки Письменників України. Але коли цю справу передано на розгляд Президії правління СПУ, в обороні І. Дзюби стали А. Головка, П. Панч, Ю. Смолич, І. Цюпа та Д. Павличко. Будучи під сильним тиском, І. Дзюба склав на цьому засіданні таку заяву (подаємо за «Літературною Україною», 6 січня 1970 року):

« ДО ПРЕЗИДІЇ СПУ

Останнім часом на Заході, зокрема в середовищі української еміграції, часто згадувано моє ім'я, притому нерідко в прикрих для мене контекстах. Подекуди мені там «співчують» і зі мною «солідаризуються» люди, з чийми антикомуністичними поглядами я ніколи не мав і не збираюся мати нічого спільного. Деякі кола не зупиняються навіть перед тлумаченням моєї творчості в дусі антирадянської пропаганди. Часом політиканське суеслів'я заходить так далеко, що мене оголошують ні більше, ні менше, як ватажком нібито існуючого на

Україні націоналістичного підпілля. Подібна провокаційна маячня була б тільки смішна, якби не знаходила свого вдячного споживача і тим не ставила під загрозу мою громадянську репутацію.

Тому вважаю за потрібне нагадати, що як радянський літератор я стояв і стою на громадянських позиціях, які нічого спільного ні з ідеологією українського буржуазного націоналізму, ні з будь-якими концепціями ворожнечі народів і людоненависництва не мають. На національні проблеми — як зрештою і всякі інші — я завжди прагнув дивитися з погляду принципів наукового комунізму, вчення Маркса-Енгельса-Леніна, вбачаючи перспективи їхнього успішного розв'язання на шляхах виконання ленінських заповітів і комуністичного будівництва.

Я був і буду зі своїм народом, моє життя і праця невіддільні від життя і праці радянського суспільства. І тільки в такому зв'язку для мене стоїть і має в моїх очах сенс усе, що я пишу. Найменування «націоналіст», хто б у нього що не вкладав, не приймаю, бо виходжу з глибокої поваги до кожного народу і ніякого патріотизму не мислю поза ідеалами дружби і взаєморозуміння народів, поза загальнолюдськими проблемами та цінностями.

26. XII. 1969 р.

Іван Дзюба

Не зважаючи на цю заяву, І. Дзюба однаково не мав змоги друкуватися, а кампанія проти нього тривала далі. В журналі «Радянське літературознавство» (січень, 1970 року) появилася стаття І. Басса проти нього «У поході проти істини».

Заява Дзюби викликала великий відгомін в літературних колах України, і вона була стимулом для написання В. Морозом есею «Серед снігів». В зв'язку з цим есеєм він був викликуваний на допити в справі В. Мороза, як також був викликаний на його суд, на

якому відмовився давати будь-які свідчення, вважаючи суд за протизаконний. Стаючи в обороні В. Мороза, він разом з іншими письменниками звертався до Голови СПУ О. Гончара, а після суду в листопаді 1970 року разом з Б. Антоненком-Давидовичем і В. Черноволом — до Міністра юстиції УРСР і прокурора УРСР, доказуючи на підставі конституції й кримінально-процесуального кодексу, що суд над В. Морозом був незаконний. Після появи погромницької статті Я. Радченка проти В. Мороза в журналі «Радянська освіта» — «Апостол» і його штандарти» (14 серпня 1971 року), Іван Дзюба разом з Б. Антоненком-Давидовичем і В. Черноволом виступили проти наклепів автора статті, спростовуючи їх цілим рядом фактів, доводячи незаконність суду над В. Морозом, неправдиве змалювання перебігу суду в статті та їхньої участі в ньому. Листа з датою 23 вересня 1971 р. було вислано до ЦК КПУ, і згодом він був розповсюджений в самвидаві.

В половині січня 1972 року І. Дзюба був заарештований, а згодом звільнений з ув'язнення. 2 березня відбулося засідання Президії СПУ, на якому І. Дзюбу виключено з членів СПУ. В повідомленні «У Президії СПУ» («Літературна Україна», 3 березня 1972 року) про це писалося :

У ПРЕЗИДІЇ СПУ

2 березня 1972 р. відбулося засідання Президії Спілки письменників України. На засіданні було обговорено питання про хід підготовки до чергового Пленуму правління СПУ та про участь письменників у проведенні Днів української літератури і мистецтва в Туркменській РСР.

Було також розглянуто персональну справу Дзюби І.М., який виступив на засіданні. В обговоренні цього питання взяли участь М. Бажан, О. Бандура, П. Воронько, Л. Дмитерко, П. Загребельний, Ю. Збанацький,

В. Козаченко, І. Ле, Л. Новиченко, Д. Павличко, Н. Рибак, В. Собко.

За грубе порушення принципів і вимог Статуту Спілки письменників, за виготовлення та розповсюдження матеріалів, які носять антирадянський, антикомуністичний характер, виражають націоналістичні погляди, зводять наклеп на радянський устрій та національну політику партії, активно використовуються нашими клясовими ворогами в боротьбі проти Комуністичної партії і Радянської держави, Дзюбу І.М. виключено з членів Спілки письменників України. Це рішення Президії прийнято одногосно.

Після виключення з членів СПУ І. Дзюбу було ще раз заарештовано.

В цьому збірнику публікуються статті І. Дзюби, які набули розповсюдження в українському самвидав'ї на Україні.

« СЕКС », « СЕКС... І ТРОХИ « АНТИСЕКСУ »

(Жіночий ідеал у поезії)

*« Якщо поезія зреклася політики,
релігії та еротизму, то чим вона буде
живитися? »*

Тадеуш Ружевич

В середньовічних католицьких (церквах) *) були скульптурні постаті мудрих дів з піднесеними світичами та дів нерозважних — з перевернутими. Це либонь одне з минулих фігуральних окреслень вічних полюсів тієї проблеми, що її пізніше доведений до розпачу чоловічий раціоналізм визначив як «кляте жіноче питання». Увага поетів споконвіку борсалася між духовною ідеальністю перших та чуттєвою тайною других. І якщо в поважнім громадським торунку їм присвічували діви мудрі, то в хвилини відпруження чи пустотливості вони були не від того, щоб інтересно підсипатися до дів неосяйних. Однакі у минулому, ще навіть недавньому, таке солодке заблукання чесно визнавалося за духовну капітуляцію чи остаркувату незагонистість, і сам Бельмонт, що шугав у «клятому

*) Пропущено в доступній нам копії. Прим. В-ва.

питанні » як птиця в оболоках, перше ніж дати клясичну формулу чоловічого самозречення :

И вот теперь, когда мне тяжело,
Я к ней одной иду искать привета —
Не потому, что от нее светло,
А потому, что с ней не надо света, —

перше цього віддавав юнацькому максималізові данину зажуреного спогаду : « Когда-то в юности, в созвездии светил ты для меня одна была звездой... »

Проте останнім часом кон'юнктура інтимних вартостей змінилася, принаймні в поезії. Діви з перевернутими світичами навално реваншують. Вони не хочуть бути лиш одним з обертонів у мотиві жіночости, лиш присмакою у пісному вареві доброзвичайности, лиш однією з безодень для містики чоловічої недолугости та однією з дошкул для повноти чоловічого самопочування. Свідомі своєї гідности й стайности, вони гордо струшують принагідних і поплошалих розумниць із запліснявілих п'єдесталів і вмощуються на них самі. Вони вимагають не принагідних навідин, а ревного служіння, яке б було справою чести, а не гріховної хибливости, і не духовної капітуляції та остаріння, але максималізму й молодости духу. Одне слово, йде процес остаточної емансипації біблійного гріховпаду, а водночас процес заміни зрутинілого кохання динамічним « партнерством », а старосвітської плохути еросу — модерним нахрапою « сексом ».

Посильний внесок до цієї богумилої справи починає вносити і наша рідна українська поезія, як в особі прагнувших інтелектуалів, котрі безстрашно скеровують свою філософствующу громохкість у невідомі метафізичні глибини перелюбу, так і в особі спраглих інтелектуалок, котрі погрожують світові незглибимою дикістю своїх очей або простодушно закликають обізнаних на своїй справі варягів прийти володіти й княжити.

Дякувати Богові, вже і в нас виробляють собі права не тільки добромисна поетична «еротика», але й сам — його модерна вельможність — «секс»; дехто тупцює із нього у тяжкому всеозброєнні ходячої мудрости «електронної доби»; дехто комашиться навколо нього і поспішає епатувати ним читача як відсталого провінціяла — з нетерплячістю провінціяла ж, якому кортить вибитися в «столичні штучки» — і ми, мовляв, не з лопуцька. Потроху стає модним, з боку невгомників обох статей, велемовствувати на публіку про свою нібито неабияку «сексуальність» і носитися з нею, як з писаною торбою. Можна зрозуміти цю своєрідну браваду і можна лише вітати звуження сфери різних табу. Ще кілька років тому неможливою з причин нелітературних була б поява, наприклад, відомих балад про романтику конячого парування та різні орангутангівські пікантнощі. Проте при всій цінності виробленого нарешті права підносити свої витіснені комплекси й голоси плотських кривд до рівня «жорстокого», мовляв, інтелектуалізму, права запросто і з хлоп'ячою згордою смакувати в поезії те, про що в побуті елементарна мужська дисципліна не дозволить багато розводитись, — при всій вазі цих велезнадних громадянських здобутків слід усе ж таки нагадати, що не тільки й світа, що у вікні; що пожаданий «секс» далеко не вичерпує собою навіть «сучасної» любови; що ця остання охоплює собою так чи інакше і всю сферу людської духовности. Інша річ, що на ній не могли не позначитися ті духовні кризи, зміни світо — і самопочування, ба навіть суспільного побуту, які переходить людство.

Давно вже зауважено, що ні в чім так не виявляється міра людського в людині, як у ставленні до жінки, в найінтимнішій сфері кохання, і, мабуть, душевний склад поета найочевидніше і найприродніше постає саме в тому, як він любить і як говорить про свою любов. А це визначається так само поетовою

індивідуальністю, як і духовним кліматом суспільства. Отож вічна тема жінки, найособистіший мотив любови здебільше є водночас і чимось парадоксально узалежненим від духовного злободення, від масових психічних імпульсів; може бути точним діагнозом актуального душевного стану суспільства.

Впродовж тривалого часу ряд специфічних проблем нашої доби (наприклад, демографічні або пов'язані з машинізацією та автоматизацією, витратою природних ресурсів чи неощадним поводженням з природою; моральні кризи і колізії, зокрема, розгубленість частини молоді перед загрозою ядерної війни, « відчуження » людини в сучасній цивілізації тощо) ми схильні були переадресовувати лиш на чужий рахунок і тільки тепер починаємо визнавати, що вони зачіпають і нас як частину людства, хоч і набувають у нас відмінного характеру.

В дискусії на світовому літературному конгресі в 1965 році Леонід Леонов говорив : « Наука здійснила величні відкриття, проте ще водночас збільшуються грізні небезпеки — поступ народонаселення, спотворення природи, зростання злочинности... і зрештою та велична потуга техніки, що її посідаємо, також сповнена небезпек. Ми залишимо наших дітей у замінованому світі. Шукаю образу, який міг би це відтворити, і знаходжу тільки одне визначення : спробували уподібнитися до богів, але результатом цієї спроби виявилася мавпа ».

Схожа на цю тривога поймає багатьох визначних мислителів нашої доби, і нерозумно бачити в ній консерватизм, незичливість супроти поступу. Поступ діалектичний, він несе з собою не лише здобутки, а й позбутки, його досягнення пов'язані з утратами, одне в нім удосконалюється, а друге переводиться : тим-то мислитель, митець, поет правомочний співставляти одне з другим, а не вдовольнятися уривками ідеаліс-

тичних уявлень про поступ раціоналістів XVIII століття.

Опосідається в нас звір кібернетичний,
Правує нами закон великих цифр...

В печері нашої душі все грізніший сморід моральний, —

пише сучасний польський поет Збігнев Стржаловський в своєму « Усвідомлення факту історичного ». Російський поет Андрій Вознесенський висловлює свою тривогу набагато стриманіше і звичніше: « Усі прогреси реакційні, якщо людина занепада » (« Все прогресы реакционны, если рушится человек... В жизни главное человечность — хорошо ль вам? Красиво ль? Грустно? »). Зі всієї своєї нібито розпливчастости ця формула досить точно визнача незмінну і плідну гуманістичну позицію демократичної літератури в усі часи, незмінно проголошувану нею вірність людині як джерелу й міриву всіх цінностей. (Інша річ, що поет, котрий зачіпає цю тему, а тим паче (бере) *) її за свій ляйтмотив, має пам'ятати про досвід і Руссо, і Шіллера — філософа й естетика, і Раскіна, і Карляйля, і Толстого і Достоевського, і Брехта, перед розмахом критики цивілізації і потужним трагізмом яких часом жалюгідним здається квапливий, викрутний, миготливий трагізм естрадних ієреміяд).

Людина, людяність — це найменш нове, що можна запропонувати заблуканому, але зверненому вперед світові, і водночас це вічно, кожного разу первісно нове, а часом — прикро нове, протистовно й викривально нове. Воно завжди давало й даватиме неперебутну й достатньо широку тверджу серед вихорів сучасности, серед будь-яких суспільних заморок і при будь-яких

*) Пропущено в доступному нам примірнику. Прим. В-ва.

перецінуваннях вартостей. А одним з осередків його і виявлення, і випробування (а інколи і останнім його притулком) є сфера інтимна, цей найпотаємніший, але й найчутливіший резонатор до всіх інших сфер. А в поезії, яка за своєю істотою є мистецтвом еротичним в античному значенні цього слова, ця сфера часом просто втягує в себе всі інші чи розпросторюється на них, стисло устосовується з ними. І поетична мова про пошукуваний інтимний ідеал стає поетичним судом над світом і собою, «кляте» жіноче питання переростає в питання світового болю. Тема любови стає темою духовности і соціяльності взагалі, тема жінки стає темою життя, світового життя. Особливо це стосується поетів, чие психологічне ставлення до світу інтенсивно «фемінізуюче». Такими в сучасній поезії мені здаються у нас Микола Вінграновський та Іван Драч, а в російській — Андрій Вознесенський, частково Євгеній Євтушенко.

Тема жінки може поставити в поезії і як об'єктивна — у відтворенні її (жінки) життєвого обличчя та її реального становища в суспільстві, і як суб'єктивна — в переживанні своїх інтимних почувань, у пошукуванні власного духовного ідеалу.

Щодо першого, то поезія Андрія Вознесенського взагалі мало об'єктивуюча, широтою засягу не відзначається. Так принаймні виглядає зовні. Неминуче звернеш увагу на досить одноманіту запосілість різного роду заблуканих дів. Однак для поета тут не просто бентежна пікантність. В істоті, нескінченні «пропащі дівчатка» («потераннные девчонки») та «незнайди» («ненайденъши») у А. Вознесенського — один з найлюдяніших мотивів його поезії, притому — всупереч певній дозі мелодраматизму і навіть бульварщини, до яких так і кортить поставитися іронічно — мотив поважний і складний.

Тут, по-перше, постає тема людської «неприкаяности» взагалі, тема людини, що не знаходить себе,

тема загубленості людини в житті, тобто тема, що десь прилягає до вічного питання про сенс життя, але не в абстрактній його постановці, а як емоційне переживання, як гостра, навіть вульгарна драма окремої людини. Щоправда, мотив цей істотно звучується в А. Вознесенського тим, що його «незнайди», власне, не багато чого в житті шукають. Як правило, берег їхніх марень — кіноекран, життєва спонука — будь-якою ціною вибитися в кінозірки і відтак стати об'єктом масового забагу. На цьому вислизливім шляху і спобігають їх знані оказії. Не ставши предметом загального платонічного пожадання, стають офірою цілком конкретних зазіхань. Тобто, тут не любов, а марнолюбство; в їхній драмі більше марнославства, ніж серця, постає вона з несумірності претенсій і спромоги, з небажання обмежувати свої споживацькі потреби, з прагнення до «красивого», а часом, зрештою, і легкого життя. Психологічно в чомусь це схоже з психологією графоманії, а поширене ще більше.

І ось ця поширеність і надає явищу, попри його пародійні прикмети, значення суспільної проблеми, висуває питання про його походження й причини, вписує його в ширше коло молодіжних клопотів. Там, де можна було б відбутися іронією, А. Вознесенський вбачає гуманістичну проблему, хоч водночас не забуває і про свій власний романтичний зиск: спочуття спочуттям, а воно й собі цікаво доповнити «дактилоскопію» запізнілої трамвайної попутниці...

Мені здається, ключ до розуміння теми «незнайд» у Вознесенського дає поезія «Хто ми — фішки чи великі?»; тут почуття трагічної вини, спороджене нездатністю чи неможливістю дати людині те тепло, якого вона потребує, відповідь на її німий пошук, — зміщується з невільним похопом до «пропащих» як таких, у чий, мовляв, розкутості оголеніше виявляється невpokійне людське ество; недарма поет порівнює себе з ними за ознакою неприкаяности.

З другого боку, схожа тема береться і на трохи вищому рівні, в більше духовному, ніж соціальному, розтині. Споконвічна в поезії тема трагічності таланту часом постає у А. Вознесенського як мотив власної винятковості, котра солідаризується з усякого роду обдарованостями, проголошує якусь кругову поруку їх, якусь «світову змову» таланту, сили, краси, всього знеслого над буденну міру — супроти того, що уявляється самовдоволеною пересічністю і тиранічною нездарністю, проскрустовою нормативністю. Тут і виникають у нього модерно-романтизовані образи жінок, своєю незбагненою красою приречених на неприйняття стереотипів буденного існування та вічний пошук здимливих вищостей. Тут є і невловності людської істоти, її загадковості, її непідвладності зовнішнім умовам буття, її уникливості з-під влади, контролю та розуміння іншої людини (здавалося б : спіймане, окреслене, приведене в дотямність, ясно, мовляв — і раптом — знову « ти далеко »; знову « з нами вона й нема її »; знову): споконвічні таємниці « гріха » й « нецноти », з якими так часто пов'язується краса саме через свою нікому непідвладність, чере те, що в неї вкинене щось без кінця вислизаюче від привласнення і тим уразливе для людської гордині, для людського потягу замістити в собі йому неналежне — тут навіть дрібниці можуть бути сповнені дражливого смислу, згадаймо Бунінове зауваження в « Житті Арсенєва » про кохану дівчину : « ...зачіска висока, як у світської красуні, і в цьому щось особливо звабливе, проте немовби вже готове до свободи від мене, до зради мені і навіть неначебто до потаємної нецноти ».

Певна річ, у всьому цьому могла б бути смішна претенсія й тривіальність, якби не те, що краса у Вознесенського не так зарозуміла, як страждальна. « Оздобленість » таланту й краси супроти пересічності має в нього не « агресивний », а швидше захисний характер — тому вона правомірна й гуманістична.

Вона безпосередньо прилягає до глибшого і всеоб'ємнішого мотиву оборони людського в людині від автоматизму, стандарту, « понижуючого тонусу », бездушності масових рутинних існувань. Тема страждальності краси й таланту зростається в нього і з темою відчуження, темою нереалізованих можливостей людини, темою, сказати б, несправдженої, непосталої людини...

Його багатоманітні і взаємопроникальні « антисвіти », його « назворотна країна » (« наоборотная страна ») — це одна з таких гострих і парадоксальних, фантазмагорійно-гротесткових форм уявлення наростаючої суперечності поміж безмежною, здавалося б, спромогою людства і нездатністю забезпечити елементарно людський побут, поміж страшелезно збільшуваною технічною потугою суспільства та їхнім духовним оскуднанням, поміж масштабами людської історії та чеврінням особистости, поміж природністю людського ества і все більше спотворливим характером великоміської цивілізації... і крізь усе це болісним криком проривається людська тривога, бунт природного ества, довічна туга за справжнім людським щастям (яка також набирає часом спотвореного чи трагікомічного характеру, аж до « антикомашництва » — « антибукашкинства »).

І тут у Вознесенського тема жінки все більше постає як заперечення механічності, предметности й викінчености буття, автоматизму й бездуховности, плотьської чи машинної самодостатности та самовдоволености світу : все більше переростає в тему невловности й непідручности людської суті, непотлумности духовного начала в людині. Особливо це видно в поемі « Оза », яка водночас є шуканням азилю, мандрівкою духу за цілющою водою, тужінням за абсолютм жіночого ідеалу, і в тім глибоко особистім ідеалі за характерною для Вознесенського романтикою суперіндустріяльного антуражу й піжонкувато-інтелектуалістським жаргоном уже можна вбачати щось від неодмінної клясичної суті дантівського кохання, хай і

далеко не в тім цілосвітнім масштабі, хай і далеко не у такім усеохопнім і всевладнім пориванні, та все ж із знаком тієї несмертельної світлизни й опромінності... «Оза» Вознесенського цікава ще й як свідчення того, що сучасний поет, хоч би який сприкливо-скептичний та лихоманний він був, зрештою починає відчувати потребу звести в своїй душі вітвар жінці. Утвердження свого духовного «я» невіддільне від виболювання абсолютного жіночого ідеалу.

Це особливо стосується поетів, сказати б, «програмного» ладу, самозобов'язаної масштабності, і тому очевидна незацікавленість сьгоднішнього Івана Драча в плеканні глибоко суб'єктивного ідеалу жіночої духовності, його сугуба заклопотаність плотськими вимірами проблеми як самодостатністю — здається певною неповнотою самого духовного «я». Її починаєш відчувати з прикрістю саме тоді, коли збагнеш усю силу Драча як поета любовної пристрасти. Ця сторона — чи, слушніше було б сказати: це осереддя — його творчості в нас дивним чином досі не зауважені і не оцінені. Історично склалося так, що ім'я цього поета в нас асоціюється з іншою проблематикою і йому віддається належне за інші заслуги, але в міру того, як *цей* Драч потроху відходить у минуле (для себе, звісно, не для читача), відчутніше проступають ті грані його поезії, які раніше менше впадали в око.

Так от, якщо з цього погляду переглянути його збірки, неважко буде побачити, що любовна лірика з самого початку була одним з найпритаманніших і найнаснаженіших мотивів його творчості. За клекотом темпераменту і гордовитою звагою мужського забагу, за лютою пластикою пристрасти він не має собі рівних в українській поезії. Причому в цій вичерпальній «фізіології» пристрасти він весь час крутішав і міцнішав. Однак сама собою чуттєва ярість не може бути надійним і саможивним джерелом поетичного натхнення, не може довгий час підтримувати всебічну актив-

ність поетової істоти в авторові та забезпечувати її незмінно інтересний розвиток. Це все-таки вузька й одноманітна матерія: і лише в міру збудження цим первісним походом усе ширших сфер людської суспільно закоріненої душі відкривається можливість і щоразу обновлювання тривання самої ж таки поезії пристрасти. А в Драча останніми роками відбувався в чімсь протилежний процес. Природно переростаючи певну наївність на юнацьку риторичку своїх перших речей, він, на жаль — що стосується інтимної лірики, — втрачав її ентузіастичний духовний максималізм, високий ідеальний приціл; зрештою, втрачав її суспільницькі обертони та й просто відчуття того вічно зовущого образу, який зринав і в Соломії («На дні місячної криниці»); річ ця хоч і видрукувана щойно в останній Драчевій книжці, написана давно, як і ряд інших творів у збірці «Баляди буднів»), і в Оксані («Смерть Шевченка»), і в мотивах «Спраги» і «Ножа в сонці» та ін. Поезія пристрасти все більше видокремлюється в осібну сферу спеціальних мудрувань, стає розумоватою фізіологією плотського проживання. Жінка все більше виступає як абстрактна сексуальна живина, як книжний екстрат статевої.

Певна річ, Драчева сила лишається при тім, і не раз у нього знаходимо незрівняну за натхненністю і снагою поетичну «філософію» чоловічого та жіночого начал, — проте чи їхнє тремкітне протистояння і «пекельне» взаємовимордовування створюють той метафоричний образ екзистенційної драми життя, образ внутрішньої проблематичності модерного світу, на який Драч, певно, важив, судячи з багатьох його натяків та деклярацій? Це він ще має довести (якщо й далі лишатиметься на цім, якщо це не стане для нього незабаром перейденим етапом). Поки що голосна Драчева установка на інтелектуально-сексуальний демонізм не сповняє своїх обіцянок; демонізм цей має переважно декляративно-епітетний характер, самона-

зивання переважає над саморозкриттям; отже вправне награвання своєї « жорстокости » (ой як Драчеві хочеться здаватися патетично « жорстоким »!) і « чорноти », і « солоности », « пекельности », « іронізму » і т. п. трохи узвичнюється і десь починає здаватися чоловічою кокетерією; часом так і хочеться попросити поета не лякати нас дарма цим платонічним садизмом. Гра в « інтересну » сексуальну біографію приводить до того, що в поезії з'являються позначені несмаком ситуації, які відгонять сексуальною хлестаковщиною. А всі оті шикарні жінчини з тридцятьма трьома котами, всі оті « волоскі томні Юнни », котрі дбають про пікантне тло для вихилясів поетової « чорної мудрости » — хоч вони і почитують Агату Крісті і хоч їхні високопородні коліна та рожеві нігті пристосовані до вистукування на них « фуґи Баха до мінор » — навряд чи спроможні проте дати справжній вихід у духовний світ, бо тут потрібен не зовнішній, реґістраційний, а внутрішній вихід у духовність.

Чи не є ця « сексуальна » криза відбиттям ширшої кризи поета? На мій погляд — є, якщо кризу розуміти не як щось безумовно неґативне, але як етап у народженні нової якости (і в цьому сенсі весь творчий шлях справжнього митця може бути безперервним рядом безперервно подолуваних криз). Пригадаймо як прийшли в українську поезію ті, кого чи то напівжартома, чи то не зовсім вдало назвали « шестидесятниками ». Все це були дуже різні поети, та спільним у них були — потреба говорити про докорінні проблеми буття, свого й народного, відпад від рутинного світопочування й пошуку нового, більш особливого й дійового самоусвідомлення себе в світі; вироблення нових форм поетичного виразу та модерної поетичної мови, виґрунтуване, з одного боку, на засвоєнні доглибинних, незужитих пластів національної культури та фолкльору. З-поміж своїх різносылних і різноликх ровесників найшвидше вирізнилося, крім Василя Симо-

ненка, двоє: Микола Вінграновський — своєю органічністю й спонтанністю, пластичністю, глибоким і дивно перемінливим диханням почуття, фантазією невсипущою й вишуканою, цнотливою інтимністю і якимось природженим аристокризмом; та Іван Драч — напругою волі й темпераменту, розмахом думки, непогамовністю шукацтва, підкресленістю ерудиції, багатством мотивів, велевзірністю замірів та спробунків в опануванні зовсім нового для української літератури матеріялу.

Тим часом змінювався характер нашої життєвої та літературної ситуації, змінювався наявний поетичний потенціал та курс поетичних валют, змінювалися безпосередні читацькі потреби й смаки. Дещо з того, що тоді здавалося нечуваним та відчайдушним і доводило до хрипоти штатних та позаштатних церберів добропорядку, сьогодні є фактом масового поетичного вжитку, а часом і улюбленою поживою епігонів. Поезія так званих «шестидесятників» якісь свої функції вичерпала, а перед якимись спасувала, не встигнувши їх по-справжньому розвинути. Далася взнаки ілюзія пересиченості, яка з'являється тоді, коли слабенький смак і дитяча хапливість наб'є першу оскому на заборононому овочі. Постали і реальні нові потреби, нові завдання.

Прийшли молоді поети, які оговталися від першого гіпнотичного впливу Драча і Вінграновського та почали шукати і знаходити свої власні шляхи, виразно промовляти своє творчо незалежне, а часто й полемічне слово. Усе це незвично ускладнило й драматизувало позицію недавніх кумирів молоді поетичної хвилі, поставило їх перед необхідністю тотальної духовної відмобілізованості, яка б дала сили для нової відповіді на новий запит життя, для непослабної ініціативи, що забезпечує потрібний «запас випередження». Гостре й амбітне усвідомлення цієї ситуації характерне для І. Драча, звідки його вольове самопрограмування на

безупинну зміну, відчайдушний і виснажливий пошук, розраховано-безжалісне переступання через самого себе і тим більше через усе, що в'яже до вже зексплуатованого душевного сентименту й заважає новим орієнтаціям.

За енергією шукань, розгоном випереджування і садизмом самозміни, що часом межує із самозрадою, Іван Драч явище небувале в усій українській поезії. Він увесь — скмітлива душевна незакінченість, мото-рошна невіднайденість, постійно поновлювана незгармонізованість, при чому обсяг недостаючого зростає в міру зростання обсягу опанованого чи спробуваного, і таким чином та, що жене його, духовна самонестача виявляється нескоротливою. Остання збірка І. Драча «Баляди буднів» знову це підтвердила. Щоправда, в ній є твори різних років, і тільки знаючи час та обставини їх написання, можна скласти уявлення про тенденцію розвитку поета. Якщо в період видання «Протуберанців серця» І. Драчеві були особливо властиві «космічні» претенсії та спроби вибрати понятійний арсенал сучасної науки, що, втім, часом мало досить зовнішній, поверховний та показливий характер (цей етап і зараз ще не вижитий), то в «Балядах буднів» виразно проступає вже інший напрямок шукань: спроба виразити метафізичну глибину людських буднів, корінну проблематичність буття. Це ніби раціоналістична романтизація буднів сучасності — не за рахунок специфічного сентименту, поетичного благодушення та суб'єктивного захвату, а за рахунок розкриття чи спроби розкриття їхньої внутрішньої чуттєвої наповненості, таємничості і часом незбагненності, їхньої влученості в космічне життя. І. Драч прагне охопити найширший та найрізноманітніший матеріал — від натуральності льокального побуту до повсякденних складнот духовного самовизначення. Вихитрена «інтелектуалістська» установочність і високий вольовий навал часто знаходять вихід у своерід-

ному напруженому «плетінні слівес» — в якомусь модерному барокко, розкішному та сухуватому водночас, поетичному й холоднуватому, багатоцвітному й часом прикрасованому.

І ось у творенні цього нового, ще не зовсім для себе певного поетичного світу І. Драч, здається, і «вхопився» трохи гарячково за спасенний «секс». Він мав би і становити один з головних внутрішніх нервів отих людських буднів, крізь нього хотілося б узріти й відчутти проблематику людської екзистенції; він би й мав компенсувати певну нестачу чуттєвої безпосередності в реакціях на інші сфери буття; він, нарешті, мав би й підсилювати внутрішню інтригу поезії, оскільки без пікантних присмак цього разу в ній не було певності. Якщо такими були свідомі чи несвідомі розрахунки, то слід сказати, що вони справдились лише частково. Хоч би як велезначно і сильно карбував І. Драч перебіг «дикого шалу», хоч би як яро віддав голос плоті, це ще — при всякій поетичній цінності цих одкровень, при певнім їхнім значенні для внутрішнього вивільнення й «почеснішання» поезії — не створить образу сучасної людської любови, образу люблячої людини в повнім і ціліснім сенсі слова, а без цього яка може бути одухотворена картина сучасного світу (якщо вже на неї числять)?

У Драча ще немає своєї Ози. Власне, немає її і у Вознесенського, однак Вознесенський її вже шукає. Йдеться не про те, щоб досвід одного поета зобов'язував іншого. Ні. Поети ці чимось споріднені (І. Драч не раз підкреслював свій інтерес до Вознесенського, своє захоплення ним: їх справді зближує «конструктивістське» начало самопрограмування на інтелектуалістський максималізм, часом, на жаль, тільки уявний; трохи раціоналістичний корінь шаленства темпераменту), а чимось глибоко відмінні, а то й прямо протилежні (скажімо, тоді як Вознесенський зі свого великоміського безґрунтя і неприкаяности тікає до землі, шукає

сталости, хоче вивільнитися зі своїх урбаністичних комплексів та модерної складності задля простих правд життя, — Драч, який стома відкоренками сидить у землі, виборсується зі свого ґрунту, гнаний жагою всепізнання, здобуває гіркої безпритульності заради біблійних спокус духовного мандру по світі). Та кожен поет рано чи пізно мусить відчути потребу в своїй Беатріче. Кому це знати, як не тому, хто ще недавно так зацікавлено й пристрасно тлумачив Данте. Коли поетове почуття не вдовольняється окресленою даністю, коли воно зроджує в нім тугу за духовним ідеалом, яка стає цілосвітнім болем, — тоді, і тільки тоді поетова любов стає духовною кардіограмою людства.

ПЕРЕД ШИРОКИМ СВІТОМ

*(О.І. Білецький про місце української літератури
серед літератур світу)*

Навіть і в невичерпно різнобічних, універсальних учених є свої улюблені теми, до яких постійно звертається думка і пристрасне зацікавлення якими перростає в панівний душевний та науковий патос. Для Олександра Івановича Білецького однією з таких тем, одним з таких питань стало, особливо в останні роки життя, питання про місце української літератури взагалі та окремих її явищ, ряду її письменників зокрема — серед літератур світу.

З багатьох причин після цікавих та багатообіцяючих починань у 20-ті роки (окремі аналогії, типологічні і стилістичні порівняння, фактичні довідки у працях М. Зерова, А. Музички, В. Резанова, А. Ніковського та ін.) інтерес до наукової розробки цих питань занепав, хоч загальникових декларацій може й побільшало. І от сталося так, що ніхто до О.І. Білецького не наважився піднести цю тему по-справжньому, з повним знанням та компетентністю, на всю широчінь і на весь голос. Одним для цього бракувало розмаху думки та ерудиції, другим — проникливості й зваги, третім — просто любови до обжитої ними ділянки... Загалом,

добримисному і рутинованому літературознавцеві не-
давніх літ навіть сама думка про постановку цієї теми
могла здатися дивною, щоб не сказати дикуватою. Де
ж так можна?! Ну, поговоримо, більше з пристойности,
про світове значення Шевченка, ну ще, хай буде,
Франка, забронюємо для них куточок у всесвітньому
літературному пантеоні, а далі що?... І справді, далі, на
превеликий жаль, майже нема чого робити, якщо зама-
хуватися на землеврядування у царстві слави, якщо
питання про об'єктивний зміст того чи іншого явища
зводити до його репутації...

Твердо заведене, міцно вкорінене « хатне », вну-
трішньовжиткове сприймання й тлумачення творчості
українських письменників, усього процесу розвитку
української літератури; острах чи нездатність помі-
стити їх у обшири світової художньої думки, в
панораму духовного життя, в контекст загальнолюд-
ських ідейних та естетичних шукань, застосовувати до
них універсальний « режим » і критерії, — все це
зовсім не допомагало належному поцінуванню багатств
української культури, а то й сприяло її несвідомому
упослідженню, оскільки багатьом необізнаним читачам,
а часом і « спеціалістам », вона здавалася льокалізо-
ваною десь на периферії світового культурного руху,
а тому мало привабливою і старомодною, мовляв, суто
селянською... Видно, глибоко боліла Олександрові
Івановичу Білецькому ця наша рафінована підсліпу-
ватість і приглухуватість, якщо він так чіпко й за-
пально заходився вибавляти недомисел... « Українська
література серед інших літератур світу », « Шевченко і
слов'янство », « Шевченко і західноєвропейські літе-
ратури », « Світове значення творчості Шевченка »,
« Фрако й індійська література », « Світове значення
Івана Франка » — уже назви статей, написаних ним
у останні роки життя, засвідчують той « натиск », з
яким він узявся за цю тему. А по суті він торкався
її так чи інакше в усіх працях останнього періоду.

Звичайно, і інші дослідники цікавилися, особливо в останнє десятиріччя, подібними питаннями, а про взаємозв'язки Шевченка і Франка зі слов'янським світом нагромадилася вже чимала література. Однак здебільша це або вузькі, часткові дослідження, або, сказати б, первісне нагромадження матеріялу, часто старанне і значне за результатами. О.І. Білецький не ігнорував цих праць, добре знав їх і часто вважає за необхідну широчінь і синтетичність, але й принципово змінив його методологію. По-перше, він провів послідовне розрізнення понять « світова слава » (« світова звісність ») і « світове значення », які далеко не завжди збігаються і далеко не завжди одне другого супроводжують.

По-друге, він так само роз'єднав дві різних, часто одна другою підмінюваних категорій: ступінь формальної включеності того чи іншого письменника в сучасний йому світовий літературний процес (його обізнаність у ньому, відзивність до популярних у ньому ідей, покровність мотивів, ідейно-тематичний розсяг і т. д., щось ніби відповідність до світового « стандарту »; в літературному побуті це нерідко називають « сучасністю » чи « несучасністю » письменника) — і його об'єктивна здатність створювати самобутні цінності неминучої ваги, сказати слово нове і всезагальне, явити світові якусь незнану йому грань людського життя.

По-третє, традиційні історико-літературні порівняння він звів на рівень узагальнених типологічних характеристик. По-четверте, його цікавило не лише і не стільки подібне і спільне в письменниках та літературах, скільки відмінне, самобутне, індивідуальне, осібне. (« ...Встановити єднання, близькість, спорідненість літератур, ще не досить для того, щоб визначити місце, яке займає кожна окрема слов'янська література в загальному літературному процесі. Для цього треба не тільки знайти спільні риси, а й визначити індивідуальні особливості тієї чи іншої літератури... Ми повинні поста-

вити питання про індивідуальну своєрідність української літератури, про ті особливості, які забезпечили їй своє місце не тільки серед слов'янських літератур, а й у світовій літературі» — див. О. Білецький, зібрання праць у п'яти томах, т. II, стор. 9; далі цитати за цим виданням).

Він прагнув вловити неминуще в перебутному, всезагальне в льокальному, збагнути ті потаємні підспудні життєтоки, якими духовне буття кожної нації, кожного племені, кожної доби й суспільства вливається в загальнолюдське духовне життя. Світ людства єдиний, хоче він це знати чи ні, і, знає він чи не знає, його творять усі. Загальнолюдське — це не лише те, що вже стало набутком усього людства, всіх людей (на жаль, такого ще мало і дуже мало, трагічне мало), але й те, що повинно б, могло б стати, і більше — все, що збагачує і вивищує людину, сприяє людяності в будь-якій частині світу, в будь-якій сфері життя. Все, що гідне роду людського і що він може поставити собі в заслугу. Такий підхід, без сумніву, породжується духом нашого часу, що звільняється від закостенілого уявлення про історичні й неісторичні нації, світові й не-світові культури, навчається цінувати багатоманітність і бачити загальнозначуще не лише в переважаючому.

Віртуозно застосовуючи до конкретно-історичної аналізи питання про місце української літератури серед літератур світу весь свій багатоманітний і тонкий методологічний інструментарій, О.І. Білецький то виявляє в цій проблемі зовсім нові аспекти, то незрівняно цікавіше, змістовніше і «потужніше» висвітлює вже визначені раніше горизонти зіставлень.

Роботу він ладен починати з визначення місця в світовій культурі усної творчості українського народу. Про українську народну пісню довго говорити не доводиться — щодо цього всі світові авторитети однакостайні, і йому залишається тільки приєднатися до їхньої думки, зокрема думки Ф. Боденштедта. На

історичних піснях та думках він зупиняється вже спеціально і приходиться до висновку, що їм « важко знайти якусь паралелю в епічній поезії слов'янських та інших народів » і що вони « являють собою своєрідний вклад України в загальнослов'янську, а разом з тим і світову художню творчість » (т. I, стор. 15 : варто б « звірити » ці думки з ґрунтовними міркуваннями М. Драгоманова).

Аналізуючи пам'ятки письменности древньої літератури Руси-України і в першу чергу « Слово о полку Ігоревім », учений пильно порівнює їх з епосом інших народів і встановлює риси високоцінної своєрідности.

Новий підхід пропонує О.І. Білецький до оцінки старої української письменности XVI-XVII ст., яка звичному поглядові уявляється провінційною і задубилою в схоластиці, вузькоцерковній рутині й проблематиці. Він запрошує згадати, як виглядала європейська письменність в часи великих релігійних полемік та війни XVI ст., як Ф. Енгельс оцінював релігійну оболонку класових ідеологій в період реформації, і закликає українських літературознавців зайнятися вивченням у цьому світлі, в контексті європейських соціальних, національних та релігійно-духовних рухів, — вивченням багатющої спадщини української « поемічної літератури » XVI-XVII ст. (див. т. I, стор. 120-121 та ін.). Подібним чином і при вивченні творчости т. зв. « мандрівних дяків » — цього оригінального і цікавого явища українського культурного життя XVII-XVIII ст. — О.І. Білецький пропонує зіставляти їх із західноєвропейськими мандрівними схоластами (т. I, стор. 344).

Такий широкий підхід і всебічність оцінок дозволяють йому в цій порі української літератури знаходити явища загальнозначущі, а не лише льокальні, окремі яскраві фігури, — « ... а серед них, в першу чергу, незабутню фігуру Іоанна Вишенського, полеміста XVI-початку XVII ст., у якого є спільні риси із Яном Гусом, і з Петром Скаргою, і з італійцем

Савонаролюю, і з російським протопопом Аввакумом, і який в той же час становить дуже своєрідне явище і української, і світової літератури » (т. II, стор. 15-16; там же він називає його « українським Ювеналом у рясі »). Про Вишенського багато писалося, але ніхто не ставив його у такий значний і сповнений несподіваного смислу ряд, не спостерігав у нього такої цілосвітної покривності, ніхто не намічав таких масштабів тлумачення.

Дуже приваблювала О.І. Білецького в такому загальноєвропейському аспекті, в перспективі розвитку вселюдської духовності — фігура мандрівного філософа Григорія Сковороди, що « не має собі прямих аналогій ні в російській, ні в чеській, ні в інших літературах » (т. II, стор. 17). На жаль, він не встиг зайнятися спеціальною розробкою цього питання.

При поцінуванні нової української літератури О.І. Білецький розглядає в загальноєвропейському контексті не лише таких титанів, як Шевченко і Франко, але й цілий ряд інших явищ, що дозволяє більш всебічно і об'єктивно судити про них, бачити часом те, що вислизало з-під уваги інших дослідників та критиків. Пригадаймо хоча б те, що він писав у цьому відношенні про Котляревського або Квітку-Основ'яненка.

Світовому звучанню і світовому значенню творчості Т. Шевченка та І. Франка учений присвятив ряд спеціальних досліджень. Залучаючи величезний матеріал, він сміливо, але водночас і обачливо, вдумливо зіставляє, порівнює їх з десятками визначних і великих поетів, діячів у попередній, сучасній їм і наступній літературі європейських народів. У результаті він приходить до найвищих оцінок їх за світовою мірою і гадає, що українці можуть « пред'явити » їх « як блискучий доказ свого гідного представництва не лише в осередку літератур слов'янського світу, але і в світовій літературі » (т. II, стор. 37). Але важливі не

стільки ці утішні оцінки, скільки ті нові горизонти вивчення творчої спадщини Т. Шевченка та І. Франка, які відкрилися в результаті зусиль О.І. Білецького.

Ряд цікавих і принципових вказівок залишив О.І. Білецький і стосовно місця в світовій літературі інших українських письменників, хоч і не всі свої тези встиг розвинути. «... Марко Вовчок, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Василь Стефаник — все це явища видатного міжслов'янського і міжнародного значення», — твердив він.

Цікаві його міркування про специфічний розвиток в українській літературі деяких жанрів, наприклад, новелі, оповідання (від Г. Квітки, О. Стороженка, Марка Вовчка, О. Федьковича, І. Нечуя-Левицького до В. Стефаника... «Еволюція української «сільської новелі» ще не була предметом того спеціального вивчення, якого зазнали, наприклад, новелі Б. Ауербаха, Л. Анценгрубера, П. Розеггера та ін.; але немає сумніву, що таке вивчення змусило б визнати цю нову форму української розповідної форми видатним і своєрідним явищем в історії літератури» (т. II, стор. 40).

Вельми самобутньою і цінною для багатоманітності світової культури уявляється йому і українська драматургія, зокрема, з одного боку, «український народний театр М. Старицького, М. Кропивницького та І. Тобілевича», а з другого — драматичні поеми Лесі Українки. Тут варто пригадати, що ще в 1923 році в спеціальній розвідці про давній український театр він з величезним захопленням пише про театральність українського народного побуту, про своєрідну обрядність Запорозької Січі, про вертеп як «українську форму всесвітнього лялькового театру», котрому — він сподівається — «в майбутньому українському мистецтві випаде роля не тільки історичного спогаду» (т. I, стор. 351).

Нарешті, О.І. Білецький відзначає наявність в українській літературі ряду характерних для неї

специфічних тем і образів (поряд з темами і образами універсальними) або самобутніх українських варіацій мотивів загальнолюдських. Такі, на його думку, зокрема, образ народного месника, протестанта, що йде від українського фолкльору, від народних дум і легенд про Аркуша, Кармелюка, Довбуша, Кобилицю; або образ стражденної матері, тема материнства взагалі.

Можна було б посилатися ще на багато які цікаві судження О.І. Білецького на цю тему — про місце української літератури серед інших, про внесок її у світову літературу. Його широкі й сміливі, щедрі «намітки» — це ціла програма роботи для українських літературознавців, для нових дослідницьких сил. А поки що — треба чесно визнати — розвинене О.І. Білецьким розуміння місця й ролі української літератури в світовому духовному процесі далеко ще не засвоєне.

А йдеться ж не про те, щоб присвоїти українській літературі чи окремим її діячам більш високе місце в таблиці про ранги. Таке марне чванство було б ні до чого і нікому не допомогло б; деклараціями і претенсіями тут ні відбавиш, ні прибавиш. Йдеться про принцип вивчення літератури, про широчінь і глибину підходу до її явищ, про масштабність їх осмислення. Всебічне й пильне «звіряння» різних літератур дозволяє в кожній з них бачити те, що раніше не помічалось; виразніше постануть і здобутки, і упущення, втрати. А таке повніше розуміння місця і стану літератури в широкому світі не може не сприяти і розвиткові її самої, поглибленню її дихання, все більшій універсалізації її. І навпаки: вузьке й ізольоване сприймання її не дозволяє судити про неї істинно, збіднює її і «оскучнює», а знижене самопочування, в свою чергу, послаблює функцію літературного організму.

Ось, зокрема, звідки в О.І. Білецького патос утвердження і національної своєрідності, і загальнолюдської

цінності української літератури; і ось чому цей патос глибоко полемічний. Полемічний по відношенню до «традицій» провінціоналізму і «хатнього вжитку». Полемічний по відношенню до патріархальних уявлень про незмінну й ізольовану «національну душу». Полемічний по відношенню до тенденцій виставити співдружність української та російської літератур як залежність першої від другої, тенденцій, які, за його словами, приводили «до перебільшень», до вишукування «впливів» і «запозичень» по лінії спрощеного компаративізму, а кінець кінцем до знеособлення української літератури, до перетворення її в «провінціальний варіант» без самостійного значення (т. II, стор. 8).

На жаль, смерть завадила О.І. Білецькому довести до кінця давно ним, видно, задумане всебічне дослідження міжнародних зв'язків, перегуків і значення української літератури, її об'єктивного місця в світі. Не встиг він ґрунтовно вивчити в цьому аспекті творчість, наприклад, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, письменників, які дають у цьому відношенні особливо цікавий і вдячний матеріал. Ряд інтересних проблем намічених, інші ще ждали своєї черги. В деяких випадках він встиг розкрити тему вужче, ніж принципово задумав. Принциповий задум — судячи із суті дослідження, там, де воно виконане до кінця, і з окремих прямих методологічних вказівок (наприклад, у статті «Проблеми радянського франкознавства»: «Отже, наступним завданням є вивчення І. Франка не як ізольованого факту культури, а в конкретному середовищі української і світової культури. Тільки на фоні середовища, де розгорталась [і у відношенні до якого перебувала в стані зв'язку або відштовхування] діяльність, І. Франка, ми можемо його справді по-науковому пізнати» — т. II, стор. 540), — принциповий задум був такий: оцінювати явища української літератури, виходячи з

загальної ситуації в світовій культурі, враховуючи всі і реально дійсні, і такі, що не здійснилися, але потенціально в матеріалі, в факті закладені включення в цю ситуацію, зв'язки і відштовхування, стимули і виклики, прийняття й неприйняття, відповіді і нездатність відповісти і т. д., і т. п. — всю мислиму багатогранність позитивних і негативних реакцій, всю складність взаємодії законів частини і цілого, мікрокосму і макрокосму... При цьому повніше й адекватніше розкривається те, що є в українській (як і всякій іншій) літературі, ясніше видно, що нею опущено й чого їй бракує (в певному сенсі це особливо важливо), на що має бути спрямована її енергія. Таким було «оптимальне» завдання.

У ряді випадків (Шевченко, Франко) його можна вважати майже виконаним; в інших (Вишенський, Котляревський, драматургія та ін.) воно хоч і не доведене до кінця, але «фронт робіт» розгорнутий на всю широчінь, намічено всі напрями і «рівні» роботи. Але в деяких інших випадках учений встиг порушити лише частину теми, висловити свої міркування стосовно того, що могло б значити те чи інше явище української літератури для літератури світової. Він робить це з великим тактом і, крім того, його судження спираються на його цілковиту компетентність і його величезний авторитет знавця і цінителя. У когось іншого це може виходити грубіше й несе небезпеку натяжок. На це слід уважати, щоб не канонізувати того, що було лише частиною завдання, а мати на увазі всю повноту завдання.

Обов'язок і справа чести українських літературознавців — так чи інакше учнів і спадкоємців О.І. Білецького — далі розвивати роботу в усіх намічених ним напрямках. Щодо цього в нього є досить конкретні вказівки — в останні роки його особливо тривожила доля нерозв'язаних проблем, і широкий опис їх разом з попередньо пропонованими рішеннями він залишив

у своїх незабутніх передсмертних доповідях та статтях. Усе це може стати в добрій пригоді для подальших поважних досліджень, для систематичної і цілеспрямованої роботи.

ЛІНА КОСТЕНКО

ЛІНА КОСТЕНКО — поетеса, член СПУ. Народилася 19 березня 1930 року в Ржищеві на Київщині. Після закінчення середньої школи навчалася в Київському педагогічному інституті, а від 1952 до 1956 року — в Літературному інституті ім. Горького в Москві.

Ліна Костенко друкувала свої вірші, почавши від 1950 року. В 1957 році появилася перша збірка її поезій — «*Проміння землі*», в 1958 друга — «*Вітрила*», а в 1961 третя — «*Мандрівки серця*». Четверта збірка її поезій «*Зоряний інтеграл*», видрукована у 1962 році в київському видавництві «Радянський письменник», була зразу знищена. У 1963 році у спів-авторстві з письменником Аркадієм Добровольським Л. Костенко написала сценарій фільму «*Перевірте свої годинники*». У 1969 році у видавництві «Смолоскип» ім. В. Симоненка за редакцією О. Зінкевича появилася вибір з віршів поетеси — «*Поезії*» (357 сторінок).

Після кількарічної мовчанки, декілька віршів поетеси були опубліковані в 1967 році в київській «Літературній Україні». Відтоді до 1972 року, цебто повних п'ять років, на Україні не було опубліковано ані одного її вірша.

В проспекті «Нові книги України» (каталог видань українською мовою ч. 1 з 1972 року, Москва) подано,

що в 1972 році появиться у видавництві «Радянський письменник» книга поезій Л. Костенко «Княжа гора». До збірки мали б увійти вірші історичної тематики — «Скіфська баба», фрагменти з поеми «Берестечко» та «Пастораль ХХ століття», твори, що мають літературне походження — «Чекаю дня», «Балада моїх ночей», «Діалог» та цикл інтимної лірики «Біографія любови».

Ліна Костенко разом з іншими письменниками виступала проти репресій та судового беззаконня на Україні. Разом з І. Драчем, О. Антоновим, С. Параджановим, В. Кирейком, П. Майбородою і Л. Серпіліном — Л. Костенко зверталася до ЦК КПУ і ЦК КП СРСР в справі масових арештів на Україні в 1965 році. Була на суді М. Осадчого і групи культурних діячів у 1966 році у Львові. Про неї писав М. Осадчий у «Більмі»: «Вона дивилася людям у вічі, вона шукала в них совісті, і хай вони пробачать їй це...». В листопаді 1967 року поетеса була на суді над В. Чорноволом і разом з І. Дзюбою, Іваном і Надією Світличними зверталася до П. Шелеста, протестуючи проти незаконности того суду. Разом з І. Дзюбою, Є. Сверстюком, М. Коцюбинською і В. Некрасовим написала відкритого листа до редакції «Літературної України», протестуючи проти очорнювання і наклепів О. Полторацьким В. Чорновола і С. Караванського.

Копія збірки поезій Л. Костенко «Зоряний інтеграл», яка була знищена на Україні, дісталася закордон. З цієї збірки передруковуємо ті вірші поетеси, які не увійшли до видання «Поезії», яке появилася у 1969 році у видавництві «Смолоскип».

* * *

Ах, як вони галасують,
оці малесенькі діти,
оці малесенькі діти,
що грають у великий футбол !
Ах, як вони забивають
у високі ворота тиші,
у високі ворота тиші
забивають за голом гол !

Ах, як дорослі нервують,
звішуються з балкона :
— Перестаньте галасувати,
забирайтеся звідси, марш !
А діти — ще голосніше,
а діти кричать : По конях !
А діти м'яча дубасяць,
а діти продовжують матч.
Ворота мого дитинства !
Ворота мого дитинства !!
Ворота мого дитинства !!!
Тоді був теж футбол.

Але тоді грали бомбами.

Тоді наступала тиша,
яка наступала тиша,
коли забивався гол !

Люди лежали тихо,

запечатані сургучною кров'ю.

Люди кагатувались —

у безконечний тунель...

Дзвеніть, малесенькі діти !

Кричіть собі на здоров'я !

Нехай гримить над віками

дзвінких голосів ритурунелъ !

* * *

Ти береш мою душу, як тихий акорд.
І, зігравши мене, як сонату,
ти вриваєшся в мене, як полчища орд
у задумливу тишу сенату.

Ти розпалюєш ватру і п'єш вино,
заломивши задумі руки.
І сенатори-думи стрибають в вікно,
погубивши мудрі перуки.

Залишаються бранки — мої почуття,
від вогненного вихру зачаті,
і танцюють пекучий танець життя,
як гнучкі половецькі дівчата.

ОСІННІЙ ТРИПТИХ

1. Осінь дикунська

Кошлатий вітер-голодранець
в полях розхристує туман,
танцює юродивий танець,
б'є в бубон сонця, як шаман.

І, настовбурчивши окраси —
зап'ястя, пера, пояси, —
гудуть зелені папуаси,
лисніють литками ліси.

Тупцюють з вивертом і свистом,
трясуть гілки як тамбурин,
і вигинають мускулисто
янтарні спини стовбурів.

Сосновим потом пахне пряно.
Гугнявить бубон в жовтий рев.
Дрижать скелети дерев'яні
іноплемянників-дерев.

Бредуть приречено — ні скарги —
високі бранці край доріг...
І падають багрові скальпи
шаману сивому до ніг.

2. Осінь убога

Прошкандибала осінь по стерні,
ввіткнула в степ цурупалля, як милиці.
Скакав козак на білому коні,
гукнув їй :

— Тітко, може, натомилися ?
Тоді давайте руку, підвезу.
Аж до якого двору вам під'їхати ?

Заморосило осінь у сльозу :

— Спасибі, хлопче, ніколи і нікуди.
Все роздала, намиста й дукачі.
Чужі курчата розклювали просо.
Убога торба — хмара на плечі.
Іду в полях голодна, гола й боса.
А вже цвяхами колеться стерня
і крутить хуга біле перевесло.
Ти краще злазь, козаче із коня.
Копай могилу, поки не підмерзло.
Вкопай тепла земного.
Поклади
на тихі руки снігову намітку.
А в головах у мене посади
жовтогаряче сонце, як нагідку.

3. Осінь жагуча

Вечірній сон закоханого літа
і руки магнетичні уночі.
Вродлива жінка, ласкою прогріта,
лежить у літа осінь на плечі.

Дозріла пристрасть до вогню і плоду.
Пащить вогнем на млосному щаблі.
І торжествує мудрій геній роду
всього живого на живій землі.

Ще літо спить. А вранці осінь встане —
в косі янтарній нитка сивини,
могутні чресла золотого стану,
іде в поля — вгинаються лани.

Близнята-зерна туляться в покоси
біжить юрба червонощоких руж,
сплять солодко черкуси-негритоси,
біляві яблука і жовта раса груш.

Рве синій вітер білі посторонці.
А в серці літа — щедрий сонцепад.
І зливками розтопленого сонця
лежать цитрини, груші й виноград.

Загусне промінь в гронах перегрітих...
А ляже сніг на похололі дні, —
жагучий сон закоханого літа
в холодну зиму бродить у вині !

* * *

Співали сни над чорними морями,
Світились душі над баским багном.
Сварилися, мирилися миряни,
Сидів під дубом добродушний гном.

Смоктав брунатну запашисту файку
і гладив зайцю-побігайцю писк.
Журився тихо — умирала байка,
і жовті зорі капали, як віск.

А сірий вовк тужливо мружив очі :
Летів царевич між ялин-осик.
І фарами світив у очі вовчі,
царівну посадивши в мотоцикл.

Бриніло небо тонко й електронно.
І струм дротами струнно струменів.
Вставав світанок квантами фотонів.
Ракетодром ракетами гримів.

Сиділи тихо — на колінах руці—
Чугайстри, Кожум'яки і Мара.
Нові казки духовних революцій
слухняно казка слухала стара.

І умирала тихо і ласкаво.
І досмоктав погаслу файку гном...
Казково, колосково, стовіково,
світились душі над баским багном.

* * *

Гей, було невеселе весілля!
Невеселе весілля колись.
Як очуняли гості з похмілля, —
тричі плюнули й розійшлись.

Вийшла заміж правдива Правда
за облесника — за Обман.
А поклав на питво і страви
золотих червінців гаман.

А огледілась — що за диво?
Будь він проклят, такий чоловік,
що, красуня, — а народила
недорікуватих калік!

Та й пішла до людей, між люди,
хоч посивіла, а жива,
та, що є,
 що була,
 що буде —
осоружного мужа вдова.

* * *

Біле-біле — біле поле.

Чорний гомін.

Вороння.

Посідало та й замріялось
про убитого коня.

Скаче кінь, копитом цокає,
тонко вухами пряде . . .

Ще ви, чорні, передохнете,
поки кінь цей упаде !

* * *

Дійду, добіжу, долечу все одно!
В ракеті. І верхи. І пішки.
Я вмю тримати і руль, і стерно,
і весла, і крила, і віжки.

Та тільки щоб
не повчали тебе :
— Гей, тпру, цоб !
Тпру, гей, цабе !

Я не віл. Я поет.
Я знаю закони руху вперед.

Життя — як вокзал.
Хтось приїжджає
хтось від'їжджає.
Поцілунки і рани,
клунки і чемодани,
слова і фрази —
все разом.

Хто їде в м'якому.
Хто — у плацкартному.
Хто — в комбінованому.
Хто — в загратованому.

Квадрати — ґрати,
залізні рамки, —
можна зорями
ґрати в дамки.

А дехто — зайцем.

Зупинки.
Аварії.
Перон.
Гучномовці.

Зали чекання.
Карти.
Вагони — парії.
Вагони — службовці.
Вагони — аристократи.
Люстра —
електрична сестра орхідей.
Черга. Буфет. Каси...

А не можна так, щоб для всіх людей —
вагони першого класу?

ЦИРК

Наташі Дуровій

Одні приходять — лоскотати нерви.
А другі — щоб розважилась душа —
поглянути на тигра і на нерпу
і дітям показать Карандаша.

Барвиста ексцентрична завірюха,
феерія ілюзій і оман.
Мистецтво тіла.
Фізкультура духа.
А взагалі — веселий балаган.

Танцюють коні. Мерехтять жонглери.
Сальтомортале. Холод висоти.
Блискучі ліфи. Страусові пера...
І ось виходиш на арену ти.

Відразу видно — Дуровська порода.
Вечірня сукня — як цариця Ніч.
Залізний спокій, і шляжетна врода,
і сиве пасмо в кучерах — як ніж.

Тебе стрічають оплесками.
Звично,

невимушено й мило поклонись . . .
Ти кланялась так само артистично,
коли вп'ялась тобі у ногу рись.

Ти посміхалась весело, невтомлено.
І непомітно вибравши момент,
спокійно вийшла.
Впала непритомна
на золотий швейцарів позумент.

Лякать людей артист не має права.
Зірвать виставу — то найбільший гріх.
Твоє мистецтво — це ж лише забава,
це подив, захват і дитячий сміх.

Нехай дзвенить цей сміх під куполами !
Нехай дзвенить . . .
Смієшся і сама.
Гієнами, ведмедями, слонами
командуєш неначе жартома.

Звірята вилітають, ніби корки.
Фантазія у тебе — як шампан.
Твоє мистецтво — торжество приборкань,
залізна звичка до щоденних ран.

І хто там бачить в сяєві арени,
коли працюєш, юна і струнка, —
рубці ведмедя,
рисі
і гієни
і слід печалі — рисочка гірка.

І хто там знає ?
Ти працюєш легко,
ти в чорній сукні — як цариця Ніч, —
що ходиш ти по грані небезпеки,
і сиве пасмо в кучерях — як ніж.

БАХУР

Коби глибша вода стояла, —
утопитись, та й по всьому.
Дівка бажура нагуляла,
а глядіти нема кому.

Рідна мати дочки стидається.
Душу муляє поговор.
Білий сніг із неба сотається
на чужий переплаканий двір...

Плач не плач, гидуї не гидуї, —
привела на світ, то годуй.

Перехляпані сходи сльотою.
Віник. Відра. Контора. Знов.
Переднюєш вниз головою
та й додому біжи стрімголов.

А воно стоїть — босе, слиняве,
смокче пальця синього.

Кицька миршава йде по тину,
з підворіття сичить гусак...
Люлі, люлі, моя дитино.
Ішов цап через бабин сад.

СОН

Стогнуть осики,
скриплять осокори.
Недобрий сон їм ночами сниться —
що по діброві блукає сокира
і капотять криваві суниці.

І ние садно на сосновім коліні.
І пугач кричить сполохано : « Пу-гу ! »
І дуби, мов коні на старій олійні,
покірно ходять по кругу.

А вітер зв'язав осокорам руки,
вузлами зв'язав і, в'яжучи, зранив.
А на руках посідали круки
і розмовляють гортанно.

А хашці проламає гостре марево.
Блукає сокира все ближче й ближче.
Між деревами шукає дерево
собі, сокирі, — на топоріще !

Постукотіла, гілля роздерла.
Начепилась на рукоятку дубову.
І дерево стане вбивцею дерева ...

Сонце, зійди, розбуди діброву !

Гармидер подій.
Суперечок тижба.
Сірих, білих, рудих, пелехатих.
... Тихо лежав замордований тиждень
біля порогу мосї хати.

Я була вбивцею.
Ти був катом.
Прямо скажемо — темні лічності.

... А тиждень був найменшеньким братом
старої одинокої Вічності !

ГРИЦЬКО ЧУБАЙ

ГРИЦЬКО ЧУБАЙ — поет. За професією — мистець-декоратор. Працював у театрі ім. Заньковецької у Львові.

В українському самвидаві поширюється збірка віршів Г. Чубая «Світло і сповідь», яку автор закінчив в 1970 році. Цикл «Великдень» у цій збірці поет присвятив Валентині Морозові.

Вірші Г. Чубая не були опубліковані в жодному виданні в УРСР, зате деякі з них, які поширюються на Україні в рукописах, дісталися закордон і були опубліковані в українських емігрантських виданнях.

Грицько Чубай разом з групою львівських культурних діячів активно виступав в обороні В. Мороза, домагаючися допущення на суд.

Був заарештований в половині січня 1972 року.

Великого розповсюдження на Україні здобула його поема «Вертеп», яку опубліковано в п'ятому випуску «Українського вісника» і яку передруковуємо у цьому збірнику.

ВЕРТЕП

(Поема)

*« Ніщо не лишається постійним у
своєму становищі ».*

(Латинська мудрість)

1

Наша потужна цивілізація, яка досконало вміє грати в карти і танцювати наймодерніші танці. Наша потужна цивілізація, яка почуває себе інтелектуально відгодованою коровою, якщо їй вдається з першого погляду відрізнити картини Пікассо від полотен Рембрандта ван Райна. Наша потужна цивілізація, яка сьогодні безмежно ошасливлена автоматом для продавання гудзиків; дивовижною самопискою, яка в разі потреби може відкоркувати пляшку; водневою бомбою в емне число мегатонн; новітнім кінодетективом в 25 серій; моральним кодексом будівника комунізму і свіжим анекдотом із серії « Вірменське радіо відповідає ».

Ах, ця безмежно щаслива цивілізація, яка попри все це не забуває про те, що вона є найвищим виявом всесвітнього прогресу і рухається. Так, саме рухається! Пішки, в авто, в катафалку, в трамваї, і яка, руха-

ючись, встигає: відвідати пивний бар; в півголосу покритикувати позаочі свого начальника; влаштувати скандал дружині; розв'язати 2-3 кросворди...

Чуєте ?!

Вона рухається !!!

Вистукує каблучками, грюкає дверима, співає, лається, гримить посудом на кухні, ковтає пілюлі.

Чуєте ?!?

Вирує світ. Сміється, плаче вие.
Кружляють видива велесі і сумні.
Іде вертеп без поділу на дії.
Хіба що з поділом на ночі і на дні.

Кружляє світ. Мовчить, як треба крику,
і правда топиться в брехні чи не щодня...
Невже і я впаду в нього і зникну
безболісно, безлико, навмання ?

Впаду туди, де безум всьому пастир,
й пасе держави, душі і слова.
О, Боже мій, не дай мені упасти,
бо обертом іде вже голова,
бо вже і дням, і ночам моїм боляче...
О, Боже мій, спаси і відведи,
і від отих, лукаво есьм глаголящих,
і від отих, набравших в рот води,
й від тих за брехні лаврами заклечаних,
й від тих, що ні сюди і ні туди,
від ідолів старих і новоспечених,
від пустослов'я, Боже, одведи !

Затьмила голови тупі лакузоманія —
пофіміямлять і чекають : хто подасть.
І душу кожен з них, неначе мантию,
перешива по-модному — « под власть ».

Поглянь ! Навколо видимо-невидимо
тих язиків, танцюючих стриптиз,
і котяться землею дикі видава
парадів, маскарадів, танців, сліз.

І пустота безмірна, щогодинна
вже цілий світ береться осягти.
Як жить мені, якщо я ще людина ?
Якщо мені від себе не втекти ?

Якщо і дням, і ночам моїм боляче ?!...
О, Боже мій, спаси і одведи
і від отих лукаво єсьм глаголящих,
і від отих набравших в рот води.
...О, Боже мій,
куди мені ?...
куди ?...

2

Жаркого дня липневого втікаю,
по вулиці міській біжу від себе,
біжу від слів страшних,
якими мушу я про щоденну втечу говорить.
А вулиця уся — суцільна втеча,
бо буде дощ, бо хмари насувають.

А вулиця уся — суцільна втеча.
І всі біжать — чи тільки від дощу ?
Один тіка від себе сьогоденного,
а другий доганя себе вчорашнього.
І всі кудись тікають-поспішають,
аби вертатися сюди, чи не вертатись,
аби прийти після дощу через годину,
чи не прийти ніколи вже, ніколи,
і всі біжать-тікають-поспішають.
Хто до себе, хто від себе,

хто від когось, хто до когось,
хто ні від кого, хто ні до кого.
І разом всі тікають від дощу...

Так щодня : в суєті, круговерті годин.
Люди втікають від себе й до себе,
втікають до книг, до дружин, до картин,
втікають під воду, під землю, на небо,
втікають в ненависть, в любов, у кіно,
в карти, в більярди, в лото, в доміно,
в салати, в борщі, у котлети і в торти,
в кашкети, в манжети, в комоди і в шорти,
від чорта до Бога, від Бога до чорта,
із ночі до ночі, із рання до рання,
втікають у крик, утікають в мовчання,
втікають в чекання, в безсоння, в прогнози,
втікають у сміх, у мовчання, у сльози...
Втікають під карнизи, під погони, під ліжка,
в бомбосховища, в закон.

Не розбереш : де втеча, де погоня
і до яких молитися ікон,
і до яких із них ходити каятись,
яким хулу нести — не каяття.

...Чи на землі таких, що не втікають, нема давно ?
І втеча — то життя ?

Невже вся суть в безладній біганині ?!

Невже вона усьому голова ?!

Невже якийсь всевишній Паганіні
на скрипці світу втечу награва ?!

І щодня в суєті, в круговороті годин
люди втікають від себе й до себе,
втікають до книг, до дружин, до картин,
тікають під воду, під землю, на небо,
тікають до лісу, на Марс, до п'їтьми,
щоб бути людьми, чи не бути людьми,
тікають у подвиг, у лють, у провину,
до дому, до Криму, в кафе, в домовину.

Все втечі і втечі, погоні і втечі,
 а потім : до світу — від карт і від зречень,
 від пива, з футболу, з кіно, з домовини,
 вертають до світу якомсь безневинно,
 вертають, не мовивши навіть « прости »,
 а світу немає куди утекти.

А світові — голо ! А світові — босо !

Тирани, укази, промови, доноси,

танці, ракети, паради, кастети.

Торговці, шпики, генерали, естети.

Джазбанди, футболи, космоси, нації.

Боги,

півбоги,

парт-

орг га-

ні-

за-

ції !

Персони, парсуни, кінозірки,

Голгофи, Освенціми, Соловки.

Дачі, собори, кремлі, мозолі,

владики на небі

і на землі.

Гроші, отрути, вина, елеї,

гробниці єгипетські

і мавзолеї.

Роги і німби, тюрми і ґрати,

ідоли, плітки, авто і гармати.

Кодекси карні, а також — моральні,

кайдани модерні із картами гральними

і безхребетна, пихата еліта —

усе це для світу,

для білого світу !

Для світу — тиради !

Для світу — доноси !
А світові — голо,
а світові — босо !

4

Диктатори, диктатори, диктатори,
погоничі великі : « цоб-цабе ».
Диктатори, диктатори, диктатори
щодня диктують світові себе.
О, скільки їх возводиться і падає,
і скільки їх плює у наш Дніпро,
і прославляє світ своєю владою,
і одяга його в своє добро...
Все продиктовано і все перефарбовано
і удостоєно належної ціни.
За сумніви, за мислі — закатовано,
і за холуйство вбрано в ордени.
Все продиктовано і все перефарбовано
і узаконено : що думати — це гріх.
Муштровано усе, перемустровано,
і в ранги роботів возведено живих.

А я цю трикляту мислящу породу
всю до ноги зітерти б, далебі...
І стільки ворогів було б в народу,
що й весь народ був ворогом собі !

5

А світ — вертеп.
Кажу я з гіркотою :
Цей світ — вертеп,
і, мабуть, що найважче,
у ньому залишитися собою
від перших днів своїх
і до останніх. Не бути

ні актором, ні суфлером,
ні лялькою на пальчиках облудних,
а лиш собою кожної години,
а лиш собою кожної хвилини,
з лицем відкритим твердо йти на кін.

Ви знаєте, чого я ще боюся,
від атомних страхіть боюся більше;
боюся я, що хтось з інопланетців
колись в своїм щоденнику запише :
« Планету цю зовуть отут Земля,
і населя її силенна сила ходячих шлунків —
п'ющих і жующих, які лише жують,
лише ковтають, лише ковтають і жують
і більш нічого :
ковтають пудінги, котлети, ноти, вірші,
ковтають істини, ковтають цілі нації
і одні одного їдять й самі себе... »

Ви знаєте, чого я ще боюся,
від атомних страхіть боюся більше ?
Боюсь цього : « Ковтають і жують ».

...Як вечір землю синьо охопив,
як зорі в небо з'їхались на віче,
в мою кімнату тихо уступив
один знайомий тихий чоловічок.

Здоров, приятелю, то як тепер живеш ?
Я чув : слинеш писателем великим.
...Єхидна усмішка, мов колесо криве,
перекотилася його іконним ликом.

Я чув, що преш ти часто на рожен,
звиняйте, заради якихось « істин »,
забувши давню приповідь : « Блажен,
хто їсть тоді, коли захоче їсти ».

Нащо тобі тягар чиїхось мук ?
Нащо тобі душі чиєїсь хвища ?
І нащо те, що дали твоїх рук,
і те, що голови твоєї вище ?

Він плів ще довго блудливі слова,
що зависали сірим павутинням,
крутилась ця платівка не нова,
аж доки стало в мене вже терпіння...

Нащо тобі тягар чиїхось мук ?
Вже надто ви розумні всі та горді !
І хоч він був і далі моїх рук —
та я йому вліпив тоді по морді.

І він до виходу заквапивсь-заспішивсь,
і з-за дверей, із темряви, із ночі
він із погрозою до мене прошипів :
« Блажен, хто їсть тоді, коли захоче ».

6

А ніч попереду й позаду...
Ми йдем. Вперед, а чи назад?...
Парадоксальна суть парадів
і замість правди — сто півправд.

Хоч правда й пів, зате ж їх « много »,
тих правд-калік, напівживих,
а жвавий ум, хоча і вбогий,
щодня виплоджує нових.

Модернізує, досконалить
півправди ті, мов лімузин,
одна не встигне доконати,
як є десяток узамін.

Тоді зохлялій кажуть « годі »
та й нишком вводять іншу в двір.
Та й розмальовану по моді —
в таку, попробуй, не повір !

...Навіщо ж крик, навіщо гамір,
чого ж ми хочемо усі ?
Боги ж лишаються богами,
зійшовши в Кремль із небесі.

Хто ж ми такі ? Що буде завтра ?
Куде йдемо — вперед ? Назад ?
А що як завтра... динозаври
наш зустрічатимуть парад ?

Тоді аж вибухне грозою
прокльон зневіри й каяття :
Та ми ж прийшли до мезозою
замість ясного майбуття !

... Тоді, як наша цивілізація спала і дивилась
блаженні сні про авта, які їй належать, про дачі, які
їй належать, і про зорі, які, покищо, їй не належать
(в-ві сні вона дуже жалкувала, що не можна кожної
зірки зокрема обгородити парканом і прив'язати біля
неї сторожевого пса)... От тоді, як вона спала, я виніс
їй вирок. Цивілізація цього не бачила в своєму бла-
женному сні. Вона лише вранці прочитала в газеті, що
я її зневажаю і висловила принагідно декілька цікавих
думок :

- а) « Я свою дачу збудував власними руками і за
чесно зароблені гроші ».
- б) « Кудя смотрелі учителя, когда їщо етот автор
учілся в школе ! »
- в) « Я розумію, що це може й так, але раптом

проти цілого світу заявити таке, то це треба
бути або великим диваком, або божевільним!»

...А потім цивілізація взяла мою поему і на своїх
всепοїдаючих зубиськах довго хрумтіла епітетами і
метафорами,

довго ображалась

і жувала,

жувала,

жувала,

доки не з'їла всю до крапки,

і пішла, блаженно погикуючи, запивати її пивом.

1968 р.

(« Український Вісник », ч. 5)

ВАЛЕНТИН МОРОЗ

ВАЛЕНТИН МОРОЗ — історик, публіцист, поет. Народився 15 квітня 1936 року в с. Холонові, Горохівського району на Волині. У 1958 році закінчив історичний факультет Львівського університету. Працював завідувачем середньої школи та вчителем історії й географії школи робітничої молоді в Горохівському районі. В 1964 році викладав у Луцькому педагогічному інституті ім. Л. Українки, а згодом — в Івано-Франківському. Виступав з доповідями, брав участь в наукових конференціях.

Вперше був заарештований в кінці 1965 року і засуджений в січні 1966 року Волинським обласним судом на 5 років у таборах суворого режиму, будучи обвинуваченим в «антирадянській пропаганді й агітації». Перебував у таборі ч. 1 в Мордовії, де в грудні 1966 року був засуджений на 6 місяців табірної тюрми. У 1967 році В. Морозові замінили табірне ув'язнення на тюремне і перевезли до Володимирської тюрми. Звідти його перевезли до тюрми республіканського КДБ у Києві, де вели слідство майже два роки в справі написання ним статті «Репортаж із заповідника ім. Берії». Не маючи достатніх доказів, Мороза було відправлено назад до Володимирської тюрми, звідки він звільнився 1 вересня 1969 року. Жив у Івано-Франківську, був безробітним.

26 квітня 1970 року, коли В. Мороз записував на магнетофонну стрічку Великодне Богослуження в Космачі, місцеві працівники районного комітету влаштували провокацію супроти нього. 29 квітня у В. Мороза було зроблено обшук, при чому забрано вірші сучасних українських поетів і деякі книжки та журнали старих видань.

Будучи коротко на волі, В. Мороз разом із групою українських культурних діячів виступав в обороні С. Караванського, над яким у 1969 році вели слідство за його буцім то « антирадянську агітацію й пропаганду » у Володимирській тюрмі.

З В. Морозом була знайома Алла Горська, яка в одному листі назвала його « квіткою серед снігів ».

1 червня 1970 року В. Мороза було знову заарештовано в Івано-Франківському. В його справі КДБ допитувало близько 30 осіб. Його арешт викликав ряд індивідуальних і колективних протестів, адресованих до різних радянських установ. Деякі з тих протестів були опубліковані у третьому випуску самвидавського « Українського вісника ».

Суд над В. Морозом відбувався 17-18 листопада 1970 року. Біля дверей суду постійно перебувало 20-30 осіб, які з'їхалися з Києва, Львова, Москви. На суді В. Мороз подав заяву, що він є автором всіх статей, які йому приписували, за винятком гуморески « Я бачив Магомета ». Тому, що суд незаконно був закритим, він відмовився відповідати на питання суддів чи прокурора, залишаючи за собою право складати протести чи клопотання й відповідати лише на запитання адвоката.

Покликані на свідків письменник Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба й В. Чорновіл відмовилися давати будь-які зізнання, уважаючи суд незаконним.

Після дводенного суду В. Мороза було засуджено на 6 років спеціальної тюрми, 3 роки таборів особливого

режиму і 5 років заслання — разом на 14 років покарання.

На час виголошення вироку біля суду зібралось багато людей. У залю не було допущено нікого з його знайомих, а цілий будинок був сильно охоронюваний солдатами.

В кінці листопада і на початку грудня 1970 року багато людей — письменників, інтелігенції, студентів, робітників і селян зверталися до Верховного Суду УРСР з заявами протесту проти жорстокої розправи над В. Морозом, домагаючися скасування вироку і звільнення засудженого.

24 грудня 1970 року Верховний Суд УРСР розглянув справу В. Мороза на вимогу його адвоката і залишив вирок Івано-Франківського обласного суду без змін. У січня 1971 року В. Мороза було вивезено з України до Володимирської тюрми.

Поет Ігор Калинець присвятив В. Морозові свою збірку поезій « Підсумовуючи мовчання », а Григір Чубай — цикл « Великдень » із збірки « Світло і сповідь ». В самвидаві поширюється багато інших віршів, присвячених Морозові.

Валентин Мороз є автором есеїв « Репортаж із заповідника ім. Берії », « Мойсей і Датан », « Хроніка опору », « Серед снігів ». У самвидаві поширюється також його стаття « Замість останнього слова », нарис « Перший день » і збірка поезій « Прелюд ».

У цьому збірнику публікується вперше повний і нескорочений український текст « Хроніки опору » (опублікована в емігрантських виданнях « Хроніка опору » була скороченим перекладом з російської мови), а також його статтю « Замість останнього слова ».

ЗАМІСТЬ ОСТАННЬОГО СЛОВА

Я не буду цитувати Кодексу і доводити свою невинність. Судять мене не за вину і ви це добре знаєте. Нас судять залежно від тієї ролі, яку ми граємо у небажаних вам процесах. Є люди, для арешту яких ви маєте більше формально-юридичних підстав, ніж для мого арешту. Але вам вигідно, щоб люди ці були на волі, бо вони знижують тонус українського відродження, пригальмовують його швидкість, звичайно, не розуміючи цього. Цих людей ви ніколи не зачепите, навіть коли б вони випадково потрапили до вас, ви постаралися б негайно їх звільнити. Ви прийшли до висновку, що В. Мороз підвищує температуру небажаних вам процесів на Україні, отже — краще відділити його від середовища ґратами. Що ж, це було б цілком логічно, якби не одне але...

Починаючи від 1965 року, ви посадили за ґрати кілька десятків чоловік. *Що це вам дало?* Не буду говорити про тенденцію, зупинити її ще нікому не вдалося. Але чи вдалося вам ліквідувати хоча б її конкретно-матеріальні вияви? Чи ви зупинили, скажімо, потік неофіційної, позацензурної літератури, що має вже назву «Самвидав»? Ні! Це виявилось вам не під силу. «Самвидав» росте, збагачується новими формами і жанрами, обростає новими авторами і читачами, а

головне — він пустив коріння так широко і глибоко, що ніяке збільшення штатів донощиків, ніякі японські магнітофони не допоможуть.

Ваші потуги до нічого не привели і те, що ви робите, можна було б назвати по-російському «*мартишкин труд*». Але справа не в тім, що «*мартишкин труд*» — це робота, від якої нікому не холодно й не душно, робота без результату. Про вашу роботу цього не скажеш — вона вже дала відчутний ефект, тільки ж ефект зовсім протилежний тому, якого ви чекали. Виявилось, що ви *не залякали, а зацікавили*. Ви хотіли загасити і замість цього долили масла у вогонь. Ніщо так не сприяло пожвавленню громадського життя на Україні, як ваші репресії. Ніщо так не привернуло увагу людей до процесів українського відродження, як ваші суди. Правду кажучи, саме ці процеси показали широкій публіці, що на Україні знову ожило громадське життя. Ви хотіли сховати людей у мордовські ліси — а замість цього виставили на широчезну арену і їх побачив цілий світ. Більшість активістів українського відродження стали активістами якраз в атмосфері збудження, викликаного вашими репресіями. Словом, пройшло вже досить часу, щоб зрозуміти нарешті: репресії шкодять перш за все *вам*. А ви все судите... Для чого? Для виконання пляну? Для заспокоєння службової совісті? Щоб зігнати злість? Скоріше всього — по інерції. Ви внесли в сучасний післясталінський етап українського відродження те, без чого він був ще недозрілим і недопеченим: ви внесли *елемент жертвовности*. Віра виникає тоді, коли є мученики. Їх дали нам ви.

Кожен раз, як тільки на українському горизонті з'явилось щось живе, ви кидали в нього камінцем. І кожний раз виявлялось, що то не камінець, а бумеранг. Він обов'язково повертався і бив... по вас! Що ж сталося? Чому репресії не дають звичайного ефекту? Чому випробувана зброя стала бумерангом? *Змінився*

час — от і вся відповідь. У Сталіна було досить води, щоб гасити вогонь. Ви ж знаходитесь у зовсім іншій ситуації. Вам довелося жити в епоху, коли резерви вичерпались. А якщо води мало — краще не дразнити нею вогню. Бо тоді ще краще горить — це знає кожна дитина. Ви взяли палку до рук, щоб розкидати вогнище — але замість того тільки підворушили його. На більше не вистачає сили, це значить, що суспільний організм, в якому ви живете, вступив у таку фазу розвитку, коли репресії вже дають *зворотній ефект*. І кожна нова репресія буде тепер новим бумерангом.

Посадивши мене за ґрати 1-го червня (1970 р.), ви знову запустили *бумеранг*. Що буде далі — ви вже бачили. П'ять років тому мене посадили на лаву підсудних — і звідти вилетіла стріла. Потім мене посадили за колючий дріт у Мордовію — і звідти вилетіла бомба. Тепер ви знову, нічого не зрозумівши і нічого не навчившись, починаєте все спочатку. Тільки цього разу дія бумерангу буде набагато потужнішою. В 1965 році Мороз був нікому невідомим викладачем історії. Тепер його знають...

І ось Мороз сьорбає тюремну капусту. Скажемо по-єврейському: «Что вы с этого будете иметь?» Єдиний Мороз, з якого ви дійсно мали б *величезну користь*, це покірний Мороз, що написав покайну заяву. Це був би дійсно приголомшливий удар для всього свідомого українства. Але такого Мороза ви не дочекаєтесь *ніколи*. Якщо ж ви розраховуєте, посадивши мене за ґрати, створити якийсь вакуум в українському відродженні, то це не серйозно. Зрозумійте нарешті: *вакууму більше не буде*. Густота духовного потенціалу України вже достатня для того, щоб заповнити будь-який вакуум і дати нових громадських діячів, як замість тих, що сидять у в'язниці, так і замість тих, що відійшли від громадської діяльності. 60-ті роки принесли значне пожвавлення в українське життя, 70-ті роки теж не будуть вакуумом в україн-

ській історії. Ті золоті часи, коли все життя було втиснуте в офіційні рамки, минули безповоротно. Вже існує культура поза Міністерством культури і філософія поза журналом «Вопросы философии». Тепер вже постійно існуюватимуть явища, що з'явилися на світ без офіційного дозволу і з кожним роком потік цей буде збільшуватись.

Мене судитиме суд за закритими дверима. І все одно він стане бумерангом, навіть коли мене ніхто не почує, навіть коли я буду мовчати в ізольованій від світу камері Володимирської в'язниці. *Буває мовчання голосніше від крику.* І навіть знищивши мене, ви не зможете його заглушити. Знищити легко, але чи задумувались ви над такою істиною: Знищені часом важать більше, ніж живі. *Знищені стають прапором.* Знищені — це кремень, з якого будуються кришталеві фортеці в чистих душах.

Знаю добре, що ви скажете на це: Мороз забагато про себе думає. Але тут не йдеться про Мороза. Йдеться про кожну чесну людину на моєму місці. Зрештою, там, де люди готові до повільної смерті у Володимирській в'язниці від якого-небудь хитрого хімікату — там немає місця для дрібного честолюбства.

Національне відродження — найглибинніший з усіх духовних процесів. Це явище багатоплянове і багатозарове, воно може виявитись у тисячах форм. Ніхто не зможе всіх їх передбачити і сплести настільки широкий невід, щоб охопити процес в усій його ширині. Ваші греблі міцні й надійні, але вони стоять на сухому. Весняні води прямо оминули їх і знайшли нові русла. Ваші шлагбауми закриті. Але вони нікого не спинять, бо траси давно пролягли збоку від них. Національне відродження є процесом, що має практично необмежені ресурси, бо національне почуття живе в душі кожної людини, навіть тієї, яка, здавалося б, давно померла духово. Це виявилось, скажімо, під час дебатів у Спільці

Письменників, коли проти виключення І. Дзюби голосували люди, від яких цього ніхто не сподівався.

Ви вперто повторюєте, що люди, які сидять за ґратами — це просто кримінальні злочинці. Ви заплющуете очі і робите вигляд, що проблеми нема. Ну, добре, на цій немудрій позиції вдасться протарабанити ще років з десять. А далі? Адже нові процеси на Україні і в усьому Союзі *тільки починаються*. Українське відродження ще не стало масовим. Але не тіште себе, що так буде завжди. В епоху суцільної письменності, коли на Україні є 800 тисяч студентів, а радіо мають всі, в таку епоху кожне суспільно-вагоме явище стає *масовим*. Невже не розумієте, що скоро вам прийдеться мати справу з *масовими* соціальними тенденціями? Нові процеси лише починаються, а ваші репресійні заходи вже перестали бути ефективними. Що ж буде далі?

Є тільки один вихід: відмовитись від застарілої політики репресій і знайти нові *форми співжиття* з новими явищами, які вже утвердились у нашій дійсності безповоротно. Така реальність. Вона з'явилась, не питаючи дозволу, і принесла нові речі, що *вимагають нового підходу*. Для людей, покликаних займатися державними справами, є над чим думати. А ви все забавляєтесь, пускаючи бумеранг...

Буде суд. Що ж, будемо битися. Саме тепер, коли один написав покайну заяву, другий перекваліфікувався на перекладача — саме тепер потрібно, щоб хтось показав *приклад твердості* і одним махом змив це гнітюче враження, яке створилося після відходу деяких людей від активної громадянської діяльності. Випало мені... Тяжка це місія. Сидіти за ґратами нікому не легко. Але ж не поважати себе — ще важче. І тому будемо битись!

Буде суд, і знову все почнеться спочатку: нові протести і підписи, новий матеріал для преси і радіо всього світу. Разів у десять зросте інтерес до того,

що написав Мороз. Словом, буде підлита нова порція масла у вогонь, який ви хочете загасити.

Це і є підривна діяльність. Але моєї вини тут не шукайте — не я посадив Мороза за ґрати, не я запустив бумеранг.

ХРОНІКА ОПОРУ *)

Широке гніздо між горами — КОСМАЧ.

Засіяні на кичерах гуцульські хати — мов розсип цимбалів.

Безконечне мереживо з вориння, темні смереки, блакитний контур верхів на горизонті. Первісний поганський триптих: шум потоку, зрідка озиваються дзвіночки на худобі і далеко-далеко собачий гавкіт.

Щоби Кути не минути,
До Космача повернути.
До Космача та й до Дзвінки,
До Штефанової жінки.

Космач — щось є в тому похмурі і грізне, первісно-патлаті. Вовною доверху — як киптар у негоду. По лісах довкола досі не вивелись медведі. Може від цього — Космач? Давніше, за Довбуша, хат було рідше, ліс — густіший. Міцний буковий зруб, могутні двері і одвірки, а за ними — чорне око кріса і широкий усміх бартки. Не бакоптової, декоративної: колись була сталінка — з чистої сталі. Прикрасою бартка стала

*) Стаття подається без будь-яких скорочень.

потім. А тоді була зброя. Тоді було право топірця. Є легенда про велетів, від яких лишився у спадок Писаний Камінь над Ясеновом. Сказано в легенді, що головною вірою їх була — віра в топір. Богом їхнім був — топір.

Коби мені топір-топір
та кована бляшка,
не боюся я ні німця,
ані того ляшка.

« На іерея в Уторопах Іоанна Ступницького напали опришки вночі, стріляли через вікно до хати, а отець Іоанн з хати одного на смерть застрілив перед очима, двох, котрі ся добували, постріляв. Опришки повтікали, лишивши смолу і свічі й бордюги перед окнами » (з « Гуцульської хроніки » Петра Ступницького, ХІХ ст.). Але давня Гуцульщина цікава якраз не цим — не культом сокири. Подиву гідне інше: в умовах, коли топір був і богом, і правом, коли священник умів краще тримати рушницю, ніж хреста — навіть в цих умовах Гуцульщина не здичавіла, не стала духовною пусткою. Навпаки: зберегла те, що решта України втратила, здивувала світ талановитістю. Якась подиву гідна сила морального самозбереження: гуцульське « любасування » не стало розпустою (як в інших місцях), опришок не став бандитом, — а міг! Деінде так і було. « Атаманы молодцы, дорожные охотники, вольные всяких чинов люди, воры и разбойники! Кто похочет с военным походным атаманом Конратьем Булавиным погулять, по чисту полю красно походить, сладко попить да поесть, на добрых конях поездить, то приезжайте в черны верхи самарские » (С.М. Соловьев. « История России з древнейших времен », т. 15, ст. 180).

Гуцул ніколи не йшов в опришки, щоб « сладко попить да поесть ». Навіть, коли не мав ясної національно-суспільної програми — навіть тоді ставав опришком, щоб набутися.

Ой стріляли три шандари
з револьвера в мене,
я ся сховав за явора,
за листя зелене.

Я ся сховав за явора
та й за зеленого,
аби він ня не поцілив,
хлопця молодого.

Набути ся — чисто гуцульське. Цього не пояс-
ниш. Тут треба не зрозуміти, а відчути. Набути ся —
це коли людина продирається крізь товщу буднів до
чистого екстазу, у країну світла, де починається
духовне. Де починається — творчість. « Хотів би таке
в і д у м а т и , щ о світ не видів ».

Ой прийшла я до церковці,
стала коло кутка,
та так сумно свіча горить,
нема мого любка.

А як прийшов мій миленький,
дорогий соколик,
так ся свічки розгоріли,
що ймився престолік.

.

А мій милий, як день білий,
а я, як калина,
під стріху бим не ставала,
бо бим запалила.

Були й серед опришків блудні люди типу Булавіна.
Та не в них відбилася суть опришківства. Опришками
ставали найчастіше індивіди з підсиленим почуттям
гідности, перед якими в умовах феодальної деспотії
було два шляхи: або стати рабом, або йти до лісу.

Часом вони будували церкви. Ні, не йшли ці люди в опришки, щоб «сладко попить да поесть». Не були вони злодіями. Злодії грабували церкви — а ці будували.

Унія, опанувавши центри, поволі розповзалась, долаючи опір, по глухих закутках. На Гуцульщині в середині XVIII ст. боротьба між східною церквою і уніятством була ще в розпалі. Втративши центри, українське православ'я будувало твердиню в далеких горах. Bastіоном старої віри стає скит Манявський.

Рік 1735. Чупірчук Іван будує в Космачі церкву. Сам, на власний кошт, без жодного цвяха, сокирою і пилкою. Це був виклик до бою: поруч стояла вже уніятська церква. Там, у Львові й Києві, ішла полемічна війна між Смотрицьким і Потієм. Тут, серед буків, під Магурою і Говерлею, точилася війна далеко не паперова. Тут замість чорнила — проливали кров: тут противника знищували не фігурально, а насправді. Чупірчук був засуджений Станиславським судом і помер у в'язниці.

Рік 1740. Олекса Довбуш жертвує велику суму на новозбудовану церкву. З того часу вона зветься Довбушівською.

Рік 1741. Шестеро космачан поїхали до Станиславова трьома парами волів і купили для нової церкви дзвони. Двох засудили на кару смерті, а четверо — на чолі з Ожиняком — мусили йти в опришки. Список жертв на цьому не скінчився: священика, присланого в нову церкву із Скиту Манявського, отруїли.

Рік 1773. Церкву пересвятили на уніятську. Але то вже не мало колишнього значення. Центр ваги тоді вже перемістився в іншу площину. Галичина стала провінцією Австрії. Польське панування скінчилося. Уніятство вросло в живе тіло української духовности,

зробилося явищем національним. Боротьба з ним перестала бути національною справою — так само як і захист православ'я. Скорше навпаки. Росія на забраних у Польщі українських землях незабаром зробить православ'я знаряддям русифікації. Головне — церкву відстояли. Уніятське переосвячення у цей час вже було формальним. Церква не перестала бути Довбушівською.

Прийшов ХХ вік. Довбуша підняли на п'єдестал. До Космача наїхали художники, мистецтвознавці. Тепер вже не судили за опришківські пістолети — тепер за них платили грубі гроші.

Рік 1959. Виконком Космацької сільської ради виносить ухвалу про влаштування музею Довбуша в Довбушівській церкві. Нарешті предки, що платили кров'ю за збереження святинь, дочекалися вдячних нащадків. Прийшов золотий вік...

Але диявол має багато облич... Часом він одягає навіть маску діяча культури...

Рік 1963. Представники Київської кіностудії імени Довженка позичили іконостас з Довбушівської церкви (який теж зветься Довбушевим) для зйомок фільму «Тіні забутих предків». Космачанам вручили розписку з точним переліком позичених предметів (усього 29) і зобов'язанням повернути іконостас через 5 місяців.

Рік 1964. П'ять місяців давно пройшли, і стурбовані космачани почали вимагати позичене. Після довгого крутіства їм відповіли: іконостас передано... до музею українського мистецтва в Києві (?!). Як ??? На якій підставі? А розписка? А... Звичайна порядність? — Ніхто досі не дав відповіді. Космачани досі не знають, що думати. Вони ж мали справу з людьми культури. І гадали, що кому-кому, а цим людям їхні святині так само дорогі, як їм самим. Звичайно, космачани

звикли й до таких, що все місцеве називають «бандеровщиною» *). Але ж ці були не такі... Ці мали гарні античні борідки і розмовляли без нецензурних слів. Гуцули не повірили, що можна просто так: не віддати. Не вірять і тепер — після того, як написали більше десяти заяв кому тільки можна: в Міністерство культури, в Товариство охорони пам'ятників історії та культури, Московському патріархові, прокуророві, і в комітет кіноматографії, обласному уповноваженому у справах церкви.

Переписка не дала ніяких результатів, але виявила цікаві факти. Іконостас передали до музею за розпорядженням уповноваженого у справах церкви по Івано-Франківській області Атаманюка! Про етику деяких кінодіячів поговоримо потім. А зараз поцікавимося іншим: яке відношення мав Атаманюк до церкви не діючої, до церкви ще кілька років перед тим перетвореної на музей? І ще: чи міг Атаманюк з Івано-Франківська давати розпорядження до Києва? Щось тут не те... Кожний хоч трохи знайомий з чиновницькою логікою скаже, що так не буває... За атаманюковою спиною мусить стояти хтось солідніший...

З Василем Баб'яком, ініціатором заснування Довбушівського музею, розмовляли... Втрюх: заступник голови Косівського райвиконкому, Атаманюк і... представник державної безпеки. Почали в такому ключі: «Яке ви мали право (?) писати?» «Іконостас забрав, ще й церкву заберу». Далі розмова конкретизувалась: «Вас львівські націоналісти підбурюють». «Знаємо ваш Космач. Не тут стояв цілий полк петлюрівців». Не будемо прискіпуватись до Атаманюка. Звідки йому знати, що петлюрівців на Західній Україні ніколи не

*) Кажали ж колись деякі «товариші» у Косівському художньому училищі, вздрівши гуцульські речі: «Убрать эту бандеровщину!»

було? Не ту академію чоловік закінчив... За церковні справи він узявся... після служби в КДБ. Не будемо прискіпуватись до Атаманюка ще й тому, що його нема на світі. Після нього уповноваженим у справах церкви по Івано-Франківській області став Дерев'янко. Він теж служив у безпеці, але трапилась якась там неприємність, і йому доручили церкву... Така вже традиція витворилась в Івано-Франківську: церковні справи очолюють відставні діячі безпеки. Не будемо до них чіплятись... Краще поспівчуваємо: трудно ж займатися церковними справами без теологічної освіти. Та й чи тільки теологічної?...

Трохи про Баб'яка. Сидимо в нього в хаті, розмовляємо... фотографії... Ось довоєнна: гуцули з червоним прапором, червоними пов'язками на рукавах. 1939 рік, визволення, народна міліція. Це фото Василь Баб'як соромливо ховає. Незручно якось: був у народній міліції, боровся за радянську владу, а тут потрапив у «націоналісти». Був активістом, депутатом сільської ради. Був... Тепер не є. Але не шкодує. Не заспокоїться, доки не поверне вкрадений іконостас. Таких не люблять. Люблять тих, хто розуміє «лінію» начальства з півслова. Йому це байдуже. Сміється: «Мене з Василя не знімуть».

Показує мені листи від львівських «націоналістів». Ось автограф історика Грабовецького, автора монографії «Карпатське опришківство»: «Ініціатору створення музею Олекси Довбуша в Космачі, справжньому гуцулу, палкому любителю рідної Гуцульщини». І ще — від патріярха львівських художників — Гебус-Баранецька.

Є листи й від київських «націоналістів». Лавреат Ленінської премії Олесь Гончар, наприклад, пише: «А історія з іконостасом просто обурлива».

Дуже показовий список «націоналістів». Це нова сторінка у фельдфебелівській «націології». Досі переважав філологічний критерій. «Націоналістом» вва-

жався кожний, кому не байдужа доля української мови*). У хаті Василя Баб'яка тема повернулася до мене іншою гранню: «націоналіст» — це кожний, кому не байдужа доля української культури.

Дуже симптоматично, що серед «підбурювачів» опинився автор «Собору». Власне, тут маємо справу з клясичним «браконьєрством», так опукло виставленим у «Соборі», з випадком абсолютної духовної глухоти. Ось відповідь Атаманюка на лист космачан: «Ваша заява одержана, розглянута і вважається безпідставною. На обліку історичних пам'ятоків по селу Космач не було і немає».

Не було і немає... Ну, а сам Космач — унікально обдароване село, рідкісний спалах талановитості? Якась дивовижна концентрація талантів — дивовижна навіть для Гуцульщини, такої щедрої на них! Найкращі писанки — космацькі, найкращі вишивки — космацькі, найкращі китари — космацькі, найкращі музики — з Бабинопілля (присілок Космача). А Новаківський? А Смольський? А Мороз? Всі вони теж — Космач. Скількох художників пробудило це село — з того часу, як зробилося Меккою для українських митців? Якщо вже вішати охоронну таблицю, то хіба при в'їзді в село: «Космач. Історична пам'ятка. Охороняється законом».

Що Атаманюк? Якось навіть незручно мати стільки претенсій до дрібних виконавців. Мабуть, вони ніколи не замислюються над внутрішнім, глибинним сенсом своєї діяльності. Вони просто знають: треба ліквідувати церкву. І все. Чим менше іконостасів в

*) В містах Східної України «записатися» до «націоналістів» ще простіше: для цього тут досить розмовляти українською мовою.

області — тим краще*). Правда, власними руками Атаманюк жодної церкви не розвалив. Для цього культуркампу є ще дрібніші виконавці. За зрізаний хрест платять 25 крб. Все-таки іудине ремесло девальюється... Колись тим, хто згодився різати Христа за гроші, платили 30 монет. Цікаво: з якого бюджету беруть гроші для різунів? Трударі, що створюють бюджет, не зацікавлені в тому, щоб різали хрести. Може платить з власної кишені той, хто дає в руки ножа? Про це мали б запитати наші депутати з трибуни українського парламенту. Але де взяти таких депутатів? Покищо нема таких.

Дуже символічне розташування сил: церкву боронять люди, готові на жертви заради ідеї. Що їх мало — то не дивина. Борців завжди було мало, але саме вони роблять погоду. Атеїзм послуговується покидьками, готовими різати за 25 крб. будь-що і будь-кого. Так, це дійсно боротьба світла з темрявою, як написано в атеїстичних брошурах. Але де тут світло — і де темнота?

Мабуть, Атаманюк таки й справді не дуже замислювався, здійснюючи свій культуркампф. Про його старших товаришів цього вже не скажеш. Василій Любчик дуже добре знав, що робить, спалюючи бойчукістів, Архипенка, Нарбута і стару українську графіку у Львівському музеї українського мистецтва. Потім згоріли бібліотеки у Києві, Тарту, Самарканді, Ашхабаді. Ні одна — в Росії... Чомусь горять українські, естонські, узбецькі, туркменські надбаня... Кажуть, що це випадково. Ну що ж, давайте повіримо. Повіримо, що у Львівському музеї українського мистецтва випадково створили спеціальний відділ «ідейно вредного искусства», куди складали речі, призначені

*) Колись на Київщині директор школи казав мені, पिшаючись: «А ви знаєте, у нас в районі вже нема жодної церкви».

для знищення (своєрідна камера смертників)... Пові-
римо, що туди випадково потрапила тільки укра-
їнська клясика, що Любчик випадково дістав наказ
виготовити списки призначених для знищення речей
і що комісія для цієї інквізиції теж впала з неба... А
якщо говорити без гумору, то випадковість в «історії
Любчика» була тільки одна: лист художника Криво-
носа з Парижа. Від'їжджаючи після вибуху світової
війни за кордон, дехто з українських художників
депонував свої картини на переховання до музею. І
от Кривоніс запитав про свої речі... Коли б він жив
у Космачі, з ним просто поговорив би Атаманюк.
Але він жив у Парижі... І було це вже після ХХ з'їзду.
Довелось розіграти комедію: Любчика засудили на 10
років як... українського буржуазного націоналіста.
Через півроку Любчик опинився на волі (тепер займає
посаду у Львівському художньому інституті). Нарешті
нам відома істина: українське мистецтво нищать...
українські націоналісти. Серед знищених експонатів
були речі з тризубом. Якісь чудні націоналісти:
нищать власний герб... А взагалі «націоналіст» — це
західноукраїнська різновидність «вредителя». За всі
безглуздя Сталіна і Хрущова відповідає «вредитель».
Нема хліба — «вредитель», свині здихають у колгоспі
— «вредитель». На Західній Україні все зло (в т. ч.
потоп у Карпатах 1969 р.) походить від «націоналіс-
тів». «Трудящийся» з Донбасу, перетворений у робота
кінськими дозами горілки і кінською працею, повірив у
«вредителя». І досі вірить. Але західний українець
не настільки перетовчений у ступі декультурації і де-
моралізації, щоб повірити у «націоналізм» Любчика.
Любчика знають широко. Про його подвиги уже склали
вірші.

ВАСІЛІЙ ЛЮБЧИК

« Нащо мене засуджено до страти »

Василь Симоненко. « Герострат ».

Живемо як у Бога за пазухою :
заслуги, вислуги, вислизуємо звинно.
Звісно, професоруємо, а післястравними павзами
згадуються наші діла доброчинні.

Бувало пустимо півня під Холодного безсмертя.

Лопоче з полотна на полотно червоний...

Архипенко й той у наших руках меркне,
бо коли з глини, вертайся в глиняне лоно !

Бо коли малоруський — назад до хопти,

між гречкосіїв у курні сіни,

Либонь нас жодний дідько не вхопить,

любчику, голубчику, скурвий сину.

(Ігор Калинець)

Варто зберегти для потомства також ім'я Літуевої — колишньої завідувачки Станиславського краєзнавчого музею. Приїхавши в ролі культуртрегера на відсталу Західну Україну, Літуева мала ясні інструкції в кишені — як і Любчик. У 1953 році вона знищила унікальні речі роботи Бахметюка, Шкрібляків. І тут був складений акт — так само, як у Львові. Ні, на власний розсуд Літуева цього не зробила б... Так само, як ні один місцевий капрал не наважився б з власної ініціативи влаштувати масовий розстріл кобзарів у 30-ті роки.

Літуева трощила речі з «хрестами». Взагалі : руйнувати підвалини нації найвигідніше під приводом боротьби з церквою. Церква настільки вросла у культурне життя, що неможливо зачепити її, не пошкодивши духовної структури нації. Неможливо уявити традиційні цінності без церкви. Мусимо зрозуміти, нарешті : боротьба з церквою означає боротьбу з культурою. Скільки разів рятувала націю сама церква? Особливо у тих умовах, де зміна віри означала зміну національності. У деяких селах Холмщини українці розмовляли по-польськи. І залишились українцями — доки мали українську віру і церкву. Так само

польська родина в українському селі на Житомирщині чи Поділлі сторіччями залишалась польською (навіть не знаючи рідної мови) — доки була католицькою.

В умовах Східньої Європи церква була єдиною силою незалежною від влади. Візьмімо українське відродження в Галичині — яку мізерну роль зіграв тут учитель у порівнянні з священником! Вчитель був державним чиновником і тремтів, щоб його не вигнали із служби. Священик цього страху не знав. Більшість діячів української культури в Галичині вийшли із священицького середовища. «Єгомостя» багато і справедливо критикували, але не слід забувати, що якраз на ньому тримався український рух. Можна сміливо твердити, що муром, об який розбивалася польонізація в Галичині, була українська церква. У подібних випадках між церквою і нацією можна ставити знак рівності — так само як між церквою і духовністю взагалі.

Ми часто чуємо, що «церква завжди була на боці експлуататорів». Так часто, що вважаємо ці слова елементарною справою. Але джерела доводять щось зовсім іншого.

У неділю пораненьку
усі дзвони дзвонять.
осавули з нагаями
на панщину гонять.

Ой годі вам, добрі люди,
до церкви ходити,
беріть ціпи та лопати,
та йдіть молотити.

Перве горе — на панщину ходити.
Ой друге горе — по три мірки крутити.

.

Ой хоть будем по три мірки крутити,
аби воля до церкви ходити.

Експлуататори, як бачимо, відганяли людей від церкви нагаями. Робили б вони це, коли б церква була дійсно по їх боці? А люди воліли виконувати будь-яку панщину — аби тільки не боронили «до церкви ходити». Інстинкт підказував людям, що церква в даних умовах — єдиний спосіб духовного самозбереження, єдина можливість не стати робочою худобою. Пан теж розумів, що неможливо зламати людей, зробити їх рабами, доки не вкрадеш у них свято, доки не зруйнуєш традиції, доки не розтопчеш їхнього храму.

Не завжди від храму відганяють нагаями... Часом диявол діє хитріше. Підступний чаклун з естонського епосу обіцяв велетневі Калевіпоегу все — тільки віддай одну непотрібну річ: старовинну книгу, приковану в коморі ланцюгами. Наївний силач, що звик напружувати м'язи, а не мозок, згодився. Потім шкодував, але пізно: це був заповіт бога-батька. Наш Іван Довбня теж часто віддає, не думаючи. Клясичне шахрайство: оголосити духовне багатство нації «непотрібним забобом», «опіюмом народу». А тоді знайти плебея — Любчика, який за 25 крб. спалить і поріже що завгодно.

І тут на допомогу приходять інстинкт самозбереження. Він — головна підвалина Опору. Того Опору, яким тримається і нація, і духовність взагалі. Людину вже «заговорили», вже переконали, що це «забобони», але чомусь вона не здається — як ті трударі з роману Гончара. Вони з «колиски» знають, що собор «непотрібний», вони його не помічають, — але щось їх не дозволяє віддати собор на поталу. Під час масових норманських наїздів, коли вся Ірляндія палала пожежами, ірляндці перш за все ховали саги. Під час боїв в Ірляндії співця-барда ніхто не мав права зачепити мечем, хоч він вогняними співами часом

вирішував успіх битви на користь противника. Тими ж правами користувався співець (тегуако) у черкесів. Інстинкт підказував, що носія духу треба берегти.

Ніде на Україні цей інстинкт не розвинутий так, як у гуцулів. Може, саме ним зумовлюється гуцульський характер: гордий, недовірливий до чужого, а найперше — незалежний. Гуцульські хати не люблять тулитися до купи. Радше височать темними вежами на кичерах. Треба завше сокотитися (стеретися). Диявол може одягти будь-яку личину. Диявол хитрий. Треба жити власним розумом і триматися за своє. Гуцул завжди брав нове з великою осторогою і тільки те, що добре припасовувалось до старого. Так поступив і з християнством. День святого Уласія добре припасувався до дня ласиці, день Божого Фоки — до дня вогню*). В цьому й полягає мистецтво самозбереження народу: взяти нове, не зруйнувавши старих надбань. Припасувати нове до віками витворених структур. Інакше духовність буде знову будуватися на уламках — практично від нуля. Дуже майстерно вміють робити це грузини. Наскільки грузинські, наскільки національні у них навіть такі недавні явища як кіно, джаз! Секрет успіху тут у фанатичній прив'язаності до спадщини. Грузини мають пісні із старовинними незрозумілими словами. І все одно їх співають — не розуміючи слів.

Гуцульщину знають всі. На схід від Збруча гуцулом називали кожного західного українця. Чому саме — гуцулом? Адже Гуцульщина — невеличкий шматочок на карті України. Чому не бойком, подоляком, поліщуком? — Гуцульщина має найвиразніше на Україні обличчя. Довговікові політичні кордони розбили бойківський та лемківський масиви. Закарпатські бойки втратили почуття своєрідності з галицькими. Те ж саме лемки Пряшівщини: вони не зуть себе

*) Вогонь по-румунськи — фок.

лемками. Тільки Гуцульщину кордони не розбили. Живучи віками у трьох державах — Румунії, Польщі, Угорщині — гуцули міцно усвідомлювали свою гуцульську спільноту.

Вміння зберігати — у цьому секрет гуцульської самобутності. У Довбушівській церкві є розп'яття, де біля рук Христа зображені місяць і сонце. Те ж саме на гуцульських свічниках: з одного боку християнський Бог, з другого сонце. Гуцул не викинув старого бога заради нового. Обличчя на гуцульських свічниках зовсім не християнські. Своєю язичницькою войовничістю (може навіть краще — кровожерністю) вони нагадують скорше полінезійську дерев'яну скульптуру або маски північноамериканських індіців. Це християнське божество — сила, що розділена ще на Бога і Диявола, божество як сукупність Добра і Зла. Опускання хреста у воду на Водохрищі гуцули вітають потужним ревищем трембіт і рогів, так само, як вітали колись Ярила або Хорса *).

Високі культурні досягнення можливі тільки при непереривності традицій. Нічого не втратити, усе скласти — шар за шаром. Тільки так виростає власна органічна духовність. Її не збудувати за п'ятирічку, як сталінський канал у пустиню Кара-Кум.

Ті космачани, що з ризиком для життя будували церкву і возили дзвони, добре відчували, що церква — то не просто церква. За церквою стояла нація, духовність — усе те, без чого людина стає робочою худобою. Тоді ж не бракувало хитрих демагогів, які переконували, що «істинна віра» віджила свій вік.

Але неписьменний гуцул осягнув, що за догматичними, малозрозумілими дискусіями між унією і православ'ям стоять інші постаті: з одного боку — хижі

*) Це виняткове у своїй первісній красі видовище тепер побачити неможливо. Святити воду на річці заборонено. Нове досягнення культуркампу!

зуби польонізації, що вже затопила міста, а з другого — захисний Опір українців. Його нащадки теж відчують, що боротьба за іконостас — це Опір! Опір нівелюючій, дегуманізуючій силі, яка залишає людину без обличчя, яка здирає з людини національну і культурну своєрідність і робить її робочою людиною-одиницею, двигуном у пів кінської сили.

Космацька своєрідність вражає навіть на Гуцульщині, де кожне село має власне обличчя. Ні космацьку писанку, ні космацьку вишивку не переплутаєш з іншою.

Сили, що загрожували затерти обличчя Космача, зробити його сірим, ширпотребним, існували завжди. Але найбільші випробування перетерпів Космач у ХХ ст.

Спочатку прийшло випробування туристами-естетами і гурманами від мистецтва. Ці загасили не одне самобутнє вогнище в усіх кінцях світу. Услід за ними завжди приходив дух гендлярства, пропадав клімат неповторности, втрачалися якісь невлімові аромати. Майстри почали працювати на замовлення грошовитих цінителів, вироджувались, і все кінчалось ширпотребом. Космач проти того вистояв.

Другим іспитом був Сибір. Якось так вийшло, що після війни половина космацького населення опинилася в тайзі. Як воно сталося — розібратися трудно. Ніякі класові премудрості цього пояснити не можуть. По класовій теорії треба виселити багатців, експлуататорів. Але хіба можуть експлуататори складати половину населення? Та ще й у Космачі — гірському селі, де мало хто мав більш як 2 га. землі? Дійсно, з класовим підходом тут не зрозуміти нічого. От коли глянути з національної точки зору, тоді дещо можна зрозуміти. Сталін дуже сердився на українців,

що їх так багато. Не можна усіх виселити, як чеченців. Усіх не подужав, але все-таки виселяв. Скільки міг. На захід Сталін послав Літуєву і Любчика, а на схід їхали гуцули — ешелон за ешелonom. Там, за колючими дротами, на «стройках» і «спецпоселеннях», обдерті з усіх традицій, перемішані із злодіями і бандитами, вони мусили стати такими, як Літуєва. Плян передбачав, що коли гуцул і повернеться — то культурно спустошеним на культурно спустошену землю, де вже встигли попрацювати Любчик, Літуєва і К°.

Асиміляція — це не просто викрадення з народу певної суми людей. Асиміляція є розбиттям традиційних структур — процес далеко не механічний. Скорше, це тонка хемічна реакція, в результаті якої з нації видаляють отой цемент, скріплюючий елемент, завдяки якому вона тримається в купі як нація. Хай від нації залишиться десята частина — але з повноцінною духовністю — це ще не фатально. Із шматочка повноцінної вербової гілочки виросте цілий вербовий гай. Так сталося давніше з вірменами, євреями, а в наші дні — з чеченцями. Їх не тільки виселили, але й спеціально розсіяли по всьому Казакстану — і все ж практично ніхто з чеченців не русифікувався. Мордву ніхто не виселяв — і все ж ця нація русифікується майже без опору. Значить, відбулося якесь ушкодження духовного «Я» народу. Значить, на якомусь історичному перехресті Мордва загубила інстинкт Опору. Мабуть, мордвини-патріоти згодилися б на «чеченський варіант» з його чисто арифметичними втратами — але, щоб натомість одержати кам'яну стійкість чеченців.

Сталін діяв методою, яку з успіхом застосували ще римляни. Істориків досить дивує блискавичність, з якою римляни романізували покорені народи. Секрет римської методи — в перемішуванні. Галл, єгиптянин і сирієць, зведені до купи, мусили розмовляти латинською мовою. Син іберійки і фракійця,

народжений у Сіцилії, ставав римлянином — так само як син білоруски й чуваша, народжений на цілині, стає росіянином. Так само, як німець, українець і казах у цілинному радгоспі мусять розмовляти між собою російською мовою.

Є німецьке село в Казакстані, куди районне начальство десять років без успіху намагалось поселити казахів. Всі обурювались «відсталістю» і «расизмом» німців. Усі дивувалися, чому німці не хочуть «дружби народів». Та й самі німці не усвідомлювали чітко, що ними керувала сила все того ж Опору — опору, який не дає нації зникнути. Німці пояснювали свою нехоть на побутовому рівні: казахи «брудні», «дикі». Переважно так і буває: підсвідомі, складні мотиви (надто складні, щоб їх можна було вивести на логічну поверхню) усвідомлюються через побутове, зовнішнє, конкретне, через «забобон». Забобон — теж елемент традиційної структури. «Забобонні» колгоспники-німці не розуміли, але відчували, що коли вони пустять до села казахів, українців — у селі зникне німецькість, німецька атмосфера — те, що становить основу їхнього «Я». Денаціоналізація неминуче означає також декультурацію — це народ відчуває інстинктом духовного самозбереження, завдяки якому людина не перетворюється на мавпу, потрапляючи в найтяжчі умови.

І от космачанин повернувся з Сибіру. Повернувся гуцулом. Пройшовши усі дев'ять кругів пекла, він не став люмпеном без традицій. Він співає ті ж самі співанки, малює ті ж самі писанки, він не забув жодного весільного обряду. Висловлюючись мовою офіційного культуркампу, великий сталінський плян перетворення людини «по селу Космач» не виконаний. Космач виявився надто твердим горішком навіть для сталінських зубів.

Приїхавши нарешті додому, гуцул думав, що попрощався з Сибіром назавжди. Але побачити Сибір

довелось ще не раз. У Космачі на гуцула чекало явище, що зветься на Заході масовим безробіттям, а на Україні, у зв'язку з відсутністю безробіття — « тимчасовою » нетрудовлаштованістю (чи трудоневлаштованістю — не знаю, як правильніше) *). Півроку (а то й більше) космачанин проводить на сезонних заробітках, далеко від рідної хати. До яких духовних травм приводить подібна ситуація — видно на прикладі північної, лісової Росії, що стала краєм спустілих сіл, краєм забитих дошками вікон. Писав один з російських поетів : сиджу в хаті, зробленій невимовно талановито, в хаті — шедевр. Але вона вже порожня. Господар її сидить у цей час далеко-далеко, в ресторані, і п'яно кричить : « Лидочка, золотце, коньяку ! ». Скільки трагізму : шедевр — але... вже останній. Бо навіть, коли господар вернеться, то такої вже не збудує. Він вже прибитий не по правно .

У Космачі нема забитих вікон. З Космача їдуть масово — але повертаються. І головне — космачанин повертається гуцулом.

Випробування за випробуванням... Диявол одягає все нові маски. Цього разу він явився в образі режисера Параджанова. Так-так, того самого Параджанова : « Тіні забутих предків », міжнародні фестивалі... Якимось аж не віриться : Любчик, Атаманюк, представник КДБ і... Параджанов — в одній компанії !? І все-таки в одній. Ікони з Довбушівської церкви, виявляється, у Параджанова. Сліди так майстерно заметені, що люди й досі збиті з пантелику. Всі мали претенсії до Атаманюка — адже він розпорядився віддати іконостас до музею. Це правда : іконостас пішов до музею — але по дорозі його обдер Параджанов. Параджанов сховався за спиною Атаманюка — який протиприродний, фантастичний союз ! І все-таки він має реальну основу.

*) Зрештою, вже й у соціалістичних країнах (Югославія) починають вживати слово « безробіття ».

« Напівосвіта була нещастям старої Росії; вона є нещастям і совітської Росії », — писав Масарик.

Напівосвіта — це коли у людини спочатку вкрали традиції, а потім дали освіту. Напівосвіта — це коли культура не виростає органічно з власного коріння, а натовкається в людину поспіхом, за п'ятирічку — за скороченою програмою. Напівосвіта — це коли доросли до того, щоб розуміти цінність космацьких ікон, але не доросли до переконання, що красти ікони з Довбушівської церкви — не можна.

Не знаю, чи має рацію Масарик, трактуючи напівосвіту як специфічно російське явище. Може, так було колись. Тепер це явище світове. Вірніше — світова хвороба. На Заході вона відома під назвою масової культури. Любчик ще не став історією. Любчик ще викладає у Львівському художньому інституті. А над космацькими верхами вже виростає нова фігура — зловісний привид Ч у в а к а . Зовні ця фігура не виглядає зловісною — скорше смішною. Часом навіть дотепною, коли критикує догми. Догми всі критикують охоче — і це зрозуміло в нашій дійсності — але за цією приємною роботою якимось не помітили, що головною небезпекою стала вже людина без жодної догми, людина, яка не вірить ні в що. Прийшов нігілізм — продукт масової культури. Він змітає всяку самотність на своєму шляху і на всьому ставить штамп безликості.

Один москвич, який гонорово називає себе чуваком, так розшифрував мені це слово: « человек, усвоивший высшую американскую культуру ». Скорочено — ч у в а к . Курйоз, але дуже символічний. Америка — це хаотично перемішані уламки всіх культур. Америка — це декультурація всіх елементів, які потрапляють до цього котла. Росія, така несхожа з Америкою в усьому іншому, саме тут подає їй руку. Росія — теж еkleктика.

Вище цитований Масарик казав, що історія Росії

після Петра I — це методичне руйнування органічно російської культури насильно внесеними західними впливами. Як в Америці, так і в Росії людина без коріння не тільки не вважається неповноцінною, а навпаки: хизується своєю безтрадиційністю, « широтою поглядів ». Людину, прив'язану до певних традицій, і тут і там мають за « відсталу ». Чим швидше американізується італієць — емігрант в Америці (тобто забув рідну мову і втратив італійські традиції) — тим більше він мав шанси бути зарахованим до « повноцінних ». Так само в Росії: хочеш довести, що ти « прогресивний » — негайно забувай своє походження і будь « общечеловеком » *).

Як цілий світ відбивається в краплі води, так в історії з Довбушівським іконостасом відбилися всі українські лиха. Власне, не стільки в історії, скільки навколо історії. Коли б справа торкалася одного Параджанова, не варто було б писати статтю. Можна було б обмежитися ще однією заявою. Взятися за перо мене змусила тупа байдужість, з якою українська інтелігенція реагує на дії Параджанова. Найпопулярніша така логіка: « Ну, вкрав, це ясно. Це погано. Але зачіпати, мабуть, не варто. Все ж таки Параджанов ».

Тут — коріння української трагедії. Національна спадщина ще не стала для нашого інтелігента коштовністю, дорожчою від будь-яких талантів чи заслуг Параджанова — хай будуть вони які завгодно великі. Про заслуги Параджанова є різні думки. Дехто вважає, що « Тіні забутих предків » — це досягнення Якутовича (фільм одержав премію в Уругваї за колір), Ільєнка і Скорика. Дехто вважає, що місця, де видно почерк Параджанова — якраз найслабші у фільмі. Що Пара-

*) На практиці це означає — росіянином.

джанов — не режисер «Тіней», а скорше здібний імпресаріо, досвідчений продюсер, який вдало зібрав необхідних для фільму людей. Але — повторюю — справа не в тім. Чи дозволили б вірмени режисеру-українцеві (найгеніяльнішому!) вкрасти ікони з Ечміядзіну або Татевського монастиря? Чи стали б вони ганебно мовчати з огляду на його заслуги?

Над Вірменією вже не висить дамоклів меч русифікації. Це вже позаду. Вірменія не тільки формально, але й фактично вірменська. Українці пояснюють це так: «Маленька нація... їм дозволяють...» Це — аргумент слабих! Ніхто нікому не дозволяє. Усе треба взяти. Мордва — теж маленька нація. І що з того? Причина — не тут. Причина вірменських успіхів у тому, як вони відносяться до своєї спадщини. І в нас підуть справи «по-вірменськи» — але тільки тоді, коли ми перестанемо бути байдужими спостерігачами при руйнуванні наших бастионів українського Опору, як Космач. А покищо Україна служить полігоном, де експериментують люди типу Параджанова, Солнцевої — люди не обов'язково безталанні, але талант їх пропадає марно, бо вони ніколи не відчують Україну. Ікона з Довбушівської церкви буде для них завжди цінним експонатом і ніколи реліквією.

На українському пустирі пасуться всі... В Рівенській обласній філії художнього фонду з 20-ти художників лише оди — українець. Решту «позичили» — Омськ, Томськ, Хабаровськ...

Вірмени просто не пустили б їх до залі за сімома замками, де творяться національні таїнства. Ні, не тому, що вони «ужасные националисты», як галасують московські заробітчани, яким не вдалося потрапити на вірменських харчах — а тому, що вірменську культуру повинні творити вірмени. Інакше обличчя Вірменії загубить виразність. Вірмени це добре розуміють. Українці ще мусять дійти до цього розуміння.

Хижак-збирач існував завжди. Але в епоху масової

культури він став масовим. З'явився навіть спеціальний термін: «колекціонер-браконьєр». Власне про Параджанова не можна було не згадати хоча б тому, що він клясичний колекціонер-браконьєр. Параджанов крав скрізь... Позичав у хаті на «дві години» старовинну річ — і зникав. Слово «Параджанов» стало на гуцульщині синонімом злодій. («Ви з Києва? Скажіть Параджанову, аби віддав мені тобівку»).

Браконьєр виробив навіть «теорію»: по далеких закутках, мовляв, цінні речі все одно пропадають, а ми їх рятуємо. Але це трохи не так. Браконьєр тільки примазується до подвижників типу Івана Гончара, які дійсно рятують цінну спадщину від забуття й зруйнування. Браконьєр не любить трудити себе, збираючи по крупинці. Він охочий пожитись там, де вже зібрано. Знав же Параджанов, що Довбушівську церкву хочуть перетворити на музей. Мабуть сподівалися космачани, що гість із Києва допоможе своїм авторитетом зрушити з місця цю справу. І Параджанов зрушив: украв головний експонат. Він крав не тільки з майбутнього, ще невлаштованого музею. Не вийшов Параджанов з порожніми руками і з музею діючого, збираного десятки років, відомого далеко за межами України — від художниці Сагайдачної у Косові. Там красти було ще легше, ніж у Довбушівській церкві. У старенької напівсліпої жінки міг красти кожний. Тільки не в кожного здійнялася рука...

Параджанов — рекордсмен. А скільки у нього молодших братів? Василь Баб'як скаржить: «Вже трудно знайти у Космачі опришківського пістолета». Порозтягали... І ніхто не питає себе: а чи буде Космач Космачем, коли у нього все забрати? Чи не зникне Космач як мистецьке явище? Чи зможе рости ця дивна квітка, коли забрати повітря, яким вона дихає? З Космача треба брати — писанки, вишивання, ліжники. Все те, що продукується тепер. Але чи треба забирати до Києва Довбушівський іконостас XVIII ст.

— навіть цілий, не обдертий Параджановим? Тут діє клясична логіка бюрократичної централізації: усе справжнє мусить бути в центрі. Периферія мусить задовільнятися недоїдками.

Проте адміністративне поняття центру далеко не збігається з культурним. Хіба можна з мистецької точки зору назвати провінцією Космач, Яворів, Опішню? Саме вони — культурні центри України, джерела, без яких задихнулося б українське мистецтво. Найсправжніша, глибинна Україна — там. Саме там може відчувати київський чи львівський митець, що таке Україна. Самопізнання нації без таких центрів — неможливе. І коли вже шукати святих місць для українця — то в Космачі, а не в Єрусалимі. Крадіжка у святих місцях завжди каралась дуже суворо. Українці ж поки що дозволяють чужинцям безкарно розтягати національні реліквії із своєї Мекки. Та й самі не від того... До краю ограблений, зматеріялізований і спустошений, занурений у стан публічного напівсну, українець наших днів не реагує на удари — часом дуже дошкульні. Апатія, з якою українська інтелігенція зустріла пограбування Довбушівської церкви, чудово це довела.

Навіть у народів, доля яких склалася щасливіше, ніж наша, небагато є таких незабруднених джерел, бастионів з таким могутнім інстинктом Опору, як Космач. Їх пильно бережуть — бо то і скарбниця, і школа водночас. Сучасною Україною можна проїхати великі простори, де найдревнішою архітектурною пам'яткою є чайна 1948 року народження, обляпана з усіх боків сірим цементом — клясичний сталінський ренесанс.

Дехристиянізація, колективізація, індустріалізація, масове переселення з села до міста — усе це було

небаченим в історії України розбиттям традиційних структур, катастрофічні наслідки якого виявились ще далеко не повністю. Але вже й зараз видно, що може зродити хворий, пошматований організм.

Розтупися, сине море,
на дві половини,
прийми дівушку з дитьом
у самі глибинки.

.....
Маруся ти Маруся
одкрой свої глаза.
Маруся одвечает :
Я умерла, ніззя.

Це — стихійна творчість. А є ще й організована — т. зв. «самодіяльність». Останніми часами взялися за створення (!) нових традицій. Посипались словосполучення, одне одного безглуздіші: будинок Щастя, свято Трудової Весни.

Створювати традиції так само безглуздо, як робити культурну революцію. «Культура» і «революція» — поняття несумісні, протилежні. Культура передбачає багатовікове визрівання чогось — процес, який прискорити неможливо. Усяке революційне втручання тут є руйнівним. Традиції не створюють. Традиції створюються самі протягом віків. Можна зігнати людей до клубу і проголосити якесь ідіотичне Свято Свинарів чи Доярів замість Великодня — але ж воно не буде святом. Будуть ще одні колгоспні збори і ще одна п'ятика після них. Для свята бракуватиме духовного змісту, атмосфери — а вона настоюється не один вік. Атмосферу Різдва, Великодня в українському селі скалічили і скаламутили. Вже й забулося, що воно таке — Різдво...

Творець історії — народ
до ранку грає в доміно...

(Микола Холодний)

Тепер хочуть заткнути вакуум ширпотребом :

Щедрик, щедрик, щедрівоньки,
потелились корівоньки,
та й на фермі потелились,
теляточка народились.

Будем ростить цих теляток —
то колгоспників достаток.
То колгоспна росте каса,
для народу — масло й м'ясо.

(« Щедрівки », Київ, 1968, стор. 299)

Дійсно — коров'ячий фолклор. Ця коров'ячність пре звідусіль — досить глянути на опудала, коли виступають дівчата в « українських » костюмах на « самодіяльній » сцені або почути « манеру » їх співу.

Треба поїздити по цій пустині, щоб зрозуміти цінність такої незруйнованої структури, як Космач, при сучасній українській безструктурності! Треба побачити ці свята, зведені (чи то весілля, чи день народження) до однакової п'ятики, щоб зрозуміти, який це скарб — гуцульське весілля — де збирається вся традиційна обрядовість. В сучасній українській безликісті « фолклор » змінюється після кожної газетної постанови: херсонська самодіяльність співає ту ж саму пісню, що й чернігівська — а ми байдуже спостерігаємо руйнування Космача, села з власним обличчям, може найвиразнішим, найсамобутнішим на Україні.

Любчик ще живий. У 1968 р. у Жидачеві Львівської області при будівництві автостанції скинули з висоти 8 м. дерев'яне розп'яття XV ст., найстаріше на Україні. Кожного року на весняних ярмарках у Косові банди так званих « активістів » б'ють писанки (про це писала « Комсомольская правда »). Вони дотороцюють ночами за 25 крб. останні хрести на роздоріжжях Галичини — і Хрести Волі, поставлені на честь скасу-

вання панщини. У листопаді 1969 р. троє невідомих у міліцейській одежі зайшли до Успенської церкви у Львові, винесли стародруки у двір і спалили. Знову спалили... І знову — українські цінності. Хто спалив? — Про це дізнатися годі. Акти про спалення замкнув до сейфу голова львівської обласної філії Товариства охорони пам'ятників історії та культури Кудін. Їх не змогли побачити навіть працівники Товариства. Дивне Товариство... Щось неясно, кого воно захищає: історичні пам'ятки від паліїв, чи паліїв від гніву громадськості? І взагалі: чи не формуються керівні кадри Товариства за тим самим принципом, що й уповноважені у справах церкви в Івано-Франківську? Складається враження, що вони виявляють цікавість не стільки до пам'яток культури, скільки до людей, які цікавляться пам'ятками культури. Списки пам'яток складати не поспішають, але списки людей, які ними цікавляться, складені давно... На рахунку Товариства — великі суми, проте на реставрацію і збереження старовини витрачається мізерія.

Так, Любчик і Літуєва ще живі, а над космацькими верхами вирисовується вже нова тінь — привид масової культури. Насувається безликість. Пісня по радіо — одна на всі континенти. Мода — одна в Японії і в Бразилії. Треба завжди сокотитися. Бо диявол хитрий. Одягає все нові маски... Треба завжди бути готовим до Опору і не вірити в позолочені цяцьки. Гуцул не вірить в Бога, диференційованого на Добро і Зло. У живому житті вони обоє сплетені у нерозривний клубок. Масова освіта, масова медицина — це добре. Але разом з ними прийшла масова культура. Замість раю, обіцяного утопістами, прийшла декультурація, відчуження, дигуманізація, втрата коріння. Є англійський банк — але немає англійського фолкльору. В людині гіпертрофічно розвивається технічна функція за рахунок духовної — і це чомусь іменують прогресом. Ніколи не була ще такою нагальною потреба вивчити і

трію в таких унікальних місцях, як Космач, Яворів, Брустури?

Нафтова вежа вже стирчить, хоч її в Космачі ніхто не хоче. Художньої артїлі, яку космачани вимагають давно, нема досі. Та й взагалі нічого нема. Космацькі вишивальниці тратять більше зусиль на покупки ниток, ніж на вишивання. Артіль обіцяють на 1972 р. — ні, не будівлю, а... технічну документацію... Чому її треба виготовляти аж три роки (обіцяли у 1969 р.) — ніхто не знає. Можна подумати, що це проект американського космічного корабля, який має летіти на Сатурн.

Любчики встигли зробити багато. З речей, зібраних для Довбушівського музею, лишилися рештки. Ухвала сільської ради про відкриття музею знищена. Космачанам не допомагає ніхто, крім кількох ентузіастів. Але космачани — не збайдужіли і не здалися. Усі готові без будь-якої оплати ремонтувати церкву — аби ж дали матеріал. На це, кажуть, нема коштів. Правда, є Товариство охорони пам'яток історії та культури і великі суми на його рахунок, але й там, видно, сидить Атаманюк... І вважає, що культурних цінностей «по селу Космач» — «не було і немає». Усі готові знову віддати свої родинні реліквії для Довбушівського музею — аби ж була гарантія, що вони знову не зникнуть. І всі готові знову й знову вимагати вкрадений іконостас, не зважаючи на залякування «націоналізмом».

Рік 1969. Плаєм спускається в долину весілля — медовий дзвін колокольців, коні, обвішані мідними шелестами, невимовно буйне гільце попереду, на першому коні — таке буйне, що за ним не видно їздця: далі князь у первісно білій одежі, з барткою у руці.

Гільце... Дерево життя... Символ невмирущости. Його тримає перед собою немолодий чоловік. А справді: це символ його невмирущости. Він об'їхав півсвіту, бачив пекло за полярним колом — та не загубив власного обличчя, не став чуваком, повернувся космачанином. І от він знов тримає в руках гільце — таке ж, як тримали його предки за Довбуша. Він не випустив з рук своє Дерево Життя.

Це — КОСМАЧ.

Я повернуся ще раз у ці гори — набиратися сил, вчитись Опору, пізнавати себе, шукати відповіді на питання « Хто еси? »

Тільки ж мусимо зробити все, щоб було куди повертатися, щоб жив Космач — бастион українського Опору.

Січень, 1970 р.

P.S. — Не минуло й двох місяців після написання статті, а проблеми, викладені в ній, вже обросли новинами. Звільнений « за скороченням штатів » (без погодження з профкомом) працівник Львівського обласного відділення Товариства охорони пам'ятників історії та культури Павло ЧЕМЕРИС, який надто часто нагадував Кудіну, що Товариство охорони пам'ятників мусить все-таки дбати про охорону пам'ятників.

Ухвалою Косівського райвиконкому оштрафовано близько 30-ти жителів села Космач по 50 крб. кожний за колядування на Різдво. Допитано з цього приводу близько 100 чоловік (у сільраді і в районі). Священик космацької церкви о. Романюк усунений на місяць від виконання обов'язків. Так постановив... уповноважений в справах церкви по Івано-Франківській області. Що ж то за феномен, врешті-решт — ота т. зв. російська православна церква, де священика усуває від виконання обов'язків не єпископ і не митрополит, а... представник держави — тієї самої держави, яка, згідно з кон-

ституцією, відділила церкву і не втручається в її внутрішні справи?

За що ж покарали о. Романюка? За те, що закликав на проповідях носити гуцульську одягу, не продавати старих речей збирачам типу Параджанова і взагалі берегти гуцульські традиції.

«А що ж в цьому поганого: дбати про гуцульські традиції?» — запитав о. Романюк. «Это пахнет націонализмом», — відповів уповноважений у справах церкви.

Все українське пахне націоналізмом... Культур-кампф триває...

Березень, 1970 р.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ — археолог, історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР. Народився в 1924 році. Студював у Києві і Москві. В 1954 році написав автореферат кандидатської дисертації на тему «Римська монета на території УРСР». Автор кілька сот наукових праць, статей, розвідок. Друкувався в різних наукових виданнях українською і російською мовами.

М. Брайчевський автор книжок :

«Римська монета на території України», В-во АН УРСР, Інститут археології, 244 стор., Київ, 1959.

«Радянська наука про походження слов'ян» (матеріали до лекції). В-во Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР, 31 стор., Київ, 1959.

«Коли і як виник Київ», В-во «Наукова думка», Інституту історії АН УРСР, 163 стор., Київ, 1963.

«Машинный библиографический поиск в области археологии Украины», 28 стор., Київ, 1963.

«Біля джерел слов'янської державности» (Соціально-економічний розвиток черняхівських племен), В-во Інституту історії АН УРСР, 354 стор., Київ, 1964.

«Походження Русі», В-во «Наукова думка», Інститут історії АН УРСР, 222 стор., Київ, 1968.

Михайло Брайчевський є співавтором «Історії Киє-

ва» у двох томах (Київ, 1959-1960); автором розвідки «Т.Г. Шевченко і археологія» (збірник «Історичні погляди Т.Г. Шевченка», Інститут історії АН УРСР, Київ, 1964); автором статті «Мистецтво народів південноукраїнських степів III-XIII ст.» («Історія українського мистецтва», т. I, Київ, 1966).

Серед багатьох інших він співпрацював і був автором статей у таких виданнях: «Історія селянства Української РСР» (Київ, 1967); «Історія Української РСР» (Київ, 1967); у томі 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 15 «Археології» у двадцяти томах (Київ, 1950-1963); у томах 3, 4 і 5 «Археологічних пам'яток УРСР» у тринадцяти томах (Київ, 1949-1963); у томах 1, 3, 6, 7, 8, 10 «Кратких сообщений Института археологии» (Київ, 1952-1962); у виданнях 1957 і 1959 років «Нарисів стародавньої історії Української РСР» (Київ); у 1-ому випуску «Матеріалів з антропології України» (Київ, 1960); у томі 1-ому збірника «Нумизматика и сфрагистика» (Київ, 1963); у книзі «История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры» (Москва, 1967) та в багатьох інших, зокрема періодичних збірниках.

М. Брайчевський виголосив доповідь на VI-ій науковій конференції Інституту археології (1963) — «Основні питання археологічного вивчення антив (культура пиль погреблення)»; на першій Республіканській нараді з питань топоніміки та ономастики (1962) — «Давньослов'янська топоніміка Прикарпаття і Подунав'я»; на другій Республіканській нараді з питань ономастики (1965) — «З ранньосередньовічної гідроніміки Східної Європи»; на Подільській історико-краєзнавчій конференції (жовтень, 1965) — «Населення Наддністрянщини на початку нової ери»; на науковій сесії з нагоди приєднання Карпатської України до УРСР (Ужгород, 1965) — «Прикарпаття і Наддністрянщина — давні слов'янські землі» та на багатьох інших.

Був редактором книжки І.М. Гапусенка «Боротьба

східних слов'ян за вихід до Чорного моря » (В-во Інституту історії АН УРСР, Київ, 1966).

М. Брайчевський брав участь у розкопках Середнього Поросся, Городського городища, на волинно-подільському прикордонні, Пастирського Городища (Хмельницька обл.), в с. Леськах біля Черкас, в с. Іванківці (середнє Подністров'я), Волинцевого городища IX-X ст. (Сумщина) та в багатьох інших.

М. Брайчевський — автор багатьох статей, зокрема про потребу збереження пам'яток історії, — в «Літературній Україні», в «Українському історичному журналі», а також у працях «Археологічні пам'ятки УРСР», «Наука і життя», «История СССР» та в інших.

У 1968 році М. Брайчевський підписав разом зі 138-ма представниками української інтелігенції і робітників, листа до ген. секретаря ЦК КПРС Л. Брежнева, Голови Ради Міністрів ССРСР О. Косигіна і Голови Президії Верховної Ради ССРСР М. Підгорного в зв'язку з політичними процесами на Україні і в ССРСР. За підписання цього листа М. Брайчевський був звільнений влітку 1968 року з посади старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР.

В половині 1960-их років М. Брайчевський написав історичну розвідку «Приєднання чи возз'єднання? (критичні зауваги з приводу однієї концепції)», яку здав до видавництва Інституту історії АН УРСР. Ця праця ніколи не була опублікована на Україні і через неї з ініціативи директора цього Інституту А. Скаби було ведено на М. Брайчевського нагінку. Після того, як ця розвідка набула розповсюдження в самвидаві, дісталася закордон і була опублікована вперше у видавництві «Нові дні» (Торонто, 1972). М. Брайчевський був допитуваний і під тиском написав лист до редакції «Вістей з України» (квітень, 1972), який передруковуємо без жодних змін :

Шановний товаришу редактор,

Як мені стало відомо, деякі зарубіжні радіостанції та друковані органи, які в своїй діяльності відбивають відверто антикомуністичні тенденції і систематично ведуть антирадянську пропаганду, приділили значну увагу моїй скромній особі та моїй науковій праці. Використовуючи матеріали шестирічної давности і прагнучи протиставити їх радянській історичній науці, автори цих передач і публікацій намагалися представити мене перед світовою громадськістю в дивній ролі мученика, що зазнає переслідувань з боку Радянської влади за свої наукові погляди і переконання.

У зв'язку з цим вважаю за потрібне заявити таке :

1. Спроба протиставити мої праці радянській історичній науці викликає у мене рішучий протест. Жодна наука не може розвиватися без творчої дискусії, бо, як відомо, саме в суперечках (якщо вони, звичайно, ведуться на принциповій основі і належному науковому рівні) народжується істина. Це повною мірою стосується і радянської історичної науки, яка, твердо стоячи на марксистських позиціях, не уникає ані дискусій, ані суперечок.

2. Я нікого не уповноважував і нікому не давав згоди на публікацію за кордоном моєї статті « Приєднання чи возз'єднання », яка не була надрукована в нашій пресі. Я вважаю, що публікація будь-якої праці без відому і згоди живого автора є кричущим порушенням як авторського права, так і елементарних етичних норм.

3. Я ніколи і ні від кого не зазнавав ані репресій, ані утисків за свої наукові погляди і переконання, викладені в будь-якій праці, в тому числі і у згаданій статті.

4. Твердження, ніби я зараз не маю змоги займатися творчою роботою і змушений мовчати, не відповідає дійсності. За останні чотири роки надруковано

мою монографію « Походження Русі » і близько сорока статей, вміщених як у спеціальних наукових виданнях, так і в масовій пресі, розрахованій на широкого читача. Вони вийшли в світ як в загальносоюзних, так і в республіканських видавництвах, а деякі надруковані за кордоном (зокрема, в Польщі та в Німеччині), але з дотриманням пристойності та юридичних норм.

5. Не можна не звернути увагу на те, що радіопередачі та публікації в пресі, які примусили мене взятися за перо, мають місце в той час, коли радянські народи (і серед них український) готуються до відзначення 50-річчя утворення Союзу РСР. Автори цих передач і публікацій прагнуть кинути тінь на дружбу народів нашої країни, перекручуючи заради цього зміст моєї статті; статті, в якій чорним по білому написано: « Справжня дружба народів — досягнення Радянської епохи; справжнім творцем і основоположником її є Комуністична партія, В.І. Ленін. Органічний інтернаціоналізм трудящих мас... комуністичною свідомістю був піднесений до рівня ідеологічного і політичного принципу, виявом чого і є те, що ми називаємо зараз дружбою народів і що є одним з найвеличніших досягнень сучасної епохи ». Це — моє кредо, і я нікому не дозволю спотворювати мої погляди.

6. Залишається думати, що автори згаданих радіопередач і публікацій в пресі аж ніяк не піклуються про інтереси науки, а хочуть використати наукові матеріали для неблаговидних політичних цілей, що я вважаю справою ганебною.

М. Брайчевський

ПРИЄДНАННЯ ЧИ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ?

Критичні зауваги з приводу однієї концепції

1.

В шереду прикрих явищ, пов'язаних із так званим культом особи, стоять деякі перекручення в сфері історичної науки, зокрема, — в історії України. Боротьба з «шкідливими наслідками культу особи» до осені 1964 року зводилася переважно до викреслювання імені Сталіна (навіть у таких контекстах, де його згадка була конче необхідною) та до перегляду деяких засад, свого часу висунутих самим Сталіном і піднятих до рівня незаперечної догми. Цей перегляд обмежувався часто поверховими шарами, тоді як суть справи залишалася незайманою. Тим часом протягом 30-х, 40-х та на початку 50-х років у нашій історіографії вкорінилися деякі тези, що становлять собою очевидне викривлення історичної правди і ревізію теоретичних підвалин марксизму-ленінізму.

В історичній українській науці особливо прикри перекручення мали місце після 1947 року, коли головний колектив істориків Радянської України — Інституту історії АН УРСР — був безпідставно звинувачений

у буржуазному націоналізмі *), а в наукових закладах утворилася ненормальна обстановка диктату малокомпетентних осіб. Побоюючись дальших звинувачень, українські історики піддали ревізії ряд засадничих формул, у тому числі й таких, що були цілком правильними і адекватно відбивали реальний історичний процес.

Виступаючи з промовою на XXII з'їзді КПРС і говорячи про обстановку, яка склалася на Україні в 1947 році, коли на чолі ЦК КП(б)У стояв Каганович, М.В. Підгорний (тоді перший секретар ЦК КП(б)У) підкреслював : « Вважаючи себе непогрішимим, Каганович одноосібно, в обхід ЦК, вирішував найважливіші питання життя республіки, при чому дуже часто неправильно. Будучи великим майстром інтриг і провокацій, не маючи дослівно жодних підстав, він обвинуватив у націоналізмі провідних письменників республіки, а також ряд керівних партійних працівників.

За вказівкою Кагановича в пресі з'явилися розносні статті проти ряду відданих партії і народові письменників. Однак це не задовольнило Кагановича. Він став добиватися скликання пленуму ЦК з порядком денним : « Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У », хоча в дійсності такої небезпеки не було (підкреслення наше — М.В) **).

В цій обстановці підготовки інспірованої справи і з'явилася підписана Кагановичем постанова ЦК КП(б)У від 27 липня 1947 року, в якій колектив українських істориків піддано гострій критиці за « рецидив буржуазного націоналізму ».

Здавалося б, цитована заява тов. Підгорного повинна була спрямувати нас до критичної переоцінки того, що зроблено в українській історіографії протягом

*) « Більшовик України », № 8, 1947, стор. 1-10.

**) XXII Съезд КПСС, стеногр. отчет., т. I. Москва, 1962, стор. 280.

1947-1956 рр. Але цього не сталося і все, по суті, залишилося по-старому: узагальнюючі праці з історії України, науково-популярна література містить формулювання в тому вигляді, в якому вони з'явилися після постанови ЦК КП(б)У 1947 р. і найбільш завершену форму дістали в «Тезах ЦК КПРС до 300-річчя воз'єднання України з Росією», опублікованих у кінці 1953 р.

Але хибність деяких надто важливих тверджень, які мають зараз повсюдне поширення, цілком очевидна: їхня невідповідність історичній правді демонструється без особливих труднощів шляхом простого зіставлення з джерелами. Часто при висвітленні того чи іншого питання історик опиняється в дуже скрутному становищі і змушений, аби дотриматися декретованого аспекту, просто приховувати від читача загальновідомі і цілком безперечні факти.

Це завдає надзвичайно великої моральної і політичної шкоди нашій науці, зокрема в тій гострій ідеологічній боротьбі, яку наш народ веде проти буржуазного світу. Перекручуючи або приховуючи факти, відстоюючи заздалегідь хибні тези, що спираються на односторонній і тенденційно підібраний матеріал, ми даємо нашим ідейним ворогам надзвичайно гостру зброю проти самих себе, дозволяючи звинувачувати нас у фальсифікації історичного прогресу.

Аби не бути голослівним, наведу один характеристичний приклад. В 1964 р. в Західній Німеччині була опублікована стаття емігранта Ярослава Пеленського, присвячена повоєнній українській історіографії, в якій, поміж іншим, читаємо: «Типово, що радянські українські історики завжди замовчують битву під Конотопом (липень 1659), у якій Іван Виговський, командує з'єднаними козацько-татарсько-польськими силами, завдав рішучої поразки російській армії.

«Ані Соловйов, ані жоден інший представник російської імперіялістичної школи істориків не наважувався

приховувати такі історичні факти». Заперечувати подібні обвинувачення дуже важко. Ми можемо ляяти наших ворогів (що, до речі, і робимо надто охоче, забуваючи, що сама по собі лайка — зрештою дуже поганий метод дискусії), але навіть наші друзі в таких випадках змушені замовкати перед лицем суворих фактів. Бо, як казав Кузьма Прутков: «Єдиножды солгавши, кто тебе поверит».

У цій статті я хочу піднести питання, яке давно назріло, яке уже довгий час обговорюється в наукових кулуарах, але ще й досі не вийшло за стіни цих кулуарів. Ідеться про висвітлення, а зокрема — про оцінку подій, зв'язаних із завершенням національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі і переходом України під протекторат Росії; отже, про події середини і другої половини XVII ст., головне — між 1654 та 1667 рр.

Це — одне з тих питань, що найбільш зазнали ревізії після 1947 р. Ситуація ускладнилася в період гучного святкування 300-річчя Переяславської події, яка за своїм значенням трохи не порівнювалася з найвизначнішим революційним переворотом в історії людства. Ревізія уявлень, які панували в радянській науці до кінця 1947 р., знайшла, між іншим, і термінологічний вияв: замість загальноживаного слова «приєднання» України до Росії був декретований термін «возз'єднання» України з Росією, який і став обов'язковим для всіх текстів. Треба відзначити, що ця термінологічна реформа була здійснена всупереч активному протестові з боку переважної більшості спеціалістів, але на цей протест в умовах «культу особи» не зважали, і питання було розв'язане адміністративним порядком.

Звичайно, з погляду філологічного ця зміна виглядає як абсолютна нісенітниця. Адже возз'єднуватися можуть лише частини чогось цілого, єдиного. Аби не бути обвинуваченим у суб'єктивізмі, звернімося до

тлумачних словників. Академічний словник російської мови слово «воссоединять» тлумачить таким чином: «Вновь соединять разделённые части целого (народа, коллектива и т. п.), снова собирать воедино распавшееся целое».

Отже, ідеться про возз'єднання *народу*, а не *народів*... З історичного погляду застосування цього визначення до події, яка нас цікавить, є елементарним невіглаством: Україна і Росія зформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 р. вони ніколи не були об'єднані.

Тлумачний словник Д.М. Ушакова слово «воссоединение» визначає: «соединение вновь, присоединение отторгнутого». Але і ця дефініція не рятує справи:

Україна ніколи не була відторгнута від Росії; ідеться про різні народи, що зформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах.

Отже можна говорити про возз'єднання російських земель в Московській державі протягом XIV-XV ст., можна і треба говорити про возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській радянській державі; можна було б, зважаючи на відповідну єдність Русі X-XIII ст., говорити про возз'єднання древньоруських земель, коли б Русь у XVII столітті становила собою історичну реальність.

Але «возз'єднувати» Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східнього слов'янства.

Тож не випадково, навіть говорячи про створення Радянського Союзу, ми вживаємо термін «об'єднання України і Росії».

Але само собою зрозуміло, суть справи полягає не в словах, а в тому, що стоїть за цими словами.

Отже, оцінка самого явища зазнала рішучої зміни.

Ще в 30-х роках Переяславський акт у радянській історіографії оцінювався як «союз українських фев-

далів з російськими », який по суті юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною *). Відповідно до загальної концепції марксизму-ленінізму цей факт, як і всякий акт колоніального загарбання, розглядався як безумовне зло.

У 1937 році опубліковано постанову Урядової комісії конкурсу на кращий підручник з історії СРСР (за спиною якої стояв Сталін). У цій постанові говорилося, що « автори не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу, скажімо, Грузії наприкінці XVIII ст. під протекторат Росії, так само, як і факт переходу України під владу Росії, розглядається авторами як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що перед Грузією стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою шахською Персією і султанською Туреччиною, або перейти під протекторат Росії, так само, як перед Україною стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж найменшим злом » **).

Оскільки в умовах культу особи кожна теза, зв'язана з іменем Сталіна, одразу ж набирала значення абсолютної істини, що не підлягає найменшому сумніву, формула « найменшого зла » набула загального і універсального поширення, зокрема й щодо приєднання України до Росії. Так, у I томі « Історії України », виданому під час Великої Вітчизняної війни, читаємо : « Звичайно, оцінюючи це приєднання, ні в якому разі не треба забувати, що Україна приєдналася до Росії

*) Большая Советская энциклопедия (I вид.), т. 59, Москва, 1935, стор. 818.

**) Історія України, т. I, вид. АН УРСР (Уфа). 1943, стор. 307.

царської, що царизм, який був диктатурою поміщиків, провадив колоніальний наступ на Україну; не повинні ми забувати й того, що козацька старшина, починаючи з Богдана Хмельницького, відновлювала на Україні крупне землеволодіння, «*послушенство*» селян. Всіх цих фактів ми не повинні забувати, а *мусимо констатувати, що це було зло* (підкреслення наше — М.Б.). Але це було зло меншим порівняно з тим, що чекало український народ в тому разі, якби Україну загарбала Польща або Туреччина »*).

Аналогічні формулювання знаходимо і в інших курсах з історії України, що були видані в цей час.

Але після постанови 1947 року приєднання України до Росії стали оцінювати як *безумовне благо*, як найкращу перспективу для українського народу, як умову дальшого прогресу. «*Возз'єднання України з Росією*» стало тепер розглядатися як «закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів — російського і українського»**).

Отже, виходило б, що на відміну від усіх інших народів, для яких шлях незалежного існування стверджувався як необхідна умова нормального розвитку, український народ міг розквітати лише під благодійною владою російського царизму!

2.

Постановка питання про загарбання українських земель царизмом як *про велике благо* для українського народу виникла в нашій історіографії не ізольовано. Вона була частиною більш загальної концепції, яку один з українських істориків дуже влучно назвав «теорією про місянську ролю Росії». Ця теорія є

*) Там же.

***) Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, Київ, 1954, стор. 54.

нічим іншим, як гострим рецидивом великодержавного шовінізму в радянській історичній науці 40-50 років, того шовінізму, якому В.І. Ленін в 1922 році оголосив « бій не на життя, а на смерть » *).

Суть теорії про месіянську ролю Росії у винесенні російського народу та його історії за рамки тих закономірностей, які становлять зміст історичного матеріалізму. Оскільки теоретична сторона цього питання є дуже важливою у зв'язку з темою нашої статті, вважаю необхідним зупинитися на ній трохи докладніше.

Від певного часу в нашій історіографії з'явилася тенденція розглядати поняття російського народу як щось позаісторичне, незалежне від реальної історичної обстановки, поза зв'язками з умовами тої чи іншої соціально-економічної формації. Конкретний вияв цього знаходимо в багатьох аспектах, починаючи від протиставлення російської соціалістичної нації всім іншим соціалістичним націям СРСР (знаменитий тост « за великий російський народ ») і кінчаючи проєкцією сучасного пояснення відносин між народами Радянського Союзу на відносини февдальної та капіталістичної епохи.

У зв'язку з цим виникло прагнення вважати Радянський Союз безпосереднім спадкоємцем « єдиної і неподільної » Росії. Всяка критика імперіялістичної політики російського царизму розглядалася як щось небезпечне, таке, що може завдати шкоди дружбі радянських народів. « Відрив історії України від історії Росії, перекручене висвітлення Київської Русі і визвольної війни 1648-1654 рр. потрібні були українським націоналістам для того, щоб... приховати від трудящих єдність походження і історичну спільність українського й російського народів, посіяти ворожнечу (між — ред.) цими народами з тим, щоб відірвати Україну від рево-

*) В.І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 325.

люційної, соціалістичної Росії і кинути її на поталу і розграбування буржуазному Заходові » *).

Так формувалася ідеологічна колізія. Згадувати про битву під Конотопом чи викладати зміст Гадяцького договору стало небезпечним, бо це могло бути витлумачене як прагнення « відірвати » Україну (ніби це гудзик на російському віц-мундирі) і « кинути » її комусь « на поталу ».

Соціально-економічна і історична межа між царською Росією і Радянським Союзом стиралася. Клясовий підхід до оцінки кожного історичного явища ставав зовсім не обов'язковим. Російська февдальна держава проголошувалася державою російського народу. Її діячі на кшталт Суворова чи Ушакова, що забезпечували царизмові панування над своїм і над чужими народами, що втілювали в життя його загарбницькі зазіхання, — а й навіть царі, як от Петро I або Іван IV, — були піднесені майже до рівня народних героїв, їх оспівували, перед ними схиляли коліна, їм присвячували епопеї, трагедії, кінофільми і т. д. і т. ін.

Ще в травні 1941 року Сталін піддав критиці відому статтю Ф. Енгельса, присвячену зовнішній політиці російського царизму, саме за гостре викриття російського імперіялізму **). Цей виступ хоча і відзначався обережністю формулювань, однак послужив до певної міри поштовхом для ревізії марксистської оцінки цілого ряду подій і явищ, пов'язаних з цією « делікатною » темою, а найбільше — з темою національно-визвольних рухів, спрямованих проти російського панування.

Так, у 1950 р. було рішуче переглянute ставлення до руху північнокавказьких племен під проводом Шаміля. Доти цей рух розглядався як національно-

*) « Більшовик України », 1947, № 8, стор. 5.

***) Й. Сталін, « О статье Енгельса « Внешняя политика русского царизма ». — « Большевик », 1941, № 9, стор. 1-5.

визвольна боротьба проти іноземного гніту, що мала об'єктивно прогресивний характер. Тепер її стали трактувати як реакційний рух, інспірований Туреччиною та Англією*). Відповідним чином переоцінено повстання Кенесари Касимова в Казахстані**), повстання 1916 року в Туркменії***) та ряд інших історичних подій. Єдиною теоретичною « підставою » для цієї ідеологічної метаморфози було те, що всі ці рухи були спрямовані проти російського панування.

Одночасно було поставлене й питання про перегляд формули « найменшого зла » у зв'язку з приєднанням неросійських народів до Росії. Уперше це питання порушила М. Нечкіна у листі до журналу « Вопросы истории »****), який викликав досить мляву, але дуже характерну дискусію. Сенс нової постановки проблеми полягав у тому, що механічне застосування цієї формули без урахування конкретних умов того чи іншого факту, мовляв, приводить до викривлення історичної дійсності. Характерно, що у відношенні до приєднання Грузії та України формула « найменшого зла » в цій дискусії (відповідно до цитованого вище документу Урядової комісії 1937 р.) ще не була взята під сумнів. Але загарбання царизмом Поволжжя, Середньої Азії, Азербайджану, Вірменії та інших країн дістало нову дефініцію як величезне благо для цих народів.

*) М.Д. Багіров, К вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля. Госполитиздат, 1950. Див. також : Решение Совета Министров СССР об отмене присуждения Г. Гусейнову Сталинской премии за книгу « Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане в XIX в ». (« Правда » за 14. V. 1950 р.).

**) « Правда » від 26 грудня 1950 р. О некоторых вопросах истории народов Средней Азии, « Вопросы истории », 1951, № 4, стор. 55-64.

***) Ю. Тарасов, О. Характере движения 1916 г. в Туркмении. — « Вопросы истории », 1951, № 9, стор. 111-117.

****) « Вопросы истории », 1951, № 4, стор. 44-48.

Але навіть ця дискусія, що досить яскраво відби-
вала поворот повоєнної радянської історіографії в бік
великодержавного шовінізму, зазнала розгромної кри-
тики за... повторство місцевому націоналізмові (!).
Виступаючи на ХІХ з'їзді ВКП(б) у жовтні 1952 р.,
тодішній перший секретар ЦК КП(б) Азербайджану
Багіров (в 1953 р. розстріляний у справі Берії), заявив :
« Журнал « Вопросы истории » не тільки не допомагав
історикам наших національних республік розібратися в
характері тої чи іншої історичної події, а й часто сам
займає в цих питаннях помилкову позицію. В минулому
році журнал затіяв безпредметну, абстрактну дискусію
про так звану формулу « найменше зло » у питанні
про приєднання неросійських народів до Росії. Неві-
домо, яку мету переслідував журнал цією дискусією,
але в усякому разі нашим кадрам на місцях, в націо-
нальних республіках не допоміг у їх боротьбі з проя-
вами буржуазного націоналізму в питаннях історії,
коли не сказати навпаки. Це замість того, щоб на основі
численних історичних даних, архівних матеріалів і
документів на весь зріст поставити питання про про-
гресивність, благодетельність приєднання неросійських
народів до Росії. Аніскільки не применшуючи реак-
ційність колонізаторської політики царизму, не можна
забувати, що для багатьох народів у тих конкретних
історичних умовах, коли їм загрожувала небезпека з
боку відсталих Туреччини та Ірану, за спиною яких
стояли англо-французькі колонізатори, приєднання цих
народів до Росії було для них єдиним виходом і мало
винятково сприятливе значення в їх дальшій долі. Не
видно, щоб журнал « Вопросы истории », керуючись
висловлюванням товарища Сталіна про ролі великого
російського народу в братній сім'ї радянських народів,
всебічно, конкретно розробляв би і висвітлював акту-
альне, життєво важливе для нас, для дальшого зміц-
нення дружби народів нашої країни питання — про
неоціненну допомогу, яку подав і подає всіх народам

нашої країни наш старший брат — російський народ » *).

У довгій і косноязычній цитаті (слово *питання* тут, наприклад повторено шість разів !) дістала свій яскравий вираз тенденція, що на той час претендувала посісти панівне місце в радянській історіографії, тенденція обґрунтувати шовіністичну плятформу необхідністю зміцнення дружби радянських народів.

Характерно, що автором наведеної заяви виступав представник Азербайджану, тобто країни, яка в минулому на власному досвіді зазнала колоніального гноблення з боку царизму. Як тут не згадати відомих слів В.І. Леніна про те, що « обрусілі іногородці завжди пере-солують щодо істинно руського настрою » **).

Наслідки заяви Багірова не забарилися : редколегія журналу зазнала репресій, а відповідального редактора П.М. Третьякова знято з посади.

Від того приблизно часу в нашій історіографії набула значного поширення концепція, яку важко визначити інакше, як « націоналізм навиворіт ».

Як відомо, корінна відмінність націоналізму від марксизму полягає в тому, що він (націоналізм) вважає головною рушійною силою в історичному процесі відносини між націями, тоді як марксизм кладе в основу відносини між клясами, розглядаючи національну проблему лише як один з виявів, аспектів соціальної боротьби. В тій же тенденції, про яку йдеться, соціальний, клясовий аспект виявився відсунутим на далекий плян, а проблема національних відносин, натомість, виступила на авансцену.

Але на відміну від націоналізму, який завжди вважає національно-визвольний рух прогресивним фактором історичного розвитку, наша історіографія 50-х

*) « Правда », 7-го жовтня 1952 р.

**) В.І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 648.

років розглядала його як явище безумовно реакційне (якщо він, звичайно, був спрямований проти Росії).

Ця тенденція дуже яскраво виявилася в українській історіографії 1947-1966 років. По суті вона залишається неподоланою і донині. Досить повний свій вираз вона дістала, зокрема в першому томі двотомної « Історії Української РСР », виданому наляканим постановою 1947 року Інститутом історії в 1953 році.

З цієї книги читач мав переконатися, що починаючи від XIV століття і до самої жовтневої революції головним фактором в історичному розвитку українського народу була не боротьба класів, не зміна соціально-економічних формацій, а ідея « возз'єднання з братнім російським народом ». Втім ця теза була піднята до рівня загального принципу у висвітленні історії всіх народів колишньої царської Росії.

« Історія народів СРСР є єдиний процес. Історія окремого народу нашої країни може бути правильно розроблена і зрозуміла тільки в зв'язку з історією інших народів і насамперед з історією російського народу » — писалося в постанові ЦК КП(б)У 1947 року *).

Ще чіткіше висловлювалися учасники дискусії з приводу формули « найменше зло » : « Від правильного вирішення питання (про формулу « найменше зло » — М.Б.) багато в чому залежить створення правдивої історії братніх народів СРСР як історії дружби з великим російським народом » (підкреслення наше — М.Б. **).

Отже, головне завдання зформульоване з неперевершеною відвертістю : інтерпретація історії всіх неросійських народів СРСР як історія їхніх відносин з Росією. І це видавалося за марксизм !

*) « Більшовик України », 1947, № 8, стор. 2.

***) М. Мустафійев, « О формуле "наименьшее зло" » — « Вопросы истории », 1951, № 9, стор. 197.

З таких позицій оцінювалася і Переяславська Рада. « Цим історичним актом була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі » *). Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підведення підсумків всієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії); не будемо дивуватися й з того, що саме Переяславська Рада стала критерієм періодизації української історії; що, скажімо, перший том « Історії України » виданий ще в 1943 році, був доведений саме до цієї події, отже, в основу членування історичного процесу покладено не поділ за формаціями, а історію міжнаціональних відносин. І це теж видавалося за марксизм !

В зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що на протязі багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, хто кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу. Всі конкретні явища в історії України — події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи — все оцінювалось з погляду не класової, соціальної суті, а їхньої позиції щодо Росії. Якщо хтось обстоював ідею « возз'єднання » — здобував позитивну оцінку, незалежно від усіх інших умов; той же, хто брав цю ідею під сумнів або (боронь Боже !) брав участь у визвольній антиросійській, антицарській боротьбі, — одержував ярлик « мерзенного зрадника », « ворожого ставленика » і « найлютішого ворога », — знов же незалежно від своєї класової позиції та соціальної програми.

*) Тези до 300-річчя..., стор. 3.

Ось цікава галерея оцінок найвизначніших діячів української історії від середини XVII ст. до початку XVIII ст., виписана з I тому «Історії Української РСР» :

Іван Виговський — « підлий зрадник »;

Юрій Хмельницький — « нікчемність, маріонетка в руках пропольської групи української февдальної знаті », а до того ж « турецький ставленик і людина, яка зрадила інтереси народу »;

Павло Тетеря — « ставленик і слухняний агент польських панів »;

Іван Брюховецький — « демагог », а за іншими відомостями « зрадник »;

Петро Дорошенко — « турецький ставленик », « зрадник, який прагнув віддати Україну в рабство одвічним ворогам українського народу — султанській Туреччині і Кримському ханству »;

Григорій Лісницький і Юрій Немирич — « намагалися відірвати Україну від Росії і відновити польсько-шляхетське панування »;

Кость Гордієнко — « зрадник » і « демагог »;

Іван Мазепа — « підлий зрадник, що продав Україну іноземним поневолювачам », який « зобов'язався перетворити лівобережну Україну в провінцію польсько-шляхетської держави », який « допомагав шведам розоряти і грабувати українські землі »; « ненависний українському народу прихильник шляхетської Польщі » і т. д.

Пилип Орлик та інші мазепівці — « зрадники, агенти шляхетської Польщі і шведського короля ».

Але досить (хоча список можна було б продовжити). Серед названих були особи дуже різні за масштабом і характером своєї діяльності — і справді видатні діячі, як, наприклад, Петро Дорошенко, і нікчеми, подібні до Брюховецького і Юрася Хмельниченка.

Різними були їхні програми і прагнення. Але в спільну компанію вони потрапили за однією ознакою: всі вони рано чи пізно змушені були виступити проти Росії. Саме це й було основою для наведених вище дефініцій. А в тих, порівняно рідкісних, випадках, коли хтось з українських діячів цієї доби за іншими ознаками потрапляв одесною і діставав «позитивну оцінку» (як, наприклад, знаменитий кошовий Іван Сірко), його діяльність, спрямована проти Росії, — старанно замовчувалася.

Неймовірно, але факт: у спеціальній монографії, присвяченій народним рухам на Лівобережній Україні в другій половині XVI ст., відсутнє повстання І. Сірка проти царських воевод 1663 р. Зайве сказати, що жодної згадки про цю подію не знайдемо в загальних курсах чи підручниках.

З другої ж сторони, така особа, як Василь Кочубей — фєвдал і гнобитель — був піднятий на щит і піднесений трохи не до рівня народного героя, лише завдяки відомому доносові цареві Петрові на свого спільника Мазепу. Його проголошено видатним патріотом і мучеником, а один з шановних наших істориків дописався до того, що радив вчителям водити школярів на екскурсію до могили Кочубея, аби виховувати в них почуття радянського патріотизму. І все це теж видавалося за марксизм!

В порядку оберігання «споконвічної дружби українського народу з російським» під заборону потрапили навіть деякі твори Тараса Шевченка, в яких висловлюється критичне ставлення до «возз'єднання». Так, наприклад, «Кобзар» 1954 року вийшов без творів «Великий льох», «Стоїть в с. Суботіві», «Чигрине, Чигрине» та ін. І це теж називалося марксизмом!

Від того часу багато води збігло з Дніпра. В житті нашого народу відбулися значні події. Пролунало слово ХХ і ХХІІ з'їздів, відбувся жовтневий Пленум ЦК КПРС (1964 р.). В суспільному житті країни відновлено ленінські принципи життя і праці. Реабілітовано багато видатних діячів минулого, що в роки культу особи зазнали несправедливої дискримінації. Народ змив зі шляху свого всіляких берій і багірових.

Багато в чому пішла вперед і радянська історична наука. Чимало важливих питань переосмислено заново і дістало своє правильне розв'язання. Деяко зроблено і в тому пляні, який нас цікавить; зокрема поставлено питання про необхідність уважного дослідження і висвітлення національно-визвольного руху на Україні. Але покищо віз і нині там: жодної скільки-небудь виразної картини цього руху не маємо і сьогодні.

Зрештою, історики не спромоглися вказати на будь-які конкретні факти чи події, які могли б бути визначені як факти і події українського національно-визвольного руху. Дехто навіть висловлює сумнів — а чи існував коли-небудь на Україні такий рух? Слушний сумнів, коли всі справжні факти національно-визвольної боротьби розглядати як суцільний ланцюг зрад. Для того, щоб зрушити справу з мертвої точки, треба нарешті заново переглянути деякі засадничі питання, що з 30-50 років зазнали невиправданої ревізії і нині збивають дослідників на хибний шлях.

Марксизм-ленінізм виходить з того, що кожний народ має невід'ємне право на незалежний історичний розвиток, який визнається за нормальний шлях прогресу. Звідси — головний принцип у розв'язанні національного питання, зформульований В.І. Леніним: право кожної нації на самовизначення — аж до відокремлення в незалежну державу. Цей принцип покладено в основу національної політики нашої партії; ним партія

і весь наш народ керуються при зверненні до кожної проблеми, пов'язаної з національними відносинами.

Відповідно до цього всяке національне гноблення, панування однієї нації над іншою є величезним і безумовним злом, гальмом на шляху загальнолюдського прогресу. В.І. Ленін неухильно проводив цей принцип у практичних оцінках кожного явища чи події. « Якщо соціал-демократ великої, гноблячої, анектуючої нації, — писав він у 1916 році, — визначаючи загальні злиття націй, забуде хоч на хвилину про це, що « його » Микола II, « його » Вільгельм, Георг, Пуанкаре та ін. *теж за злиття* (підкреслення В.І. Леніна — М.Б.) з дрібними націями (шляхом анексії) — Микола II за « злиття » з Галичиною, Вільгельм II « за злиття » з Бельгією та ін. — то такий соціал-демократ буде смішним доктринером в історії, пособником імперіялізму на практиці » *).

І трохи далі : « Центр ваги інтернаціоналістського виховання робітників у гноблячих країнах неминуче повинен полягати в проповіді і відстоюванні ним свободи відокремлення пригноблених країн. Без цього немає інтернаціоналізму. Ми маємо право і повинні третирувати всякого соціал-демократа гноблячої нації, який не веде такої пропаганди, як імперіяліста і негідника. Це безумовна вимога, хочби *випадок* відокремлення був можливим і « здійсненим » до соціалізму всього в 1 із 1000 випадків (підкреслення В.І. Леніна **).

Коли після Лютневої революції 1917 р. в деяких частинах Росії почали активізуватися відцентрові сили і тенденція до національного відособлення, що декому здавалося надто серйозною загрозою справі пролетарського інтернаціоналізму, В.І. Ленін рішуче заперечував проти таких побоювань. « Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому

*) В.І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 321.

**) Там же.

нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це сказав — той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи » *).

З цього випливає й інший аспект проблеми — підтримка національно-визвольних воєн. Основу марксистського розуміння цієї проблеми становить лєнінське вчення про справедливі й несправедливі війни. В.І. Лєнін багаторазово підкреслював, що комуністи не є звичайними пацифістами, вони не заперечують всяку війну залежно від того, заради чого вона ведеться. Війни революційні, спрямовані на соціяльне або національне визволення, заслуговують підтримки. « Ми не можемо бути проти національно-визвольних воєн » — підкреслював В.І. Лєнін. — « При зіткненні між націями, — писав він в іншому місці — за загальним правилом війна законна з боку пригнобленої (все одно, оборонна чи наступальна у воєнному розумінні » **).

Принципами керувався В.І. Лєнін і в практичній роботі. Так, характеризуючи обстановку в багатонаціональній Росії після Лютневої революції, він писав : « Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні і ми кажемо : ми безумовно стоїмо за повну і необмежену свободу українського народу. Ми повинні зломити те старе, криваве й брудне минуле, коли Росія капіталістів-гнобителів відігравала роль ката над іншими народами. Це минуле ми зметемо, на цьому минулому ми не залишимо каменя на камені » ***).

І от через кілька десятиліть радянські історики, які вважають себе марксистами і лєнінцями, почали підносити це « брудне і криваве минуле », всіляко розквітчуючи його мадриґалами щодо « благодетельності приєднання неросійських народів до Росії ».

*) В.І. Лєнін, Твори, т. 24, стор. 262.

**) В.І. Лєнін, Твори, т. 35, стор. 155.

***) В.І. Лєнін, Твори, т. 35, стор. 218.

Позицію безумовної підтримки національно-визвольних рухів не може підважити те, хто саме стоїть на чолі їх, який суспільний лад може виникнути в наслідок успіху. Це — проблема зовсім іншого порядку і розв'язується вона завжди конкретно, з урахуванням реальної історичної обстановки. Само собою зрозуміло, національно-визвольні рухи періоду буржуазних революцій були рухами буржуазними і не могли привести до перемоги соціалізму: питання про останню взагалі тоді не стояло на порядку денному. Але не зважаючи на це, вони мали велике прогресивне значення: «...Це були прогресивні війни, і всі чесні революційні демократи, також всі соціалісти при таких війнах завжди співчували успіхові тієї країни (тобто тієї буржуазії), яка сприяє поваленню або підризові найнебезпечніших устоїв феодалізму, абсолютизму і гноблення чужих народів » *).

У нашому випадку це має дуже велике значення. В історичній літературі 40-50 років, що прагнула переоцінити національно-визвольні рухи народів царської Росії, дуже неохоче наголошувалося на тому, що здебільшого на чолі цих рухів стояли представники суспільної верхівки, які дотримувалися консервативних поглядів. Автори цих праць дуже ретельно підкреслювали, що Шаміль, Кенесари, Джунаїд-хан та інші були феодалами і провадили політику захисту феодалських порядків. Таку позицію важко визначити інакше, як антиісторичну. Адже конкретні умови епохи, рівень соціально-економічного розвитку народів, про які йдеться, не пропонував іншої альтернативи. І загарбання цих країн Росією аж ніяк не могло спричинитися до їх переходу на більш високий щабель історичного розвитку (скоріше навпаки, затримувало і віддаляло цей перехід, як і всяке колоніальне гноблення). І ті

*) В.І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 305.

сили, які відстоювали ідею приєднання до Росії цих народів, теж належали до февдальних порядків, спираючись при цьому на царський уряд, який завжди підтримував на місцях найреакційніші тенденції.

Якщо пристати на думку наших авторів, тоді всякий визвольний рух доби февдалізму повинен засуджуватися як реакційний. Адже і Богдан Хмельницький був февдалом: він теж обстоював февдальні порядки (докладніше про це скажемо нижче), отож і національно-визвольну боротьбу українського народу проти шляхетсько-магнатської Польщі під його керівництвом довелося б кваліфікувати як рух реакційний і антинародний.

Очевидно, справа в іншому. Кожна конкретна епоха має свої закономірності і оцінювати її можна лише з позицій оцінки цих закономірностей. Але загальний принцип прогресивності *всякої* боротьби, спрямованої проти *всякого* гноблення, визначається тим, що незалежно від найближчих реальних соціально-економічних наслідків національного визволення, нормальний розвиток народу, що скинув ярмо іноземного панування, завжди відкриває перед ним ширшу перспективу суспільного прогресу.

Звідси, до речі, ленінська постановка питання про націоналізм пригноблених націй. «В кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації, — писав Ленін, — є загальнодемократичний зміст *проти* пригноблення і саме *цей* зміст ми безумовно підтримуємо» *) (підкреслення В.І. Леніна — М.Б.).

В.І. Ленін підкреслював, що завжди «необхідно відрізняти націоналізм нації гноблячої і націоналізм нації пригнобленої, націоналізм великої нації і націоналізм малої нації. Щодо другого націоналізму майже

*) В.І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 379.

завжди в історичній практиці ми, націонали великої нації, виявляємося винними в безлічі насильств » *).

Дуже глибока і вірна думка, яку у нас нерідко забувають у захваті боротьби проти « пережитків » чи « рецидивів » буржуазного націоналізму. Забувають, що націоналізм пригнобленої нації завжди є відповіддю на шовінізм нації імперіялістичної, реакцією на ті утиски, які нація пригноблена зазнає з боку нації пануючої.

Зараз людство переживає крах світової колоніальної системи : нечуваний розмах національно-визвольної боротьби охопив колоніальні і пригноблені країни, які протягом останніх десятиліть одна за одною здобувають перемогу у цій боротьбі й завойовують державну незалежність. У пляні соціальному ці нові держави далеко не завжди стають на прогресивні рейки. Лише деякі з них свідомо обирають соціалістичний шлях розвитку; у багатьох же здобуття незалежності реалізується в рамках націоналістичної концепції, а новостворювані режими не відзначаються ані демократизмом, ані прогресивними тенденціями. Але це аж ніяк не впливає на наше ставлення до національно-визвольного руху в таких країнах : перетнути шлях історичного прогресу не можуть жодні реакційні політичні системи, які так чи інакше приречені на загибель. Звідси — загальнополітичний принцип підтримки національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах, незалежно від того, які соціальні сили в цей момент стоять на чолі цього руху; « в тих країнах, де національно-визвольний рух очолюється буржуазією і відбувається під прапором націоналізму, робітничий клас підтримує діяльність національних урядів, спрямовану на захист державного суверенітету і підрив позицій імперіялізму в економічному житті **).

*) В.І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 549.

**) Українська Радянська Енциклопедія, т. 10, стор. 20.

Наведені висловлювання мають методологічне і теоретичне значення. Все це всім відоме і всіма визнане, — як у відношенні до сучасного, так і стосовно минулого. Але... за винятком Росії. Росія не підлягає дії з'ясованих марксизмом законів історичного розвитку. Кожен знає, що повстання американських колоній Англії проти метрополії і створення Сполучених Штатів Америки в кінці XVIII ст. було подією величезного прогресивного значення. Всі згодні з тим, що повстання Сипаїв у Індії проти англійського панування в середині минулого століття, хоча й було залите кров'ю, заслуговує великої пошани і захоплення. Ні в кого не повернеться язик висловити сумнів у прогресивності визвольної боротьби грецького народу за незалежність на початку XIX ст., хоча реальним наслідком цієї боротьби було лише розорення країни і нищення населення турками.

Але повстання І. Виговського або Мазепи проти російського панування на Україні — «зрада» і «злочин». Повстання Петрика Іваненка, підтримане (принаймні, на початку) широкими колами козаків і поспільства, кваліфікується у нас як «ворожа діяльність» «турецького ставленика» і «ворога українського народу». І обґрунтування такої позиції одне: всякий національно-визвольний рух на Україні, спрямований проти царського уряду, є рухом реакційним і ворожим, бо веде до «відриву» України від Росії, тоді як інтереси українського народу, мовляв, вимагали перебування під зверхністю Російської імперії.

І таке становище в нашій історіографії мало місце у відношенні не лише України, а й усіх націй, що мали нещастя входити до складу Росії — цієї, за виразом В.І. Леніна, тюрми народів.

Іноді справа набирала просто анекдотичного характеру. Так, уже згадуваний вище Багіров, бажаючи продемонструвати реакційний характер національно-визвольної боротьби північнокавказьких горців під

проводом Шаміля, наводить уривок з листа керівників цього руху до турецького військового міністра Різа-паші : « У всі часи єдиним бажанням черкесів, як відомо всьому світові, була свобода, на що ми маємо дійсне і незаперечне право. Доти, поки це бажання не буде здійснене за згодою і допомогою європейських держав, при тому цілком відповідно з нашими бажаннями, навіть думка про укладення миру з Росією не прийде нам в голову » *).

Погляд на ставлення до Росії як на головний критерій історичних оцінок, тенденція розглядати історію неросійських народів як історію їхніх відносин з Росією настільки в'їлися у свідомість автора брошури, що він навіть не помічає парадоксальності власної позиції, не бачить, що наведена ним цитата говорить проти нього. Можна сумніватися в щирості керівників мюридизму, але під цитованими словами може підписатися кожен справжній демократ.

А все це має одне спрямування і так чи інакше веде до тези про « обраність », « виключність » місії Росії в світовій історії.

4

Отож розглянемо хоча б коротко ту конкретну аргументацію, яка наводилася в нашій історіографії на користь цієї концепції і спробуємо визначити її методологічну і теоретичну вартість. Втім це завдання не таке вже й складне, бо аргументація ця не відзначається особливою різнобарвністю, складністю чи глибиною. При значному діапазоні конкретних дефініцій, висовуваних стосовно різних народів, загальні засади її зводяться до такого :

*) М.Д. Багиров, « К вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля », стор. 12.

1. Приєднання до Росії означало союз неросійських народів з російським народом і, отже, сприяло розвитку їх економічної дружби, сприяло їх спільній боротьбі проти спільних ворогів і насамперед проти царизму.

2. Приєднання до Росії зміцнювало економічні зв'язки приєднаних народів з російським народом, сприяло їх соціально-економічному прогресові.

3. Приєднання до Росії означало прилучення приєднаних народів до високої і передової російської культури і тим сприяло їх культурному розвитку.

4. Приєднання до Росії було порятунком для цих народів від загарбання іншими країнами (Польщею, Туреччиною, Іраном).

5. Приєднання до Росії неросійських народів завдало удару імперіялістичним країнам, що протистояли Росії на світовій арені і, отже, зміцнювало її міжнародні позиції.

Теоретична неспроможність цієї аргументації очевидна навіть з погляду загальноісторичних міркувань. Справді, за допомогою подібних « аргументів » можна виправдати будь-який акт колоніального розбою будь-якої епохи і в будь-якій точці земної кулі. З таким же успіхом можна твердити, що, скажімо, загарбання Англією Індії сприяло зближенню англійського та індійського народів у їхній спільній боротьбі проти англійського і всякого іншого імперіялізму.

Далі, хіба це загарбання не сприяло встановленню тісних економічних зв'язків Індії з Англією (яка стояла на значно вищому щаблі соціально-економічного розвитку) і тим самим — певному економічному прогресові? Хіба воно, це загарбання, не сприяло культурному зближенню обох країн і впливові англійської культури на індійську? Хіба « приєднання » Індії до Англії не гарантувало її від « поглинення », скажімо, Францією або Португалією, Голляндією чи ще якоюсь іншою країною?

Хіба, нарешті, загарбання Індії не зміцнювало міжнародні позиції Англії, не завдавало удару її суперникам по колоніальному розбою?

Вже самих запитань досить, аби підвести всю цю «аргументацію». Але вважаючи на її поширеність в літературі та її загальноновживаний характер, дозволимо собі коротко розглянути кожний з перелічених п'яти аргументів і зокрема — у відношенні до оцінки Переяславського акту 1654 р.

1. Перший з наведених аргументів здається найважливішим і тим самим — найприкрішим. Вважаємо, що тлумачити приєднання неросійських народів до царської Росії як їх союз з російським народом — принципово неможливо. Така думка могла з'явитися в нашій історіографії лише в наслідок забуття діалектики історичного процесу і прагнення розглядати Росію, російський народ позаісторично, як щось статичне, як таке, що дорівнює саме собі на всіх етапах свого існування. Боюся, що тут має місце термінологічне непорозуміння — щодо самого поняття «народ».

У загальному розумінні це поняття досить складне, оскільки в умовах класового суспільства кожний народ, кожна нація має складну соціальну структуру. Кожний елемент цієї структури в певному розумінні є частиною народу. Отож, коли я читаю, наприклад, таку заяву: «актом возз'єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення»*), то в мене перш за все виникає питання: що мається на увазі під словами «український народ»? Козацька старшина на чолі з Хмельницьким і російське боярство на чолі з царем Олексієм Михайловичем? Чи українське поспільство і

*) Тези до 300-річчя..., стор.10-11.

українські селяни? Чи ті й інші разом? У тій ситуації, яка склалася в нашій історіографії на час ювілею 1954 року, ставити такі незручні питання вважалося непристойним. Втім, в інших випадках формулювання були прозорливішими: «В спільній боротьбі проти спільних ворогів — царизму, кріпосників і капіталістів, а також проти іноземних загарбників зростала і міцніла дружба *трудящих* Росії і України» *) (Підкреслення наше — М.Б.). Або: «Возз'єднання України з Росією зміцнило єдність українського і російського народів в їх спільній боротьбі проти соціального гніту російських і українських кріпосників» **).

Одне слово, ясно: йдеться про народ у розумінні «трудящі маси». Отож «возз'єднання» України з Росією сприяло дружбі російських і українських трударів у їх боротьбі за спільні інтереси. Дехто дописався до того, що проголосив Богдана Хмельницького «основположником союзу двох братніх народів» ***). Приблизно таке ж писалося і щодо приєднання до Росії інших неросійських народів.

А ось що писав з цього приводу В.І. Ленін: «Проклята історія самодержавства залишила нам у спадщину величезну *відчуженість* (підкреслення В.І. Леніна — М.Б.) робітничих клясів різних народностей, пригноблених цим самодержавством. Така відчуженість є величезне зло, величезна перешкода в боротьбі з самодержавством» ****) (підкреслення наше — М.Б.).

Як бачимо, твердження — діаметрально протилежне наведеним вище. І має рацію тут, безперечно, В.І. Ленін. Як великий діалектик, він не задовольняється поверховим пластом міркувань, а дивиться вглиб, виявляючи і демонструючи діалектичну складність і

*) Там же.

***) Там же, стор. 3.

****) «Правда», 11 жовтня 1943 р.

*****) В.І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 407.

суперечливий характер історичної дійсності. Включення неросійських народів до складу Російської імперії не тільки не сприяло зміцненню зв'язків і єдності трудящих різних національностей, а навпаки, заважало йому, ставало на перешкоді. Перебування під владою царизму, не зважаючи на те, що останній був спільним ворогом старої Росії і в першу чергу ворогом самого російського народу, не тільки не об'єднувало трудящі маси цих народів, а навпаки, роз'єднувало їх. Царизм нацьковував народи один на одного, прагнучи спрямувати активність мас в русло не соціально-класової, але саме національної боротьби, — і твердити, що ця погромницька політика зовсім не мала успіху, було б не виправданим оптимізмом. В.І. Ленін писав у зв'язку з цим: «...досить тільки згадати... як у нас третирують іногородців, як поляка називають не інакше як «полячиськом», як татарина називають не інакше, як «князь», українця не інакше, як «хохол», грузина та інших кавказьких іногородців, — як «кавказький чоловік» *).

Природна солідарність трудящих різних національностей, так чи інакше властива для всіх епох, зазнавала великої шкоди від того, що різні народи опинялися в рамках однієї імперіялістичної держави, під владою одного національного уряду. Вірно, що не російський народ, а російський царизм гнобив український народ, здійснював на Україні колоніальну політику. Але царизм робив це руками російського народу, руками тих селян, які волею панівних клас змушені були одягти стрілецькі каптани чи салдатські мундири і нищити жінок та дітей у Батурині, руйнувати Запорізьку Січ, зносити з лиця землі Турбаї, викликаючи серед українського народу зненависть і відчуженість від тої країни, звідки вони з'явилися.

І було б надто великою наївністю думати, що

*). В.І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 549.

конкретний український селянин чи козак XVII-XVIII ст. умів чітко провести грань між тим салдатом, який убив його сина і згвалтував дочку, та тим, хто прислав того салдата на Україну і зробив з нього убивцю й гвалтівника.

Отож В.І. Ленін мав повну рацію, коли підкреслював, що у східноєвропейських багатонаціональних країнах (Росія, Австрія) «особливо трудне завдання злиття клясової боротьби робітників гноблячих і робітників пригноблених націй» *).

Головна помилка тези, яку ми зараз розглядаємо, полягає в тому, що при зваженні кожного конкретного факту «приєднання» губиться клясовий підхід в оцінках. Робиться вигляд, ніби йдеться про об'єднання народів (у розумінні — трудящих мас). А в дійсності мало місце об'єднання правлячих клясів проти цих народів. Отже, не маси об'єднувалися проти спільних гнобителів, а навпаки, гнобителі об'єднувалися, щоб успішніше тиснути на маси, які вони прагнули роз'єднати, нацьковуючи їх одні на одних. І забезпечувалося це тим, що об'єднання це мало не абстрактний характер, а реалізувалося в рамках держави, яка завжди має чітко визначений клясовий характер.

Але одна помилка тягне за собою іншу. Небажання відмовитися від теоретичної хибної ідеї про «союз народів» у рамках царської Росії приводить наших істориків до готовності розглядати останню як державу російського народу! Висловлювань, що ведуть до такої тези, чимало знайдемо в повоєнній історіографії: «Російський народ у тривалій і самовідданій боротьбі з татаро-монгольськими та іншими іноземними поневолювачами подолав февдальну роздрібненість, відстояв свою національну незалежність і створив могутню централізовану державу з столицею у Москві» **).

*) В.І. Ленін, Твори, 27, стор. 135-136.

***) Тези до 300-річчя..., стор. 6.

Отже, не февдальна кляса створила царську Росію XVII ст., а російський народ! Не машиною для забезпечення панування февдалів над народом була ця держава, а інструментом для захисту інтересів народу! Ось до якої нісенітниці доходила справа. А потрібно було це для того, щоб трохи нижче заявити, нібито Україна в середині XVII ст. увійшла до складу « держави російського народу ».

Говорячи про « споконвічну дружбу » народів царської Росії, допускаємо велику теоретичну помилку, проєктуючи в далеке минуле сучасну ситуацію. Якоюсь мірою це має характер політичного ляпсуса, оскільки принижує значення Жовтневої революції, що знищила царську тюрму народів разом з її національними протиріччями.

5

Інші чотири аргументи здаються менш важливими, проте й вони потребують певних роз'яснень, оскільки теоретична безпідставність їх має такий же очевидний характер. Зазначимо, однак, що коли щойно розглянутий аргумент є повністю неспроможний і в пляні розвитку відносин між трудящими масами російського і неросійських народів перехід останніх під владу царизму мав виключно негативне значення, інші аргументи мають складніший характер, і тут поряд з негативними сторонами є й позитивні моменти. Зокрема це стосується другого і третього пунктів, які порушують внутрішні відносини.

II. Очевидно, не підлягає сумнівові, що приєднання неросійських народів до Росії повинно було відбитися на розвиткові економічних відносин в сторону їх зміцнення. У певному аспекті це повинно було мати позитивне значення, хоча реальна міра цього позитивного має бути виміряна в кожному конкретному випадкові окремо. Така загальна діалектика колоніальної полі-

тики взагалі: кожна метрополія, загарбавши чужу країну, починає вивозити туди капітали заради тих високих дивідендів, які обіцяє пограбування природних багатств загарбаних земель і експлуатація дешевої робочої сили пригноблених народів. Зрештою, колоніальна політика Англії, Франції, Нідерландів та інших західноєвропейських країн одним із своїх наслідків мала залучення колоній до утворюваного світового ринку і, відповідно до цього, їх певний господарський розвиток, хоча останній здебільшого набирав потворних форм. Точно так було і в загарбаних царатом країнах.

Але говорячи про те, що приєднання тої чи іншої країни до Росії сприяло зміцненню її економічних зв'язків з Росією, не можна закривати очей на однобічність цієї тези. Адже посилюючи ці зв'язки послаблювалося їх з усіма іншими країнами, що значною мірою неутралізувало позитивний ефект. Перехід України під протекторат Росії справді відкривав «якнайширші перспективи для економічного зближення України з Росією в рамках єдиної сильної Російської держави» *). Але разом з тим Україна втрачала економічні зв'язки з Польщею (яка через Гданськ була воротами в Західню Європу), Литвою; послаблювала зв'язки з Туреччиною і залежними від неї країнами (Молдавією, Валахією, Кримом, Семигородом). Більше того, оскільки приєднана була не вся Україна, а лише її східня частина, акт цей негативно впливав на розвиток економічних відносин в середині країни і, отже, на процес формування загальноукраїнського ринку.

Але головну суть справи бачимо в тому, що економічний розвиток країн, загарбаних царизмом, набирав неприродного, однобічного характеру. Це був розвиток в інтересах метрополії, такий розвиток, який міцно приковував залежну країну до російської еко-

*) Історія Української РСР, т. I, стор. 260.

номіки, перетворював цю країну на об'єкт економічного визиску. Це був союз коня і вершника, в якому Росія відігравала роль останнього.

Дослідження економічного стану України в складі Росії показує, що в промисловому відношенні вона (Україна) перед Жовтневою революцією була розвинена не менше, ніж центральноросійські землі. Але досягнуто цього переважно за рахунок добувної промисловости (Донбас, Кривий Ріг) і промисловости в переробці сільськогосподарської сировини, що не терпить далеких перевезен^{*}). При цьому промисловий розвиток України здійснювався переважно за рахунок ввозу капіталу з-зовні; отже основна частина додаткової вартости упливала за межі країни. Робилося це, звичайно, не заради забезпечення економічного прогресу українських земель, а заради тих великих прибутків, які забезпечувало це вивезення. Україна, як і інші загарбані царизмом землі, стала об'єктом колоніального грабунку і якщо загальний прогрес пробивав усе-таки собі дорогу, то це було не завдяки, а всупереч її залежному існуванню.

В.І. Ленін у тексті промови, складеної для виголошення в IV державній Думі в 1913 році, писав: «...за дев'ять років зібрано з України 3.500.000 тис., а вернулось на різні видатки 1.760.000 тис. крб. Постає питання, на які цілі пішло майже половина тих сум, що були зібрані з України?»^{**}). У цьому виявилось колоніальне (в економічному розумінні слова) станови-

^{*}) Подібно до того, як у пізніші часи за рахунок переробки середньоазійської бавовни розвивалася мануфактурна промисловість центральноросійської області, за рахунок промислових можливостей України живилася російська економіка: у XVIII ст., наприклад, спеціальними декретами вся українська салітра вивозилась до Росії, в той час як порох Україна була змушена купувати у російських промисловців.

^{**}) В.І. Ленін, Статті й промови про Україну, Київ, 1936, стор. 207.

ще України в складі Російської імперії і хижацьке спрямування політики царського уряду на неросійських околицях держави. А політику цю царизм почав застосовувати щодо України скоро після приєднання — ще до остаточної ліквідації української державности (роздача українських земель російським поміщикам, заснування державних мануфактур тощо).

Це — загальна історична логіка колоніялізму, закономірний діалектичний шлях розвитку країн, що мали нещастя потрапити у становище залежних. І таку ж картину бачимо на Кавказі, в Середній Азії, Сибіру, — хіба що в іще потворнішому вигляді у зв'язку з тим, що ці країни на момент приєднання були більш відсталими економічно, ніж Україна. Звичайно, й вони розвивалися в рамках загальноросійського ринку, але це був спонтанний розвиток, що відбувався всупереч колоніяльній політиці Росії і який був штучно затриманий колоніяльним становищем цих країн. Повну рацію мав академік Гафуров заявити, говорячи про зародження капіталізму в Таджикистані в ХІХ ст., що в Середній Азії без приєднання до Росії «капіталістичні відносини стали б розвиватися і, можливо, навіть швидшими темпами, аніж в колоніяльних умовах, що сталися».

ІІІ. У нашій літературі велике поширення має твердження, що приєднання неросійських народів до Росії мало благотворний вплив на їх культурний розвиток. Маючи на увазі Україну, здебільшого наводять цитату з творів В.Г. Белінського: «Злившись навіки з єдинокровоною Росією, Малоросія (так Белінський називав Україну — М.Б.) відкрила свої двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці. Разом з Росією її чекає тепер велике майбутнє». Прочитувавши цей гарячий вислів, автори ювілейної монографії «Визвольна війна 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією», наприклад,

заявляли : « Історія блискуче підтвердила це пророцтво видатного сина російського народу » *).

А ось, що писав з цього приводу В.І. Ленін :

« У той час, коли всі цивілізовані нації світу змагаються одна з одною в галузі народної освіти для того, щоб урятувати від розвалу, гниття і розкладу країни, в Росії переслідування цієї письменности слов'янських націй в галузі освіти рідною мовою набирають нечуваних розмірів, українських і польських селян штучно охороняють від письменности. Візьмемо офіційні дані « Щорічника Росії » за 1910 рік, видані міністерством внутрішніх справ. Ці дані говорять, що в Європейській Росії письменне населення становить всього 30 % — це менше половини того, що ми маємо в найвідсталішій з європейських країн — в Австрії.

« Але якщо і кріпосницькоганебна е взагалі російська неписьменність, охоронювана і насаджувана нашим урядом, то ще вона жахливіша на Україні. Я взяв сім чисто українських губерній, тобто губерній, де українське населення становить $\frac{2}{3}$ всього населення. Це губернії : Полтавська, Подільська, Харківська, Волинська, Катеринославська, Чернігівська (і Київська — ред.) і що ж виявилось ? Ні в одній з цих губерній письменність не досягає і тієї середньоросійської величини, яку я щойно навів з офіційного щорічника. У Катеринославській губернії письменних усього 29 % населення. Ось точні дані з урядової статистики, взяті відносно того, до якої руїни і здичавіння веде наш уряд слов'янські нації великої слов'янської держави.

« Отже, я вам подав дані відносно процентової норми письменности російського населення і українців із щорічника міністерства внутрішніх справ 1910 року. Я мушу вам сказати, що розвідка 1652 року архідиякона Павла Алепського про письменність на Україні

*) Київ, 1954, стор. 267.

говорить, що майже всі домашні — і не тільки чоловічий персонал, але й жінки і дочки — вміють читати. Перепис 1740 року і 1748 р. говорить, що в семи полках Гетьманщини Полтавської і Чернігівської губерній на 1034 села припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Одна школа припадала на 740 душ. В 1804 році видано указ про заборону вчитися українською мовою. Перепис 1897 року показав, що найбільш неписьменний народ у Росії — українці. Вони на найнижчому ступені. Це було в 1897 році, і тоді виходило на 100 душ 13 письменних » *).

Ось до якої «цивілізації» відкрила свої двері Україна, опинившись під владою царизму.

Сказаного, здається, досить, щоб оцінити належним чином заяву і Белінського, і любителів цитувати його. Адже історичне значення кожного явища найточніше визначаємо на підставі його наслідків. У даному ж випадкові наслідки очевидні, але нас більш цікавить теоретична сторона справи, бо теза про благодетельність впливу передової російської «культури» завжди виступає на авансцену у зв'язку з оцінкою приєднання до Росії не лише України, а й інших країн.

Взаємовпливи різних національних культур діяли, діють і будуть діяти незалежно від кордонів і політичних систем, але в нашому випадкові вирішальне значення має інше питання, а саме — в який спосіб відбулося *становище* тої чи іншої країни під владою царської Росії на розвиткові її культури? А ці умови визначалися, звичайно, не персональними контактами передових діячів Росії та інших народів (скажімо, Ахундова або Шевченка з Чернишевським і Добролюбовим), значно глибшими факторами соціально-економічного порядку — тими, про які говорив Ленін.

Тож можна було б повторити приблизно те, що

*) В.І. Ленін, Статті й промови про Україну, стор. 206-207.

вище сказано з приводу економічних відносин приєднаних країн: коли й можна говорити про зміцнення культурних зв'язків з Росією, то зворотною стороною це мало послаблення таких же зв'язків з іншими країнами, а оскільки Росія XII-XIII ст. (мабуть, повинно бути XVII-XVIII ст. — ред.) в культурному відношенні, як відомо, була країною надто відсталою, то й тут набутки виявляються меншими від збитків.

Головна теоретична помилка цієї тези визначається тим, що в основу історичних оцінок кладуться надбудовні явища. Зрештою, інтереси культурного порядку, навіть якщо б вони були цілком реальними, не можуть переважати, коли йдеться про економічний розвиток і національну незалежність. Адже культурні зв'язки розвиваються досить добре і без державного об'єднання (навіть краще без нього, бо в цьому випадкові на перешкоді не стають спроби національного цькування і національна відчуженість, що є наслідком соціально-економічної нерівності націй).

Часто посиляються на відоме місце з листів Ф. Енгельса до К. Маркса, де він пише, що «панування Росії відіграє цивілізаторську роль для Чорного та Каспійського морів і Центральної Азії, для башкирів і татар» *). Це підтвердження справедливе в тій мірі, в якій справедливо твердити, що імперіялістичні держави (які переважно відзначаються вищим рівнем історичного розвитку) здійснюють «цивілізаторський вплив» на свої колонії. Конкретизація цієї тези щодо Росії (яка не належала до числа передових країн світу) в нашій історіографії іноді зводилася до анекдотів **).

*) К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 27, стор. 231.

***) Так, наприклад, С. Абрамзон, прагнучи продемонструвати «благотворний вплив російської культури на киргизів», наводить такі вражаючі уяву факти: киргизи, мовляв, навчилися в росіян користуватися самоварами, виделками, ліжками, закривати вікно завісками тощо (Очерки культуры киргизского народа, Москва, 1946, стор. 75).

Повертаючись до нашого питання про відносини між Україною та Росією в період, наступний за Переяславською Радою, відзначимо: Думати, що «возз'єднання» з Росією забезпечило благотворний вплив прогресивної російської культури, що розвивалася, на українську культуру *), можна хіба що в порядку гіркої іронії. Бо російська культура в XVII-XVIII ст. перебувала в жалюгідному стані і стояла набагато нижче від української. Вона не тільки не могла здійснювати «благотворний вплив» на українську культуру, але навпаки, сама розвивалася під благотворним впливом останньої. Відомо, що грамотність у Росії була дуже низькою, тоді як на Україні вона була набутком не лише заможних верхів, а й широких демократичних верств. Українська старшина в переважній більшості складалась з осіб, що мали прекрасну освіту, і тим вона кардинально відрізнялась від російського боярства, в переважній більшості неписьменного або малописьменного. Київська Академія до середини XVIII століття (до заснування Московського університету) була єдиним вищим учбовим закладом в Росії і справжнім поставщиком кадрів інтелігенції для всієї країни.

Українська література, образотворче мистецтво, архітектура, музика, театри стояли на незрівняно вищому щаблі, ніж у Росії. Ще до національно-визвольної війни 1648-1654 рр. московський уряд запрошував українських учених і мистців, доручаючи їм важливі культурно-ідеологічні справи. Так, в 30-і роки XVII ст. Єпіфаній Словинецький і Арсеній Станівський були залучені до перекладу богослужбних книжок у зв'язку з підготовлюваною церковною реформою. Після приєднання протягом довгого часу найзначніші культурні діячі загальноросійського масштабу були переважно українцями або принаймні вихованцями

*) Історія Української РСР, т. I, стор. 361.

українських учбових закладів. Для прикладу назвемо імена видатних письменників і громадських діячів Ф. Прокоповича, Ст. Яворського, Я. Козельського, В. Капніста, президента Російської Академії наук К. Розумовського, художників Л. Тарасевича, А. Досенка, Д. Левицького, В. Боровиковського, скульптора І. Мартоса, композиторів Д. Бортнянського, М. Березівського та багатьох інших. Досить уявити хоча б перелічені постаті на тлі свого часу, щоб зрозуміти їхню визначну роль в розвитку російської культури.

Два останні аргументи стосуються сфери міжнародних відносин.

IV. Дуже улюбленим нашою історіографією доводом на користь тези про «благотворність» колоніальної політики царизму є теза про те, що приєднання неросійських народів до Росії було для них єдиним виходом із становища; що це приєднання рятувало їх від загарбання іншими країнами.

Вперше така постановка питання була запропонована в цитованій вище постанові Урядової комісії конкурсу на кращий підручник з історії СРСР (1937). Там ішла мова про те, що приєднання України і Грузії до Росії було меншим злом порівняно з перспективою потрапити під владу Польщі, Туреччини та Ірану. Пізніше фіговий листок «найменшого зла» був відкинутий: почали говорити про «благотворність» приєднання як засобу порятунку від колоніального загарбання з боку інших країн.

Так, позитивна сторона російського завоювання Середньої Азії вбачалася в тому, що середньоазійські країни не стали колоніями Англії*). Захоплення Росією Поволжжя (Казанського та Астраханського ханства)

* О некоторых вопросах истории народов Средней Азии, «Вопросы истории», 1951, стор. 8, № 4.

«врятувало» ці землі від загарбання їх Туреччиною*). Приєднанням до Росії Азербайджан був врятований від загрози «остаточного уярмлення» Іраном і Туреччиною**). Подібні висловлювання можна було б наводити ще й далі, але гадаємо, що й сказаного досить. Хто хоч якось знайомий з радянською історичною літературою повоєнних років, добре знає, що аналогічні заяви неодмінно з'являються на світ, як тільки мова заходить про той чи інший факт анексії з боку царської Росії. Такий метод виправдання колоніальної політики царизму здається дуже зручним, бо завжди в кожному конкретному випадкові поряд з Росією знаходиться достатня кількість інших претендентів-розбійників, ладних прибрати до рук, що де погано лежить.

Але логіка такої аргументації виглядає надто сумнівною і мимоволі нагадує стародавні міркування про те, в якій мірі хрін є солодший від редьки. Метод «рятування» від загарбання шляхом загарбання — справді видатний шедевр езуїтської софістики.

Ось що писав з цього приводу В.І. Ленін: «Та обставина, що боротьба за національну свободу проти однієї імперіялістичної держави може бути при певних умовах використана іншою «великою» державою для її однаково імперіялістичних цілей — так само мало може змусити соціал-демократів відмовитися від визнання права на самовизначення націй, як багаторазові випадки використання буржуазією республіканських лозунгів з метою політичного обману і фінансового грабунку, наприклад, в романських країнах, не

*) К. Наякшин, «К вопросу о присоединении Среднего Поволжья к России, "Вопросы истории"», 1951, № 9, стор. 108-111.

***) Историческое значение присоединения Азербайджана к России. «Вопросы истории», 1952, № 8, стор. 83.

можуть змусити соціал-демократів відмовитися від їх республіканізму » *).

Звичайно, перспективи уярмлення різними державами не завжди рівнозначні; отже, справді є можливість обирати порівняно менше зло. Але всяке зло залишається злом. І радіти з того, що голову Іванові відрізав Петро, бо тепер, мовляв, уже не було чого різати Семенові — навряд чи пристойно. Та й метод вимірювати масштаб конкретного зла не завжди щастить визначити з достатньою точністю та безсумнівною.

Зокрема й у відношенні долі України в середині і другій половині XVII ст. справа здається не дуже простою. Не говорячи вже про перспективу евентуального утвердження незалежної української держави (яка, перспектива, за нашим переконанням, була цілком реальною при умові спирання не на *февдальні*, а на буржуазні тенденції розвитку), — навіть ті альтернативи російського протекторату, про які говорив на Переяславській Раді Богдан Хмельницький, далеко не всім учасникам здавалися безглуздими.

І не випадково в часи, наступні за смертю Б. Хмельницького, на Україні досить сильними були і пропольська і протурецька партії, позиції яких уряд — всупереч власному бажанню і всупереч власним інтересам — зміцнював своєю безглуздою політикою свого безоглядного наступу на автономію Гетьманщини.

Не можна відвертатися й від таких факторів, як те, що скажімо, Гадяцький трактат 1658 року (який в нашій літературі називається не інакше, як « ганебний ») надавав Україні в рамках Речі Посполитої значно більші автономні права, ніж Березневі статті 1654 р. — в рамках Російської держави. Як відомо, за цим договором Річ Посполита мала складатися з трьох

*) В.І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 138.

формально рівноправних частин — Польського королівства, великого князівства Литовського і великого князівства Руського (в кордонах України, приєднаної до Росії 1654 року), які разом обирали спільного короля. Велике князівство Руське дістало повну внутрішню автономію і самоврядування.

Крім того, була можливість шведської орієнтації, що враховувала напруженість відносин Швеції як із Росією, так і з Польщею. В цьому відношенні в нашій літературі теж не все гаразд. Зокрема союз І. Мазепи з шведським королем Карлом XII всюди подається як акт, що повертав Україну під владу польської корони. У працях, присвячених Північній війні, повторюється (без посилання на джерело) відома плітка про те, що Мазепа діяв заради князівського титула і двох воеводств (Полоцького та Вітебського) — версія абсолютно неправдоподібна з огляду на те, що як гетьман України він мав значно більше, аніж ота « винагорода за зраду ». Тим часом зміст угоди Мазепи з Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським добре знаний з документів 1709-1710 рр. :

« Україна обох сторін Дніпра з військом Запорізьким і народом малоросійським має бути вічними часами вільною від усякого чужого володіння. Союзні держави ні під претекстом визволення її, чи опіки над нею, чи під яким-небудь іншим не мають претендувати на абсолютну владу над Україною й військом Запорізьким, ні на ленну залежність чи якусь підвладність, ані не мають брати з неї якихнебудь доходів чи податків... Цілість границі її, непорушність вольностей, законів, прав і привілеїв її свято заховувати (зберігати), аби Україна вічними часами тішилася своїми правами і вольностями без усякого ущербу » *).

На превеликий жаль, тенденція до модулювання

*) Записки НТШ, т. ХСІІ, Львів, 1909, стор. 18-19.

історичного процесу заради підтвердження заздалегідь постульованої тези — часто-густо шляхом ігнорування, перекручення фактів і джерел — становить явище в нашій науці неподолане.

V. I, нарешті, останній аргумент на користь думки про « благодеторність » приєднання неросійських народів до Росії полягає в тому, що це приєднання зміцнювало саму Росію і завдавало удару її ворогам.

Проти справедливості цієї тези заперечувати аж ніяк не доводиться, що вірно, то вірно : Росія зміцнювала свої міжнародні позиції, загарбуючи одну країну за другою. Правильно, що приєднання України посилювало становище Росії і підважувало позиції Польщі, Туреччини, Криму. Правильно, що завоювання північнокавказьких народів завдало удару плянам Англії на Передньому Сході. Правильно, що приєднання Грузії та Азербайджану і відвоювання Вірменії було зроблене за рахунок інтересів Туреччини та Ірану.

Все це вірно, як і те, що намагання оволодіти, скажімо, протоками (Босфором і Дарданелами), яке Російська імперія так активно виявляла протягом усього XIX ст., було вигідне для царизму і в разі досягнення цієї мети політичні позиції Росії були б значно укріплені.

Але ж, ради Бога, яке це має відношення до інтересів тих країн, які ставали жертвами колоніального розбою ? Хіба збагачення грабіжника може бути виправданням самого пограбування ? Цілком зрозуміло, що колоніальна політика завжди здійснюється в інтересах імперіялістичних країн, які забезпечують свої вигоди за рахунок гноблених націй.

« Возз'єднання України з Росією ослабило міжнародне становище Турецької імперії, а особливо становище залежного від Туреччини Кримського ханства... Возз'єднання України з Росією створило сприятливі умови для рішення дуже важливих історичних завдань — відвоювання в турків північного узбережжя Чорного

і Азовського морів і забезпечення вільного виходу в ці моря, що мало надзвичайно важливе значення для економічного розвитку нашої країни » *).

Одно слово, завдяки « возз'єднанню України з Росією » остання діставала незрівняно кращі умови для здійснення своїх дальших експансіоністських плянів — « приєднання » Молдавії (« ...уже в 1656 році представники молдавського уряду, виражаючи волю (!) молдавського народу, звернулися до царя Олексія Михайловича з проханням приєднати Молдавію до Росії і подати Молдавії допомогу у визволенні з-під турецького іга » **), Криму, Північного Кавказу, Польщі; тих експансіоністських плянів, які від певного часу подаються в нашій літературі як факти « героїчного минулого російського народу », як матеріял високого патріотичного подвигу.

А ось що писав з цього приводу В.І. Ленін :

« Ми сповнені почуття національної гордості і саме тому ми особливо ненавидимо своє (підкреслення В.І. Леніна— М.Б.) рабське минуле (коли поміщики-дворяни вели на війну мужиків, щоб душити свободу Угорщини, Польщі, Персії, Китаю) і своє рабське теперішнє, коли ті ж поміщики за допомогою капіталістів ведуть нас на війну, щоб душити Польщу і Україну, щоб давити демократичний рух в Персії і Китаї, щоб посилити зграю Романових, Бобринських, Пуришкевичів, яка ганьбить нашу великоруську національну гідність. Ніхто не винен у тому, що він народився рабом, але раб, який не тільки цурається прагнень до своєї свободи, але виправдовує і прикрашує рабство (наприклад, називає задушення Польщі, України і ін. « захистом вітчизни великоросів »), такий раб є холуй і хам, що

*) Історія Української РСР, т. I, стор. 261-262.

***) Там же, стор. 261.

викликає законне почуття обурення, презирства і огиди » *).

Так, численні « возз'єднання » і « приєднання » зміцнювали міжнародню позицію загально визнаного « жандарма Європи » і послаблювали його контрагентів. Але це не те зміцнення, яким можна пишатися, яке можна схвалювати, виправдати чи простити.

Тепер, повертаючись до конкретного питання про оцінку Переяславського акту 1654 р., маємо з'ясувати (хоч би в загальному пляні) такі питання :

1. Що становила собою Україна в середині XVII ст. і які обставини викликали війну 1648-1654 рр. ?

2. Якою була клясова позиція Б. Хмельницького та його оточення ?

3. Чого шукала на Україні царська влада і яку мету вона мала, втручаючись у польсько-український конфлікт ?

4. В чому полягає зміст Переяславського акту і які наслідки мав він для дальшого розвитку України і Росії ?

5. Чи було Андрусівське перемир'я 1667 р. та « Вічний мир » 1686 р. підтвердженням і увічненням « союзу двох братніх народів » ?

6. Які зміни соціально-економічного порядку відбулися на Україні у складі Росії протягом кінця XVII-XVIII ст. ?

Кожне з цих питань може стати темою спеціальної монографії, але розробка конкретної проблематики з історії України в радянській історіографії і вихід у світ ряду ґрунтовних монографій, оснований на ретельному опрацюванні архівних джерел **), дає можливість спертися на наявний дослідницький досвід.

*) В.І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 80-81.

**) І. Крип'якевич, « Богдан Хмельницький », Київ, 1954, В.Л. Голобуцький, « Запорозьке козацтво », Київ, 1957 р., Ф.П. Шевченко, « Політичні і економічні зв'язки з Росією в

Загальноновизнаним є уявлення про Україну другої половини XVI і першої половини XVII ст. як про країну кріпацьку, з безроздільним пануванням фєвдальних порядків. Це уявлення, однак, виявляється не зовсім вірним.

За підрахунками О.С. Компан, близько 46% населення України в XVII столітті становили мешканці міст *). Ця цифра здається настільки несподіваною, що не лише інші дослідники висловлюють в ній сумнів **) (хоча не можуть вказати, в чому полягає помилка), а й сам автор злякався наслідків *власної праці*, висунувши застереження, що йдеться, звичайно, не так про справжнє міське населення (ремісників і торгівців), як про звичайних селян — жителів поселень з міськими правами. Не встряваючи в цю полеміку, зазначимо, що в нашому випадку має значення характер занять цих 46 відсотків. Важливим є те, що міські права забезпечували їм становище поза рамками кріпосництва у власному розумінні цього слова (вони, звичайно, були зобов'язані якимись повинностями на користь фєвдалів — власників землі, на якій стояли ці міста і містечка, але користувалися особистою свободою).

Отже, залишається 54% від загальної цифри населення України. Серед цього населення певну частину становило козацтво, що жило поза містами, але також було звільнене від кріпосницької залежності. Питома вага його покищо не визначена точно, але можна думати, що за відрахуванням його залишиться не більше половини населення.

середині XVII ст. », Київ, 1959, О.С. Компан, « Міста України в другій половині XVII ст. », Київ, 1963; І.Д. Бойко, « Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. », Київ, 1963.

*) О.С. Компан, « Міста України в другій половині XVII ст. », стор. 73.

**) В.К. Якунський, З приводу відгуків на статтю « Про створення історичного атласу України », « Укр. істор. журнал », № 4.

Далі, дослідження І.Д. Бойка показали, що уже в XVI ст. близько 40 % сільського населення України було спавперезоване — повністю або в такій мірі, що не могло забезпечити собі існування за рахунок власного господарства *). Ця частина сільського населення змушена була продавати свою робочу силу і жила заробітками у заможніших селян та лятифундистів.

Нарешті потрібно мати на увазі таке специфічне явище в історії феодалної України, як слободи, мешканці яких на певний час звільнялися частково чи навіть повністю — від виконання феодалних повинностей.

З урахуванням усього цього виявиться, що в XVI ст. і в першій половині XVII ст. лише близько чверти населення України реально перебувало в становищі кріпацтва. Це повинно докорінним чином змінити загальну оцінку соціально-економічної ситуації на Україні перед початком *національно-визвольних воєн*. Феодалні відносини тут становили лише верхній шар соціальної структури, крізь який дуже сильно пробивалися нові, буржуазні (точніше — дрібнобуржуазні) тенденції. Основною соціальною постаттю на Україні того часу став особисто вільний дрібний виробник-селянин, найклясичнішим виразом якого був тип козака.

Під час національно-визвольної війни 1648-1654 рр. великофеодалне землеволодіння на Україні практично було ліквідоване разом з його носіями — магнатством та великою шляхтою, що були або знищені фізично, або повтікали на захід, рятуючи своє життя. Шляхетський стан на кінець війни був представлений нечисленними особами, що в переважній більшості належали до найнижчих шарів цієї соціальної верстви **). Єдиною, по суті, формою великого феодалного земле-

*) І.Д. Бойко, «Селянство України»..., стор. 320.

**) І.П. Крип'якевич, «Богдан Хмельницький», стор. 269 та інші.

володіння, про яке можна говорити, в цей час було землеволодіння монастирське — маєтності православної церкви.

У другій половині XVI ст. намітилося різке зростання товарно-грошових відносин, пов'язане з загальною кризою феодалного господарства в масштабах усієї Європи. Як відомо, К. Маркс вважав XVI ст. переломним етапом — початком нової, буржуазної епохи. Україна становила собою невід'ємну частину європейського ринку, її історія була нерозривно зв'язана з тими процесами, які в цей час визначали головні напрямки всесвітньої історії *).

XVI ст. в західноєвропейських країнах було позначене поворотом у бік промислового розвитку.

В Англії в цей час, наприклад, сільське господарство стало орієнтуватися на вовняну промисловість, що дістало свій вираз у перетворенні ріллі на пасовисько для тонкорунних овець («огороджування»). Одним із зовнішніх наслідків цього було різке зростання хлібного експорту в країни Західної Європи, в тому числі і з України (через Гданськ та інші прибалтійські порти). На експорт стало орієнтуватися і поміщицьке (фільваркове) і дрібнотоварне (селянсько-козацьке) господарство. Це теж певним чином впливало на соціально-економічний стан українського суспільства.

Дуже важливим явищем в економічному житті України другої половини XVI і першої половини XVII ст. було виникнення і поширення мануфактурного виробництва. Воно охопило головним чином промисли, які теж працювали на експорт — виробництво селітри, поташу, ванчосу, а разом з тим залізорудну, склоробну і деякі галузі харчової промисловости. Сотні рудень, гут, поташних буд, броварень, ґуралень і т. п. підпри-

*) О.С. Компан, Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму. — «Укр. істор. журнал», 1966, № 1.

емств, заснованих на експлуатації вільнонайманої праці, з характерним для мануфактурного виробництва поділом праці, — є надто важливим виявом тих нових тенденцій, що знаменували розклад фєвдальної системи і активний розвиток буржуазних відносин *).

Всі ці моменти обумовили серйозні зрушення в стані українського суспільства XVI-XVII ст. Велика ломка фєвдального, основанийого на споконвічній замкненості і самодостатності натурального господарства, зародження і розвиток буржуазних відносин з їх тенденцією до встановлення і зміцнення економічних зв'язків в національному масштабі: процес утворення загальноукраїнського ринку, що формувався як певний складовий елемент загальноєвропейського ринку, — все це визначало новий етап і в етнічному розвитку українського народу — процес формування української нації **). Пробудження національної свідомості і знайшло свій вираз у початковій збройній боротьбі українського народу за своє національне (і разом з тим — соціальне) визволення, що розпочалося в кінці XVI ст. так званім повстанням Криштофа Косинського ***).

Найактивнішою силою в цій боротьбі було козацтво. Під кутом зору класової характеристики воно становило собою найбільш чітко визначену частину буржуазного елемента, що виник і зформувався як антитеза фєвдальної класи. В середині XVI ст. козацтво створило свою політичну організацію — Запорізьку Січ, ту, за висловом Маркса, «своєрідну козацьку

*) Питання про українську мануфактуру XVI ст. в нашій літературі досі не поставлено, не зважаючи на його першорядне значення. Важливий матеріал, однак, поданий у кн. І. Д. Войка «Селянство України», стор. 68-80.

***) К.Г. Гуслийий. Образование украинской нации в условиях возникновения и формирования буржуазных отношений. — Народы европейской части СССР, т. I, М., 1964, стор. 577.

***) О.М. Апанович. Національно-визвольні війни в епоху фєвдалізму, «Укр. історичний журнал», 1965, № 12.

республіку », яка в умовах іноземної окупації основної території країни та остаточної ліквідації будь-якої політичної автономії України, взяла на себе функції носія української державности. Пізніше, в середині XVII ст., в наслідок успіху національно-визвольної боротьби державна організація Запоріжжя була поширена майже на всю Україну.

Під певним кутом зору безперервний ланцюг козацько-селянських повстань від 1591 до 1648 року можна розглядати як боротьбу двох держав, з яких одна (февдальна в своїй суті) окупувала територію другої, прагнучи зберегти своє панування й надалі, а друга (буржуазна за своєю природою) відстоювала незалежність і прагнула звільнити і повернути під свою юрисдикцію власну територію. В такому разі державну діяльність Б. Хмельницького слід розглядати (об'єктивно, незалежно від його свідомої орієнтації на февдальні тенденції) не як створення української державности, а як поширення історично складеної політичної системи Запоріжжя (що в цьому відношенні виступало від лиця усієї України) на волость, тобто на територію, визволену з-під іноземної окупації.

Історична трагедія України в XVII ст. полягала в тому що Б. Хмельницький та інші особи, що стояли на чолі національно-визвольної боротьби, не розуміли об'єктивних історичних тенденцій і, спираючись на рештки февдальних сил, в пляні соціальному намагалися утримати Україну від тих ґрунтовних змін і зрушень, які були продиктовані логікою історичного розвитку. Отож, в якій мірі Хмельницький спромігся виконати покладену на нього історичну місію, — окреме питання, що вимагає спеціального розгляду.

Надмірна ідеалізація Б. Хмельницького є характерною рисою радянської історіографії часів культу особи.

До середини 30-х років цей діяч української історії викликає до себе досить стримане ставлення, що визначалося реальною оцінкою його класової позиції. Так, у 59-му томі «Большой Советской Энциклопедии» він визначений як характерний представник верхівки української феодално-козацької старшини, що прагнула зрівнятися в правах з феодалами Польщі — польською шляхтою *). Класовими інтересами української шляхти «пояснюється і жорстока розправа Хмельницького з народним повстанням, яке йшло далі визнання рівноправ'я українських феодалів з польськими. У своїй політиці у відношенні до повсталого селянства Хмельницький неодноразово користувався чисто провокаційними методами, що переслідували мету зломити силу селянського повстання... Зрадницькою була тактика Хмельницького у відношенні до народних повстань під керівництвом Нечая, Богуня та інших: «Хмельницький не тільки «зберігав неутралітет», а й подавав безпосередню допомогу польським військам, які придушували народні повстання; відомі випадки прямої інспірації повстань з метою їх розгрому» **).

За тодішніми (в 30-х роках) уявленнями Б. Хмельницький «не був і не міг бути вождем революції і відігравав у ній ролю зрадника повсталих козацько-селянських мас, сприяючи закріпленню колоніального панування Росії над Україною і кріпосницького гніту» ***).

У кінці 30-х років почалося поступове піднесення Хмельницького на щит як ватажка національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. Поворотним моментом була згадувана вище постанова Урядової комісії конкурсу на підруч-

*) БСЭ, перше видання, т. 59, Москва, 1935, стор. 316.

***) Там же, стор. 817.

***) Там же, стор. 816.

ник з історії СРСР, де вперше в радянські часи дано позитивну оцінку діяльності Хмельницького і Переяславського акту. В 1939 році вийшла в світ книжка К. Осипова *) (написана, правда, не так на безпосередньому дослідженні історичних джерел, як на базі відомої монографії М. Костомарова). Одночасно розпочалася пропаганда імені Хмельницького в літературі і мистецтві (п'єса Корнійчука, кінофільм І. Савченка і т. д.). В цих творах класова приналежність Б. Хмельницького старанно затушковувалась, натомість всіляко підкреслювались його заслуги в справі керівництва повсталими масами козацтва і народу.

Найвищої точки ця апологетика досягла під час Великої Вітчизняної війни, зокрема в зв'язку з заснуванням ордена Богдана Хмельницького.

Ось кілька визначень, характерних для тих днів :

Найвидатніший політичний діяч того часу, він дуже добре розумів, що порятунок українського народу можливий на одному лише шляху — в союзі з братнім російським народом. Розв'язанню двох основних завдань присвятив Богдан Хмельницький своє життя : визволення України від чужоземного ярма і об'єднання України з Росією. Досягнення цієї мети він добивався усією силою своєї могутньої волі, своєї невичерпної енергії. На службу своїй великій ідеї він поставив свій блискучий талант організатора, видатні якості полководця і воєначальника, своє мистецтво видатного дипломата » **).

Полум'яний патріот і безстрашний воїн, що умів так само пристрасно ненавидіти ворогів, як і любити свою рідну землю, Хмельницький блискуче розв'язав поставлені перед ним історією завдання » ***).

*) К. Осипов, « Богдан Хмельницький », серія « Жизнь замеч. людей », Москва, 1939.

**) « Правда », 11 жовтня 1943.

***) Збірник « Богдан Хмельницький », Київ-Харків, 1954, стор. 11.

« Великий син українського народу », « мудрий державний діяч і славний полководець », « національний герой українського народу » *) — славослов'ю немає меж. « В жилах нашого народу тече, буяє, кипить гаряча кров Богдана Хмельницького » **)... Слухайте, слухайте! Не кров народу тече в жилах Богдана Хмельницького, а навпаки — кров Хмельницького в жилах народу !!! Ось до якої, нісенітничі доводив нічим не зміряний і не стримуваний ентузіям.

Наведені дефініції набули значення офіційної доктрини і міцно утвердилися в історичній літературі.

Таким чином, бачимо в радянській історіографії дві крайні точки щодо оцінки діяльності Богдана Хмельницького: суто негативну до 1937 і захоплено-панегіричну після цього. І обидві вони, як кожна крайність, не є вповні вірними. Богдан Хмельницький був справді видатним діячем свого часу і народнім героєм — у тій мірі, в якій саме він підняв і очолив повстання проти шляхетської Польщі, здобув цілий ряд блискучих перемог і забезпечив визволення України з-під польсько-шляхетської неволі. Завдяки цьому він заслужив вічну славу й подяку українського народу, що дістало свій вираз у численних героїчних піснях і думках, присвячених преславному ватажкові народньої боротьби.

Але разом з тим не можна забувати й того, що Б. Хмельницький був типовою постаттю фєвдальної кляси і виразником фєвдальної ідеології в той період, коли фєвдальна система давно вже стала реакційною силою на шляху прогресу, тому за конструктивною програмою вважати його прогресивним діячем неможливо — в тій мірі, в якій він вважав своєю метою утримання народного руху в певних рамках, домагався збереження на Україні фєвдального ладу, не спиня-

*) Там же, стор. 10, 13, 24.

**) « Радянська Україна », 14 жовтня 1948 р.

ючись в цьому перед прямою зрадою повсталих мас (як це було, наприклад, під Берестечком). За це його нещадно картали найбільш революційно настроєні представники суспільної думки на Україні і зокрема — Т.Г. Шевченко, який не міг простити цьому напівгероеві, напівзрадникові те, що, ставлячи свої класові інтереси вище від народніх, він кинувся в обійми царизму, прирікаючи цим Україну кілька століть стогнати у кріпосницькому пеклі.

Як представник феодалізованої козацької старшини Б. Хмельницький від самого початку відстоював інтереси своєї соціальної групи, зв'язаної із збереженням і розширенням політичної автономії України в складі Речі Посполитої. Саме в такій ролі він з'явився і на Масловому Ставі в 1636 р. і в Варшаві в 1647 р. зі скаргою на свавілля Конецпольского та його прихвостня Чаплинського.

Розпочинаючи свій виступ проти маґнатського засилля (з відома і навіть за підтримкою короля Владислава IV), він, мабуть, не сподівався на ті наслідки, які ця акція мала потягти за собою*). Він викликав до життя сили, упоратися з якими було важко, і тому змушений був шукати паліативних заходів, якби хоч якось неутралізувати антифевдальний ентузіазм народних мас.

Ф.П. Шевченко наводить переконливий матеріал на підтвердження думки, що принаймні на першому етапі визвольної війни Б. Хмельницький не мав наміру вибивати Україну зі складу Речі Посполитої**). Головною метою його політики на той час було досягти максимальних вигід для козацької старшини (збільшення реєстру, повернення деякої автономії козацького війська, забезпечення прав православної церкви

*) Ф.П. Шевченко, Політичні та економічні зв'язки з Росією..., стор. 96.

**) Там же, стор. 58-157.

тощо). Самі ці моменти були головним сюжетом переговорів з польськими комісарами взимку 1648-1649 рр. Збараської та Білоцерківської угод. Зрештою, саме це ж становило головний зміст угоди з царським урядом (Березневі статті 1654 р.). У цих документах дістала своє яскраве відображення консервативна позиція самого Хмельницького і тієї частини старшини, яка його підтримувала — забезпечення інтересів української шляхти за рахунок народних мас.

Ця ж позиція знайшла свій вияв і в практичній діяльності українського уряду, очолюваного Хмельницьким, після визволення. Численні універсали на послушення, підтвердження земельних февдальних володінь, прагнення до масового повернення козаків у поспільство, роздачі нових маєтностей представникам старшини, придушення всякої спроби антифевдальних виступів, а й навіть просто радикальної позиції (згадаємо для прикладу страту Гладкого, Мозиря та ін. у 1651 р.) — все це мало єдине і чітко сформульоване спрямування. Характеризувати все це як діяльність «народного героя», «виразника волі українського народу», «захисника інтересів народних мас» — можна лише при умові повного забуття принципів марксизму-ленінізму.

Але найдивовижнішим є намагання історіографії 40-50 рр. переконати читача в тому, що Б. Хмельницький трохи не з колиски мріяв про «возз'єднання з братнім російським народом». Аби хоч якось довести цю тезу, наводиться анекдотичний аргумент: в одному з донесень Бутурліна до Москви говориться, що Хмельницький, нібито, розповідав, що «как де он еще был мал, и отец де его гетьманов приказывал ему: как де ты учнешь служить, не моги де себе того учинить, что б де тебе ходит войною на Московское государство» *).

Звідси мало б впливати, що батько Хмельниць-

*) Акты ЮЗР, т. X, № 4, стор. 244.

кого радив майбутньому гетьманові орієнтуватися на Москву (хоча кожному ясно, що йдеться лише про утримання від походів на Московську державу). При цьому цілком забувається необхідність елементарної критичності у підході до використання історичних джерел: ця (і подібні до неї) заява, що поза сумнівом становила собою звичайну в тих умовах дипломатичну гру, маючи на меті схилити царський уряд на бік Хмельницького, беруться за чисту монету та інтерпретуються в дослівному розумінні як повний і щирий виклад справжнього настрою козацького гетьмана.

Але, ставлячи питання таким чином, наша історіографія неспроможна відповісти на сакраментальне питання, що неминуче постає як одне з головних: чому ж у такому разі Хмельницький, готуючи виступ проти Польщі і шукаючи собі евентуальних союзників, не зробив і найменшої спроби зав'язати стосунки з Москвою? Чому він волів краще звернутися за підтримкою до кримського хана, з яким доти Україна мала виключно ворожі стосунки, — йдучи на чималі жертви і важачи життям власного сина? Чому ця проста і, здавалось би, природна думка про союз з Росією навіть не спала йому на думку?

Але жодної таємниці в цьому немає: навесні 1648 року царська Росія становила собою не потенціального спільника, а цілком реального ворога повсталого українського народу. Зв'язаний з Польщею договірними зобов'язаннями допомагати їй військовою силою, московський уряд дійсно був готовий втрутитися в польсько-український конфлікт, але не на боці Б. Хмельницького, а на боці шляхетської Польщі*): російські війська стояли напоготові у прикордонних містах — Путивлі, Севську, Хотизьку. Але вибух

*) І.П. Крип'якевич, « Богдан Хмельницький », стор. 417-418.

народного повстання в самій Москві запобіг дальшому розвиткові подій *).

Про це у нас якось не прийнято згадувати, хоча аналогія справжніх інтересів двох сусідніх народів напрашується.

Як відомо, першу спробу вступити у зносини з царським урядом Б. Хмельницький зробив лише після Корсунської битви, коли перемога повстання стала цілком очевидною, та й то при загадкових умовах. У червні 1648 р. козаки перехопили російського гінця з листом від севського воєводи до Адама Киселя. Хмельницький наказав повернути гінця назад, давши йому замість відповіді київського воєводи свого листа до царя Олексія Михайловича. В цьому листі є такі слова : « зичили бихмо самодержця господаря такого в своей земли, яко ваша царская вельможность » **). Ці слова тлумачаться в нашій літературі дуже вільно, як вислів бажання перейти під російську зверхність ***). Але про таку можливість у документі нема й слова : якщо навіть не вважати ці слова звичайнісінькою ввічливістю (адже йдеться про бажання мати государя подібного до Олексія Михайловича, а не про самого його), натяк виглядає не дуже ясным. З приводу цього існує велика література, при чому дослідники сходяться на тому, що лист Хмельницького від 8 червня відбиває політичну ситуацію в Польщі після смерти короля Владислава IV : в момент, коли писався цей лист, в Польщі не було короля, і кандидатура Олексія Михайловича була однією з імовірних. Отож, очевидно, ма-

*) Ф.П. Шевченко, цит. пр., стор. 81.

**) Документи Б. Хмельницького, К., 1961, стор. 49.

***) В I томі « Історії Української РСР » (К., 1953), стор. 227, наведене факсиміле цього з підписом : « Фотокопія листа Б. Хмельницького від 8 червня 1648 р. російському царю Олексію Михайловичу з проханням прийняти Україну до складу Російської держави ».

лося на увазі евентуальне обрання московського царя на польський престол.

Як не тлумачити цей лист, не можна забувати, що Б. Хмельницький, ведучи складну дипломатичну гру і шукаючи можливі об'єкти орієнтації, досить щедро роздавав аванси і натяки направо й наліво — і турецькому султанові, і кримському ханові, і шведському королеві, не кажучи вже про короля польського, в численних листах до якого він незмінно називав себе вірним підданим і підніжком.

У листі до Адама Киселя, написаному в тому ж червні 1648 р., Хмельницький запевняв адресата у своїй вірності Речі Посполитій і просив бути заступником щодо забезпечення колишніх вольностей Війська Запорізького: « Ми розіслали по всій Україні універсали про те, що кожен з нашого Війська Запорізького, так і з інших шляхетських підданих, під страхом суворої кари ці бунти і заворушення мусять припинити, щоб ми у найбільшій ласці його королівської милости, якого господь Бог з ласки своєї святої нам і всій Речі Посполитій охоче дасть, залишатися могли » *).

А в листі до короля Владислава IV, написаному теж у червні 1648 р., він запевняв: « А ми, як і раніше були вірнопідданими в.к. милості, так і нині завжди готові, борючись проти ворогів Речі Посполитої, віддати своє життя на гідність в.к. милості пана нашого милостивого » **).

Отже розібратися в тому, що є виразом справжніх намірів, а що є дипломатичною грою — не дуже просто.

*) Документи Богдана Хмельницького, стор. 53.

**) Там же, стор. 35.

Зворотною стороною ідеалізації Б. Хмельницького в радянській історіографії була ідеалізація російського царизму. Від певного часу московський уряд у нас почали зображувати у вигляді захисника України. І в цьому бачимо тенденцію до зняття принципової межі поміж російським царизмом і російським народом.

Так, у I томі « Історії Української РСР » (стор. 264) читаємо, що в боротьбі з турецько-татарськими загарбниками « на захист України виступила сильна Російська держава, здатна протистояти іноземним загарбникам ». У дійсності вірніше було б сказати навпаки. Як відомо, Запоріжжя й до середини XVII ст. було міцним заслоном проти турецько-татарської агресії, що забезпечував південно-східні рубежі Речі Посполитої. Від середини XVII ст. воно захищало південні рубежі Московської держави, — якщо в XV-XVI ст. татарські наскоки неодноразово спустошували російські землі (нерідко аж до самої Москви), то в XVII-XVIII ст. жодного подібного випадку не знаємо і велика заслуга в цьому належить запорізькому (як і донському) козацтву.

Російсько-турецькі війни XVIII ст. велися передусім українськими силами і за рахунок України; лише в кінці XVIII ст. Запоріжжя як військовий заслон стало непотрібне і було ліквідоване 1775 р. військами генерала Текелія. Отож, правильніше було б говорити про захист Україною Росії від турецько-татарської небезпеки, а не навпаки.

Російський царизм розглядав Україну як частину своїх споконвічних володінь, що нібито ще за часів Київської Русі знаходилася під владою російської корони (дім Мономаха). Приєднання України до Росії в 1654 р. відповідно оцінювалося як повернення цих володінь, — подібно до того, як перед тим були повернуті Смоленщина, Псков та інші російські землі.

Але приєднання українських земель ставило перед царським урядом серйозні проблеми. Акт цей відбувся на хвилях народної боротьби, що мала яскраво виражене антифевдалне спрямування, і кінець-кінцем спричинилася до майже повної ліквідації великого феодального землеволодіння (крім монастирського). Характерною тенденцією доби було масове покозачення посполитого селянства, що фактично означало звільнення його від більшості феодальних повинностей. Отже, реально можна говорити про торжество дрібно-буржуазного елемента в клясовій структурі українського суспільства цього часу. З цим доводилося рахуватись.

Тим часом головний принцип політики царизму щодо України полягав у поступовому поширенні на неї порядків, що панували в самій Московщині. Іншими словами, йшлося про *реставрацію феудалізму*, при чому — в його найжорстокішій, найбрутальнішій, напівазіяцьській формі. Цей процес затягнувся майже на півтора століття завдяки активному опорюванню українського народу — опорюванню, що знаходив свій вираз у неодноразових збройних виступах (Переяславське повстання 1666 р., повстання 1668 р., повстання Булавіна 1707 р. та ін.). Цей протест дуже часто набирив антиросійського характеру.

Але цей протест і досі залишається в нашій історіографії невисвітленим; головною перешкодою в цьому є відхід істориків від основного марксистського принципу клясової оцінки кожного конкретного історичного явища. Вище наводилися дефініції, якими нагороджуються в нашій літературі головні історичні діячі України другої половини XVII ст. — початку XVIII ст. За поширеними уявленнями, І. Виговський, П. Тетеря, Ю. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Брюховецький, П. Іваненко, Н. Ханенко, К. Гордієнко, не кажучи вже про Мазепу чи П. Орлика, — «зрадники»,

« ставленики », « агенти », « васали », « найлютіші вороги » своєї власної країни.

Виходить досить дивна картина: український народ протягом століття не спромігся висунути із свого середовища жодного значного політичного діяча, який не виявився б зрадником або чийсь агентом, — бо рано чи пізно мусив виступити проти царизму. Навіть Брюховецький — цей нікчема, цей природжений льокай і холуй, — під тиском обставин змушений був (правда, невдало) підняти зброю проти російського панування.

Очевидно, причини цієї дивної ситуації лежать не в сфері психологічної патології, а повинні мати якесь історичне, соціальне обґрунтування. Коли йдеться про « зраду » гетьмана (тобто, глави держави), то ця « зрада » обертається зрадою самого себе. Важко уявити собі, щоб хтось, ставши гетьманом і зосередивши в своїх руках реальну владу над суверенною (хоча й васальною) державою, міг мріяти про ролі агента або ставленика магнатської Польщі, або султанської Туреччини, або ще когось. В цьому немає жодної логіки. І коли ще можна припустити, що якась окрема особа, в силу своєї розумової неповноцінності, могла просто не усвідомити реального співвідношення цінностей (як, скажімо, той же Брюховецький, що принижено вимоловав боярський титул, не розуміючи, що посада гетьмана була варта набагато більше), то припускати масове, суцільне нерозуміння політичної обстановки всіма скільки-небудь значними діячами України того часу навряд чи можливо.

При тій манері викладу, характерній для нашої історіографії, залишаються повною таємницею мотиви поведінки всіх цих « зрадників » та агентів. Незрозуміло, чому Іван Виговський, маючи підтримку російського уряду, забажав відновити над Україною (отже і над собою) польсько-шляхетське панування. Незрозуміло, чому Мазепа, користуючись необмеженим

довір'ям Петра I, захотів продавати Україну (отже, самого себе) іноземним поневолювачам. Неясно, чому Петро Дорошенко, який спочатку орієнтувався на Росію і добивався об'єднання всіх українських земель в рамках російської держави, раптом пішов на союз з турецьким султаном і визнав протекторат Туреччини. Таких незрозумілих «чому» можна поставити надто багато.

Очевидно, справа тут не в особистих моментах, і справжні причини того ланцюга подій, про який мова, слід шукати в сфері корінних, клясових взаємин доби. Ці причини коріняться не тільки в позиції того чи іншого українського політичного діяча, а перш за все — в тій політиці самого російського царизму, що мала на увазі перетворити Україну на провінцію Російської держави, поширивши на неї загальноросійські порядки і звівши нанівець усі здобутки національно-визвольної війни 1648-1654 рр.

8

Тепер можемо підійти й до питання про те, що відбулося в Переяславі 5 січня 1654 р. Зараз у нашій історіографії загальнопоширеною є формула, що Переяславський акт становив собою «возз'єднання двох братніх народів — українського й російського».

«Возз'єднання України з Росією, що об'єднало два великі слов'янські народи (підкреслення наше — М.Б.), ...мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів»*).

Ця формула про об'єднання двох народів є історично невірною. В дійсності об'єднувались не народи, а держави, одна з яких була февдальною, а друга —

*) Історія Української РСР, т. I, стор. 258.

в особі старшинського уряду — прагнула (всупереч волі власного народу) до реставрації фєвдалізму. Контрагенти Переяславського договору аж ніяк не були виразниками народніх інтересів — ані цар *Олексій Михайлович*, ані Б. Хмельницький та його уряд. Заяви типу : « Виконуючи волю народніх мас, Богдан Хмельницький посилив у 1653 році переговори з російським урядом про возз'єднання України з Росією » або : « Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією було виявом волі і бажання всього російського народу подати допомогу братньому українському народові »... *), дуже поширені в літературі, не відбивають суті справи. Про справжні інтереси народу (українського чи російського) ніхто не думав і не питався ані в Москві, ані в Переяславі — проблема розв'язувалася на зовсім іншому рівні. Участь рядового козацтва і міщан у Переяславській Раді, так само як і посадських людей у Земському соборі 1653 р., так же мало визначала народній зміст події, як, скажімо, крики « згода, згода ! », якими рядове козацтво і поспільство вітало Гадяцький договір 1658 р.

Обидві сторони, що уклали Переяславську угоду, були єдині, принаймні, в одному, а саме — в прагненні відновити на Україні фєвдальні порядки. Про це дуже чітко сказано у вимозі української старшини, що на чолі з Б. Хмельницьким вела переговори в Переяславі 10-12 січня, і що була покладена в основу договору з царським урядом : « В Запорожском же войске кто в каком чину бы по ся места, а ныне бы государь пожаловал, велил быть по тому, чтобы шляхтыч был шляхтычем, а козак козаком, а мещанин мещанином » **).

Аналогічним чином точка зору ця висловлена са-

*) Там же, стор. 255.

**) Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 257.

мим Б. Хмельницьким ще до присяги 8 січня 1654 р. : « И хто был шляхтич, или козак, или мещанин, и хто в каком чину наперед сего и какие маетности у себя имел, и тому всему быть по прежнему » *). Отже йшлося про збереження станової структури фєвдального суспільства.

Але особливо занепокоєна була старшина приборканням повсталого селянства. Як уже говорилося, одним з прямих і безпосередніх наслідків національно-визвольної війни було масове покаячення селян, тобто їх перехід з фєвдального залежного стану в стан особисто вільних дрібних виробників. Цей процес викликає негатиwну реакцію з боку панівних кіл українського суспільства — шляхти, що вціліла, та старшини, яка прагнула зрівнятися в правах з шляхтою і зайняти певне місце серед фєвдальної кляси. В покаяченні посполитих вона вбачала небезпеку для своїх прагнень і тому мріяла про повернення основної маси селян в колишнє становище кріпаків. Це знайшло своє відображення навіть у Березневих статтях 1654 р. Реєстр обмежено 60 тисячами; всі випищики мали повернутися в стан посполитих : « Как великий государь наш, его царское величество, гетьмана Богдана Хмельницкого и все войско запорожское пожалует свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините : кто будет козак или мужик; а что б число войска запорожского было 60 000. И великий государь наш, его царское величество, на то изволил им, числу списковым козакам быть велел » **).

Другою турботою української шляхти і старшини було — забезпечити свої маєтності : « и пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маєтности свои

*) Там же, стор. 255.

***) Там же, стор. 262.

государевы грамоты *). Ці інтереси теж ретельно забезпечувалися царським урядом.

Вже С. Зарудний і П. Тетеря, які в березні 1654 р. вели переговори в Москві, одержали царські грамоти на маєтності «со крестьянами и со всеми угодыями» — і для себе і для гетьмана. Після цього українська старшина і шляхта, немов зграя вовків, кинулася й собі випрошувати царські грамоти. Чимало володінь одержали родини Виговських, Золотаренків та інші **).

Ця тенденція викликала активний протест з боку рядового козака. Характерним свідченням цього є скарга І. Виговського царському урядові, передана через П. Тетерю в серпні 1657 р. :

«Хотя царское величество его, писаря, и отца его, и братьев и пожаловал, только они тем ничем не владеют, опасаясь от войска Запорожского». Далі Тетеря просив, «щоб царское величество ни про что про то, чем кто от царского величества пожалован, объявляти не велел... а только де войско (тобто козаки — М.Б.) про то сведають, что он писарь, с товарищи упросил себе у царского величества такие великие маєтности, и их всех тотчас побьют» ***).

Так і сам Тетеря, одержавши від царя грамоту на м. Смілу, змушений був приховувати її від війська і просив, щоб про ту грамоту не стало відомо козакам.

Подібні факти досить яскраво показують клясову ситуацію на Україні в момент приєднання до Росії і клясовий характер Переяславської угоди. Ця угода становила клясову змову української старшини, що активно февдалізувалася з російським царизмом, орієнтованим на збереження (чи вірніше — реставрацію) на Україні февдального ладу. За своїм характером і спрямуванням це був антинародний акт, покликаний при-

*) Там же, стор. 255.

**) І.П. Крип'якевич, цит. пр., стор. 273, 279-280.

***) Акты ЮЗР, том XI, стор. 717-720.

боркати повсталі маси трудового населення, зрадою національних інтересів.

Б. Хмельницький і його оточення на кшталт І. Виговського, І. Золотаренка, М. Пушкаря та інших бачили в царизмі ту силу, яка мала допомогти їм тримати в шорах непокірну чернь. У певному розумінні царизм дійсно виступав у ролі «захисника», але аж ніяк не захисника українського народу.

Треба сказати, що робив він це цілком послідовно і охоче, бо бачив на Україні вузол дуже небезпечних волелюбних тенденцій, які могли легко перекинутися і за межі України. Відомо, що визвольна боротьба українського народу викликала повстання селян у Польщі (під проводом Костя Наперського); знаходила вона свій відгук і в Росії. Побоювання царя і бояр не були марними: не минуло й 15 років після Переяслава, як у Росії почалася селянська війна під проводом Степана Разіна, що поставила під загрозу весь існуючий лад. Ця війна вибухнула під активним впливом подій на Україні; запорізьке козацтво брало в ній безпосередню участь, а на українських землях це повстання знайшло широкий відгук. Тому цілком зрозуміла настороженість, з якою московський уряд *привдивлявся до подій на Україні*, чому він так довго вагався з вирішенням питання про перехід українських земель до складу Росії, воліючи піти скоріше на угоду з Польщею, аніж припустити дальший розвиток антифевдальних тенденцій.

Цілком очевидною була позиція царського уряду і щодо політичного статусу України в складі Російської держави. Але тут його інтереси корінним чином розходилися з інтересами української старшини: він розглядав автономію України як тимчасову і дошкульну поступку, прагнучи розрахуватися з нею по можливості швидше, — в той час як правлячі кола України схильні були дуже ретельно оберігати свої «вольності». Старшина з Б. Хмельницьким на чолі сподівалася зберегти

автономію козацької держави і той політичний лад, який викристалізовувався в процесі визвольної боротьби (республіканський устрій, виборність усіх ланок уряду, власна військова організація, фінансова система, право міжнародних зносин).

Отже, дотримуватися Переяславських угод царський уряд аж ніяк не збирався, і якщо процес ліквідації української держави затягнувся майже на півтора століття, то сталося це аж ніяк не через нестачу його бажання. Ці півтора століття в історії України являють собою своєрідний двобій, у якому рішучі випаді царизму чергувалися з вибухами активної збройної боротьби українського народу, які змушували до тимчасового відступу.

Ще самому Б. Хмельницькому довелося відчутти централізаторську тенденцію з боку Москви, у зв'язку з чим він мав серйозно замислитися над дальшою долею російсько-українського союзу. Його наступник, І. Виговський, змушений був уже підняти зброю на своїх недавніх покровителів і «благодійників». Гадяцька угода і битва під Конотопом трохи охолодили ентузіазм царських політиків і стали на перешкоді негайної реалізації плянів царизму. Але Андрусівське перемир'я 1667 р., укладене з Польсько-Литовською державою, повністю перекреслило Переяславський акт.

У тексті Андрусівського трактату читаємо: «А которые города и земли от коруны Польской и великого княжества Литовского завоеваны суть (підкреслення наше — М.Б.) и оставляют во владении и в державе его царского величества (далі йде перелік земель), оставатись имеют все в стороне его царского величества » *).

Отже, йдеться про перехід до Росії *не приєднаних за власною волею, а відвойованих Росією земель.*

* Полное собрание законов Российской империи, т. I, стор. 656.

Україна тут взагалі не визнається за юридичну сторону чи політичного контрагента — таким виступає Річ Посполита. Представників України, як відомо, навіть не допустили до участі в переговорах. Дві держави — Польща і Росія — розв'язали свої відносини збройною рукою і одна з них відступила другій частину своїх володінь.

Таким чином, рішення Переяславської Ради мали значення офіційного акту протягом 13 років. Дальша історія розвитку українсько-російських відносин визначалася іншими факторами, іншими угодами і документами.

Андрусівське перемир'я повинно було стати поворотним моментом в історії України: на завойовані землі, природно, мали бути поширені порядки країни-завойовниці. Так, в кожному разі, було досі, коли Росія в наслідок війн з Литвою та Польщею включала в межі своїх державних кордонів, скажімо, Смоленські, Полоцькі, Новгород-Сіверські та інші землі, останні ставали органічною частиною Московської держави і сферою діяння всіх її соціально-політичних інституцій. З автономією України, її республіканським ладом і т. п. небажаними (з точки зору царизму) речами малося покінчити раз і назавжди.

Але й на цей раз так не сталося. Андрусівське перемир'я викликало на Україні повстання, яке очолили П. Дорошенко та І. Сірко і до якого *змушений був приєднатися І. Брюховецький*. Царське панування було поставлене під загрозу. Довелося відступати: процес інтеграції України в рамках Московської держави було затримано, хоча «вічний мир» 1686 р. підтвердив основні умови Андрусівського перемир'я. Інтеграцію лише загальмовано, але сама тенденція збереглася й надалі. Наслідки загальновідомі.

Соціально-економічні процеси, які відбувалися на Україні протягом другої половини XVII ст. і які в кінцевій формі визначають історичну оцінку переходу

України під російський протекторат, мали цілком певний і визначений характер. Зараз немає ані змоги, ані потреби докладно викладати хід подій і ті результати, якими він був увінчаний. Гадаємо, тут немає нічого ані спірного, ані неясного. Тому просто перелічимо ці наслідки.

1. Февдальні порядки були реставровані в повній мірі і в найжорстокіших формах повного і завершеного кріпосництва, що межувало з рабовласництвом. Велике землеволодіння було відновлене в повних масштабах. Українська шляхта (разом із февдалізованою старшиною), як це вона не раз робила й до того, зрадила власний народ. Протягом тривалого часу вона добивалася від царського уряду рівних прав з російським дворянством, а досягши цієї мети шляхом простого злиття з ним, відмовилася від усіх своїх колишніх «вольностей і привілеїв». Натомість кріпосництво, що існувало в Російській державі, простим актом було поширене на українське селянство і проіснувало тут (як і в цілій Росії) до 1861 р. Таким чином усі соціально-економічні здобутки національно-визвольної війни були остаточно зведені нанівець.

2. На середину XVII ст. Україна була країною, в якій буржуазні елементи виступали досить рельєфно і починали відігравати ролю головного фактора в історичному розвитку. Ці елементи логікою нового порядку були штучно задушені; вони виявилися неспроможними протистояти злагодженій і добре озброєній февдальній машині царської Росії. На кінець XVI ст. буржуазні відносини на Україні були виражені значно слабше, аніж перед початком національно-визвольної війни, не кажучи вже про 50-і роки XVII ст., коли велике февдальне землеволодіння було практично ліквідоване. На зміну дрібнобуржуазному сільсько-господарському виробництву знову прийшло лятифундіальне, основане на застосуванні кріпосної праці. Мануфактурне виробництво підупало; позбавлені само-

врядування міста переживали занепад соціально-економічного життя.

3. Політична автономія України була ліквідована остаточно і повністю в другій половині XVIII ст. В 1764 р. остаточно скасовано гетьманщину; в 1775 р. здобуто і зруйновано Запорізьку Січ — останнього носія української державности. Від того аж до 1917 р. Україна своєї держави не мала.

4. Значний крок назад зроблено в сфері культурного життя. Країна майже з стовідсотковою грамотністю, якою описав її в середині XVII ст. Павло Алепський, Україна на початку XIX ст. перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю. В галузі науки, літератури, мистецтва Україна стала глибокою провінцією, яка змушена була доводити своє право і здатність на власний культурний розвиток. Найзначніші й найталановитіші представники української інтелігенції зараховувалися (і продовжують зараховуватися) до числа діячів російської культури (Микола Гоголь, Михайло Глинка, Ілля Рєпін та ін.).

5. Українська мова була заборонена ще на початку XVIII ст. спеціальним указом Петра I, виданим у 1720 р., « дабы никакой розни и особаго наречия не было ». Цей указ завдав жорстокого удару справі книгодрукування на Україні (він забороняв видавати на Україні будь-які книжки, крім богослужебних). Україна, що довгий час була поставником книг в інші країни, в тому числі і в Росію, тепер змушена була сама ввозити з Росії книги, друковані чужою для неї мовою. Це в свою чергу боляче відбивалося на стані української літератури, яка аж до Тараса Шевченка вважалася « літературою другого сорту ». І пізніше царський уряд неодноразово підтверджував своїми циркулярами заборону української мови і українського книгодрукування (указ Валуєва 1863 р., Емський указ 1876 р.).

Все це, звичайно, було наслідком не « возз'єднання двох братніх народів », а клясового зговору з росій-

ським царизмом української шляхти і старшини, яка заради своїх клясових інтересів зрадила свою національність, інтереси своєї країни, свого народу.

Підведемо підсумки поставленого в заголовку питання. Гадаємо, відповідь сама собою випливає із сказаного.

В січні 1654 р. Українська держава добровільно визнала протекторат Московської держави і ввійшла до її складу при умові точно визначеної угодою автономії. Це був акт приєднання Української держави до Російської.

В 1667 році царський уряд зрадив угоду, досягнуту за тринадцять літ перед тим у Переяславі, і уклав з Річчю Посполитою договір, територіяльний поділ України між Польсько-Литовською і Російською державами, в наслідок якого Лівобережна Україна розглядалася царським урядом як завойовані (чи відвойовані) землі. Отже, це був акт загарбання лівобережних земель України російським царизмом, вияв колоніальних тенденцій, притаманних йому на протязі всього його існування.

МИКОЛА ХОЛОДНИЙ

МИКОЛА ХОЛОДНИЙ — поет. Народився в 1939 році на хуторі Стягайлівці, Коропського району на Чернігівщині.

Друкувався в республіканських літературних журналах від 1960-их років, коли увів його в українську літературу відомий літературознавець Степан Крижанівський.

У грудні 1965 року був виключений з п'ятого курсу філологічного факультету Київського університету за відважні виступи і писання віршів гострого соціального характеру. Деякий час працював сторожем у радгоспі і свинарем. У 1966 році був заарештований за виступ на самочинному ювілейному вечорі біля пам'ятника Івана Франка у Києві і перебував два тижні в ув'язненні. У 1968 році — вчителював на Київщині.

Згідно з третім випуском самвидавівського «Українського вісника», збірка захалявних віршів невідомого автора — «Крик з могили», яка поширювалася у самвидаві в різних варіантах і яка появилася у видавництві «Смолоскип» у 1969 році, належить Миколі Холодному.

В тому ж випуску «Українського вісника» появилася полемічний матеріал «Навколо поета Миколи Холодного», справжню суть якого і обставини його появи в самвидаві не вдалося встановити.

Поруч поезій Василя Симоненка, вірші Миколи Холодного мали велике поширення в рукописах і його довгий час уважали « найпопулярнішим поетом українського самвидаву ».

Нова збірка поезій М. Холодного « Куди і навіщо біжить вода ? » поширюється в самвидаві на Україні, звідки вона й дісталася до нашого видавництва.

Протягом двох останніх років, М. Холодний зазнав важкого тиску з боку КГБ, був піддаваний також т. зв. психіатричному лікуванню, якого висліди спричинили його спроби деморалізувати В. Мороза та покайну заяву, що її надрукувала « Літературна Україна » 7 липня 1972 р.

Микола Холодний

КУДИ І НАВІЩО БІЖИТЬ ВОДА ?

Збірка третя

1969

задзвонив телефон
підхопився
хто там хто там
весь рік запитував
хто там хто там
до скону запитував
хто там хто там
з труни вже запитував
і махнувши рукою
замкнувся у ній ізсередини
у цю мить на столі
із трубки почувся голос

ГОЛОС

сиділо двоє на пні
і не могли пригадати
про що вони мали балакати
простував подорожній спитали
про що вони мали балакати
про воду балакайте відповів
балакали день про воду
потім знову сиділи на пні
і не могли пригадати
про що вони мали балакати
проступав подорожній спитали
про що вони мали балакати
балакайте про листя гниле відповів
балакали день про гниле листя
потім знову сиділи на пні
і не могли пригадати
про що вони мали балакати
проступав подорожній спитали
про що вони мали балакати
балакайте про
і подався
сидять двоє на пні
і не знають
про що балакати

ДВОЄ НА ПНІ

я ніколи не цікавився
чом ти зі мною живеш
якось мені сказали
що ти є моя дружина
може це й так
якось мені сказали
що ти є моя сестра
може це й так
якось мені сказали
що ти є моя мати
може це й так
якось мені сказали
що ти моя донька
може це й так
якось мені сказали
що ти не моя
може це й так
я ніколи не цікавився
чом ти зі мною живеш

ЯКОСЬ МЕНІ СКАЗАЛИ

є чи нема
домагався малим
є чи нема
домагався як виріс
є чи нема
домагався сивіючи
є чи нема
домагався холонучи
є чи нема

ДІАЛОГ

утрьох прожили життя
перший розмовляв по-німецькому
другий розмовляв по-французькому
третій розмовляв по-китайському
коли розмовляв перший
другий вважав
що він розмовляє із третім
а третій вважав
що він розмовляє із другим
коли розмовляв другий
перший вважав
що він розмовляє із третім
а третій вважав
що він розмовляє із першим
коли розмовляв третій
другий вважав
що він розмовляє із першим
а перший вважав
що він розмовляє із другим
утрьох прожили життя

УТРЬОХ ПРОЖИЛИ ЖИТТЯ

перестріває жінка
якій сповнилось 70
на Хрещатикові чоловіка
і запевняє в мене виростуть зуби
виростуть виростуть головою кива чоловік
і квапиться геть
перестріває жінка
якій сповнилось 70
на Червоноармійській того самого чоловіка
і запевняє в мене виростуть зуби
виростуть виростуть головою кива чоловік
і квапиться геть
перестріває жінка
якій сповнилось 70
на майдані Толстого того самого чоловіка
і запевняє в мене виростуть зуби
виростуть виростуть головою кива чоловік
і квапиться геть
перестріває жінка
якій сповнилось 70
на Володимирській того самого чоловіка
і запевняє в мене виростуть зуби
виростуть виростуть головою кива чоловік
і квапиться геть
перестріває жінка
якій сповнилось 70
на майдані Калініна того самого чоловіка
і запевняє в мене виростуть зуби
виростуть виростуть головою кива чоловік
і квапиться геть
перестріває жінка
якій сповнилось 70
на Хрещатикові того самого чоловіка
і запевняє в мене виростуть зуби
виростуть виростуть головою кива чоловік

ВИРОСТУТЬ, ВИРОСТУТЬ...

лежав на дні
притиснувши руками до грудей
коло рятівне
які вони нещасні
думав він про тих
що попри нього
лежали із порожніми руками
які вони нещасні
думав він
і ще міцніше
коло притискав

КОЛО

плаче жінка по місті
а вже двірники позамикали брами
плаче жінка по місті
а вже мешканці побрали двері на ланцюжки
плаче жінка по місті
та лиш двоє прислухались
один промовив яка гармонія звуків
другий промовив
такий плач я чую вперше
за останнє десятиріччя
треба щоб вона виступила
перед широкою аудиторією
і її плачу дадуть належну оцінку
промовив
і зачинив вікно

І ЗАЧИНИВ ВІКНО

люди ідуть на роботу
а я дивлюся на річку і думаю
куди і навіщо біжить вода
люди роблять роботу
а я дивлюся на річку і думаю
куди і навіщо біжить вода
люди вертають з роботи
а я дивлюся на річку і думаю
куди і навіщо
біжить вода

БІЖИТЬ ВОДА

вранці на перехресті стояв на руках
а люди штовхаючися
до гастрономів і з гастрономів
бігли

опівдні на перехресті стояв на руках
а люди штовхаючися
до гастрономів і з гастрономів
бігли

смеркало як на перехресті стояв на руках
а люди штовхаючися
до гастрономів і з гастрономів
бігли

вранці на перехресті стояв на руках
а люди штовхаючися
до гастрономів і з гастрономів
бігли

ЧОЛОВІК, ЩО СТОЯВ НА РУКАХ

мовчки блукає двоє по місті
о 7-й годині
бо перший чекає
що йому щось має сказати другий
а другий чекає
що йому сказати щось має перший
мовчки блукає двоє по місті
о 6-й годині
бо перший чекає
що йому щось має сказати другий
а другий чекає
що йому сказати щось має перший
мовчки блукає двоє по місті
о 5-й, о 4-й, о 3-й і так далі
годині
бо перший не знає
що в другого нема язика
а другий не знає
що нема язика у першого
мовчки блукає двоє по місті

ДВОЄ У МІСТІ

ти в колиці мене колихала
в тій що дав їй життя Ілліч
і ні кроку назад наказала
як наш потяг відходив у ніч
мої очі прозріли від муки
і беру я життя на таран
хоч рука не одного Юди
мені клала бальзам до ран
як Антею даеш мені силу
мною ж сильне твоє ім'я
бо немає між нами вододілу
ото ти а це я
і по-змовницьки хай фарисеї
не штовхають мене під бік
не продам голови твоєї
бо себе обезголовлю навік

РЕВОЛЮЦІЯ

провалився один на асфальті
і канув під землю
провалився другий на асфальті
і канув під землю
провалився третій на асфальті
і канув під землю
стоїмо на асфальті й скандуємо
четвертого
четвертого
четвертого

І КАНУВ ПІД ЗЕМЛЮ

дзвоном безмовним у церкві вишу
глибоко мотуз у шию впивається
сам себе хто б не гадав задушу
той помиляється
руки брудні мене скинути хтіли
щоб ізробити кар'єру на тому
тільки іще повернути з утилі
друзям моїм не щастило нікому
але й життя провисіти німим
в імені дзвону
нікому не зичу
де ти дзвонарю
мовчанням своїм
я тебе кличу

ДЗВІН

межи першим і другим поверхом
застряг чоловік
жінка твердить горішня
під ним проламалась підлога
нижня твердить крізь стелю вилазив
і ніхто суперечки не наважиться їм розв'язати
а що жінка горішня то сорочку йому пере
а що нижня жінка то решту на себе бере
у горішньої жінки
має бути невдовзі біда
нижній жінці ногами
порожню колиску гойда

МЕЖИ ПЕРШИМ І ДРУГИМ ПОВЕРХОМ

гнали вершники понад річкою череду
і заговорила до них риба з води
ой задихаюсь я тут без повітря
згляньтеся винесіть мене на берег
не зглянулися погнали череду далі
через якийсь час інші вершники череду гнали
заговорила й до них риба з води
та й ції не зглянулись
через деякий час ще інші вершники череду гнали
заговорила й до них риба з води
та й ції не зглянулись
аж плив уздовж річки якийсь чоловік
заговорила й до нього риба з води
зглянувся він і виніс її він на берег
гнали вершники понад річкою череду
і переступали коні через рибу
що задихнулась повітрям

ПРИТЧА ПРО РИБУ

« а » із « б » у шахів грає
а з коли ніхто не знає
дехто каже з довірни ще
інші кажуть ще раніше
за плечима люд сивіє
знати наслідки воліє
філософські зводять школи
шахознавці на гравцях
а вони вже ген звідколи
сидять мертві на стільцях

« а » ІЗ « б » У ШАХІВ ГРАЄ

а ти гориш а я тебе гашу
а може ти уже перегоріла
і я даремно попіл ворущу
і задарма отут мого півтіла
вогонь узяв
і мо' на пори року
міняти потихеньку тобі масть
і якщо свій ніхто не слуха збоку
питатися хто більш за тебе дасть
а ти гориш

А ТИ ГОРИШ

ура кричали кинувшись в атаку
один що найхутчіше бігав
обігнав усіх
і мчав не доторкаючись землі
аж це йому здалося що позаду
не чути тупоту його товаришів
він озирнувся
і нікого не побачив
а обіруч були окопи ворогів
він стоячи продовжував іще
ура кричати
а вороги сиділи товариством
і пили горілку
й ніхто на нього не звертав уваги

Й НІХТО НА НЬОГО НЕ ЗВЕРТАВ УВАГИ

в селі то був єдиний чоловік
всі решта у селі були жінками
та він ніколи з хати не виходив
й не відав що в селі
він був єдиний чоловік
всі решта у селі були жінками

ВСІ РЕШТА У СЕЛІ БУЛИ ЖІНКАМИ

до хати машини під'їхали
та він не промовив ні слова
його посадили під грушу
та він не промовив ні слова
дах почали розбирати
та він не промовив ні слова
стелю ломами зірвали
та він не промовив ні слова
стіни на машини поклали
та він не промовив ні слова
від'їжджаючи один відокремився
і плюнув йому в обличчя
та він не промовив ні слова

ТА ВІН НЕ ПРОМОВИВ НІ СЛОВА

у чотирнадцять побачив у полі
струнку пшеницю
не міг відірвати очей
не маючи гадки що яму
під себе копати почав
невдовзі гукали гірко
і бігло щовечора двоє
у поле пшеницю дивитися
й побачила якось вона
що він у пшениці стоїть
й копає на неї яму
а він же нараз побачив
на тім-таки місці в пшениці
стояла вона у чорнім
і яму копала йому
а потім вони на дітей
невинних дітей оберталися
і ненароком немов
зіпхнути одне одного
до неї весь час намагалися
а якось одного дня
обоє вони попадали
у яму яку хтось інший
приготував собі

ДВОЄ У ЧУЖІЙ ЯМІ

дивлюсь Новорічна ялинко
як ті що втяли тобі віку
співають пісень тобі дзвінко
і хвалять тебе без ліку
танок їхній мертвих будить
у герці потіють чуби
та тільки недовго будуть
вони поклоняться тобі
на звалищі тебе зелену
чекає безславний кінець
і думаю про наречену
котра десь іде під вінець

НОВОРІЧНА ЯЛИНКА

я всього-навсього вода
яку щодня ви нагріваєте
я всього-навсього вода
в якій ви бруд свій обмиваєте
я всього-навсього вода
якою гасите пожежі
й не повторилась щоб біда
дозорців ставите на вежі
я всього-навсього вода
що на собі весь світ тримає
я та стихія молода
що береги вам підмиває
й береже мене в бетон
щоб я мовляв не засувалася
й мені диктуєте закон
за котрим я б не розливалася
і вам крутила ті колеса
що не один згубили сад
а ви помітили щоб десь я
на них верталася назад
лежить зима я сню відлигою
а чи їй бути а чи ні
а серце риб'яче під кригою
ледь-ледь постукує в мені

Я ВСЬОГО-НАВСЬОГО ВОДА

скільки ходжу по цім світі діду я
висить літак наді мною із бомбою
хату твою під дубками відвідую
марно докликатись тебе пробую
де тобі знати як топлять утоплених
і танцювати повинен при тому
встань дорогий мій з хоромів нетоплених
та й забери мене д' собі додому

ДО ДІДА

цілий вік прожила сама
чоловічу сорочку прала
чоловічу сорочку прала
щосуботи на лаві клала
і не відала в чому річ
десь сорочка зникала за ніч
а як в п'ятницю вранці вставала
то на лаві її заставала
видно хтось в ній ходив на роботу
знову прала її в суботу
цілий вік
так вже бути тому
ні хвилини ні з ким не стояла
цілий вік невідомо кому
чоловічу сорочку прала

ЧОЛОВІЧА СОРОЧКА

перед вечерею
тільки-но випив я ліки
один із моїх зубів
покинув рота
і щез невідомо куди
я повечеряв його не було
я написав листа забувши куди
його не було
я не роздягшись опустився у ліжку
його не було
пробило о-пів-на-першу
рипнули двері
і через поріг переступив зуб
мовчки зайняв своє місце
а я до ранку лежав горілиць
з розплющеними очима
і думав
що б то могло означати
якщо він шука
когось іншого

ЩО Б ТО МОГЛО ОЗНАЧАТИ

усе життя вивчав левину мову
бо перед тим як його розірвати
лев відповісти мав у чому суть життя
усе життя вивчав левину мову
виходячи із хати раз на рік
вивчав до хрипоти до сліпоти
вивчав аж поки мухи не обсіли
нарешті прочинились двері і до хати
поважно увійшов
старий обідраний шакал
усе життя вивчав левину мову

УСЕ ЖИТТЯ ВИВЧАВ ЛЕВИНУ МОВУ

хто ми є живі що мають
прикидатися мерцями
чи мерці що спритно грають
роль живих з двома серцями
хто ми є кістки і квіти
щоб на них росли міста
як нам в жилах замінити
Юди кров на кров Христа
до сирії всі з нас ляжуть
задихаючись від втоми
хробаки тоді розкажуть
хто ми

ХТО МИ

ліки п'ю які попало
а навіщо сам не знаю
серце битись перестало
а проте не помираю
вчора я почув як ріже
хтось його в мені й жує
мав підозру я й раніше
що один в мені жие
ліки п'ю які попало
а навіщо сам не знаю
щось вночі на мене впало
й присягалося кохаю
спати звечора лягаю
і лежу мов на гранаті
через ковдру відчуваю
не один я у кімнаті
щось всю ніч по ній блукає
на сопілці наг्राє
щось кудись мене гукає
з неба руку подає

ЩОСЬ КУДИСЬ МЕНЕ ГУКАЄ

СМЕРТЬ СТАЛІНА*)

Сталін скінчив вирізувати фоторепродукції з газет і розклав їх на своєму залізному ліжку. Він підійшов до шафи, в якій висів його генералісимусівський кітель, розчинив дверцята і дістав на самому дні шматок сірого хліба. Відкусивши якмога більше від того шматка, він став ретельно пережовувати його. Пережований хліб Сталін поклав на уривок газети і почав ним приклеювати вирізані фоторепродукції до стіни.

На стіні вже було раніше наклеєно до двох десятків таких же репродукцій. Тут були фото Сталіна на трибуні мавзолея, Сталін у президії з'їзду партії, крупним пляном було знято дівчинку-дитину, яка полум'яно обіймає Сталіна, а найбільше було фотографій з монументів Сталіна в різних містах Радянського Союзу. Фотографії розміщалися на стіні несиметрично, безладно і навіть нерівно, але в цілому виходила, на погляд Сталіна, приємна галерея. Коли розклеювання було закінчено, він відійшов трохи назад і подивився здалека на свою роботу.

*) Нарис «Смерть Сталіна» був написаний у Володимирській тюрмі. Друкуємо його як документ часу, в якому автор відтворив у мистецькій формі свої роздумування про смерть диктатора, базуючи їх на фактах та уявних припущеннях.

— Добре, — промовив він, вдоволений самим собою. — Все-таки найкращий монумент на Волго-Доні.

Він пройшовся кілька разів вздовж своєї кімнати і знову зупинився перед виставкою. — От треба буде, — думав він, — ще повірізувати пам'ятники Леніну і порівняти — чиї кращі, його чи мої, і чиїх пам'ятників більше — його чи моїх.

В кімнаті було тихо. Так тихо, що ледве чутний цокіт годинника виразно виділявся серед цієї тиші. Сталін перевів свій погляд з виставки на вікно. Воно було обкладене міцними ґратами. За вікном серед снігових заметів виступала сіра стіна огорожі. Стіна була така висока, що закривала собою майже весь небокрай. На вершині стіни тягнувся рівними рядами дріт-електропровідник. Над стіною підіймалися вершечки ялинового лісу, що своїм зеленим кольором вносили веселість у сумний зимовий пейзаж.

— Так, тут, можна вважати, — думав Сталін, — я тепер у повній безпеці. Бо в тому Кремлі — ходи і оглядайся: одним оком спи, а другим вартуй. Скрізь на тебе чигає підступність і зрада. Сьогодні він був тобі вірний і відданий, а завтра готовий тобі вп'ястися у горлянку. Ну, сюди вже не влізе ніхто. Якщо попробує хтось пробитися лісом до мене — як не на міну нарветься, то вскочить у вовчу яму. А якщо і це омине, то повисне на електродротах огорожі. Якщо ж якимсь чином і огорожу проскочить, то попаде у лапи моїх охоронців. Та що там один якийсь терорист! Хай цілий панцерний корпус рушить проти мене — і той зав'язне на мінах і вовчих ямах у ялиновому лісі. Тут все передбачене. Ні, як не крути, кращої фортеці, ніж цей маєток, придумати було неможливо. Не думали ті графи Орлови, яку велику послугу робили самому Сталіну, коли будували цей палац. Правда, тут дуже тихо. Так тихо, що іноді стає аж моторошно, а ґрати на вікнах і залізні двері нагадують мені в'язницю. Але для мене це не страшно. Я звик

до тюремного життя ще з молодости. Довелось, довелося побувати мені за царськими мурами. Таке не відбувається через усе життя.

І в пам'яті Сталіна виринула одна з подій його першого ув'язнення. Це було на Великодні свята. Двері камери, в якій сидів Сталін, розчинилися і крізь них впустили людину, нового в'язня. Це був химерненький чоловічок, битий горем, з виразом безутішної розпуки в очах. Сталін і всі його співкамерники піднялися на своїх нарах і поприсідали навшпиньки, вступивши свої очі в новоприбулого. Чоловічок привітався, але на його вітання ніхто не відповів. Очі в'язнів були спрямовані не стільки на новоприбулого, як на ту торбу, яку він мав. І чоловічок ніби зрозумів ті погляди. Він сів на табуретку, що стояла біля параші, витер хустинкою спітніле чоло, щось заговорив про свою нещасливу долю і почав розв'язувати торбу.

— Ви, мабуть, бідні, тут і Пасхи святої не знаєте? — спитав він, але на його питання знову ніхто не відповів. Новоприбулий обділяв гостинцями в'язнів. Він кожному давав по дві яскраво пофарбованих крашанки і по шматку запашної м'якої паски. В'язні мовчки брали гостинці і мовчки приступали до споживання. Чоловічок і собі обчистив ячко і заходився його їсти з паскою, сидячи на табуретці біля параші. Коли скінчили їсти, новий в'язень добув з кишені пачку цигарок, почаствував усіх, сам закурив, і знову вмовився на табуретці. Густий дим оповив тісну камеру. Курили мовчки. Погляди всіх були приковані до торби, що лежала біля табуретки на брудній цементовій підлозі. Вона й тепер ще видавалася великою. Іноді в'язні переглядалися між собою. Раптом один з них зліз із своїх нар, підійшов до новоприбулого і умисне пильно почав оглядати його обличчя.

— Слухай, братіку, — промовив він, — десть я тебе бачив. Чи не в суді?

— Цілком можливо, — відповів той спокійно, —

я деякий час працював секретарем у волосному суді.

Сталін підсунувся до розмовників.

— А, так ти людська п'явка, — зневажливо вимовив він. — Допомагав цареві душити трудящі маси!

— Та яка п'явка, — виправдовувався новоприбулий, — там мені платили мізерні копійки, на життя не вистачало, в мене дітей багато...

— Тим гірше для тебе — за мізерні копійки продавав свою совість, — перебив його Сталін.

— Та останнім часом я вже працював не в суді, а на пошті. Там мене й заарештували...

— Не виправдовуйся! — grimнув Сталін. — Дипломат! Москва! Зав'яжіть йому прощальний галстук.

Двоє в'язнів, спритних як чорти, миттю зіскочили з нар. Один з них зняв з кілка на стіні брудний засмальцьований рушник. Не встиг новоприбулий підвестися зі своєї табуретки, як його шию вже оповив зашморг з рушника. Чоловік хотів щось сказати, він навіть посміхнувся, сприймаючи таку маніпуляцію за жарт над ним. Але голос його застряг у глотці — два дужі пориви за кінці рушника перепинили йому дихання. Він підняв руку, розчепірівши пальці, ніби збираючись скинути з себе той зашморг. Але його рука повисла в повітрі і безвладно впала на коліна. Його рот залишився роззявлений, а язик починав поволі висуватися. Обличчя налилося кров'ю і поступово набирало фіолетового кольору. Сталін відраховував числа. Коли обличчя з фіолетового зробилося синюватим, він махнув рукою і сказав: — Досить, вже не оживе.

Москва і Дипломат розв'язали рушник. Труп повалився головою до підлоги.

— Киньте його під нари, а торбу давайте сюди, — скомандував Сталін. У торбі, крім паски і крашанок, було ще сало, ковбаса та шинка. Все було розділено на шість рівних пайок.

На другий день вранці, коли черговий в'язниці

зайшов у камеру, щоб зробити перевірку, він трохи не спіткнувся об трупа, що лежав перед дверима.

— Ми вам казали вже не раз, — промовив Сталін до чергового, — не кидайте до нас цю гнилу інтелігенцію. У них серця надто тендітні, не витримують тут.

Черговий обвів очима камеру і зробив жест рукою. Жест зрозуміли дві в'язнів і витягли трупа за ноги в коридор.

Давно вже перестав снитися Сталіну цей невідомий, якого він так і не взяв ні прізвища, ні ім'я, і який був першою жертвою, що впала з його наказу. Цю людину у снах Сталіна заступили інші люди. Найраніше секретаря волосного суду витіснили командири Червоної армії, розстріляні ним власноручно під Царицином. А потім... а потім сон Сталіна непокоїли його численні жертви. Це були його поплічники по революції та по громадянській війні — Бухарін і Риков, П'ятаков і Зінов'єв, Радек і Косіор. Це були найвизначніші командири Червоної армії — Тухачевський і Блюхер, Гамарник і Якір. Це багаточисленна плеяда депутатів Вісімнадцятого з'їзду партії..., жінки його ворогів...

— А що ж, — думав Сталін, пригадуючи все це, — хай вибачають, такий закон історії. Історія — це вічна боротьба. Якби не я їх, то вони мене...

Сталін махнув рукою і глянув на годинника. Було дев'ять годин.

— Ет... пора випити вечірній чай, — промовив він сам до себе, підійшов до шафи, дістав з неї свій кітель і вбрав на себе, заціпнувшись на всі гудзики. Тепер він був у повній формі. Хоч Сталіна днями ніхто не бачив, він завжди перебував у цій формі, лише сьогодні дозволив собі побути без кітеля тільки під час роботи коло репродукцій. Він підійшов до столу, натис на один з сигналізаторів, що були вмонтовані у стіні над столом і почав прислухатися. Почувся цокіт дверей, тихий шум чиеїсь ходи на коридорі і знову цокіт

дверей. Після цього Сталін натис інший сигналізатор і залізні двері його кімнати розчинилися. Він вийшов у коридор.

Це був вузький коридорчик без вікон. Освітлювався він тьмяним світлом. Одна фронтальна стіна і одна причілкова були глухими. Друга фронтальна стіна мала троє абсолютно однакових залізних дверей, другу причілкову стіну прикрашали також залізні двері, але набагато масивніші, ніж двері у фронтальній стіні. Ці двері були покриті панцерною крицею. Хоч Сталін і вважає, що він живе у палаці графів Орлових, проте це не відповідало дійсності. Він жив лише на території маєтку Орлових в приміщенню, будованому за його власним проектом, яке являло собою фактично прибудоване крило до палацу. Цю прибудову неможливо було побачити з боку входу в маєток, її скривали інші будови. Все крило складалося з вузького коридорчика і трьох абсолютно однакових кімнат. В кожній з них були залізні двері, які відчинялися та зачинялися автоматично під дією сигналізатора з середини кімнати. З-зовні двері ніяким чином неможливо було відкрити.

Двері з панцерної криці, які злучали крило з палацом, також були автоматичні, діяли під натиском сигналізатора з будь-якої з трьох кімнат. Зачинялися ці двері і не автоматично, від поштовху з-зовні.

За панцерними дверима у невеликій кімнатці, також спеціально збудованій, постійно день і ніч вартували четверо чекістів-охоронців, озброєних як на війні. Коли Сталінові треба було подавати їжу (а він харчувався за строгим розпорядком), начальник охорони заносив страву. Тоді, коли відчинялися панцерні двері, кожні з трьох кімнатних дверей були обладнані відкидною полицкою. На цю полицку будь-яких дверей зобов'язаний був поставити страву начальник, вийти і зачинити за собою панцерні двері. І... лише після

цього Сталін відчиняв двері своєї кімнати, виходив у коридор і забирав їжу. Так це він зробив і сьогодні.

На блискучій таці Сталін заніс свій «вечірній чай» і поставив на стіл. Тут була у скляній посудині чорна паїсна ікра, тонкими скибками порізаний хліб, бісквіти, масло, блискучий металевий чайник з окропом, маленький чайник з заваркою, вазочка з цукром і тарілка з виноградом та грушами. Велике гроно чорного винограду породи осьмі було таке свіже, що здавалося, ніби його щойно зняли з дерева. Не вірилося, що тепер глибока зима, і що за вікном лютують морози.

Сталін розставив страву на столі, а тацю поклав на ліжко. Потім підійшов до шафи, розчинив дверцята, дістав звідти пляшку та келих, з якого звичайно грузини п'ють своє вино. На пляшці була етикетка з написом «Особая московская». На дні «особої московської» лежав корінець женщину. Сталін, не сідаючи до столу, розкрив пляшку, налив повний келих горілки, випив одним дихом, утер долонею вуса і після цього присів до столу, почав їсти паїсну ікру.

Повечерявши, він склав посуд на тацю, виніс його у коридор, поставив на ту саму відкидну полицку, зачинив за собою кімнатні двері і натиснув кнопку сигналізатора панцерних дверей. Він прослухав, як затупотіли кроки коридором, як цокнули панцерні двері. Після цього відчинив двері своєї кімнати, вийшов у коридор і оглянув панцерні двері. Переконавшись, що двері в коридорі міцно зачинені, він повернувся до своєї кімнати і натис кнопку кімнатних дверей. Тепер він був певний, що ночувати можна буде безпечно.

Сталін запалив свою люльку і підійшов до стежля з книжками. Кілька хвилин стояв нерухомо, дивлячись на книжки і випускаючи з рота густий дим. Потім узяв том Леніна і сів на своє ліжко, почав перегортати сторінки. Зупинився на сторінці з портре-

том Леніна, заговорив так голосно, ніби перед ним сиділи слухачі.

— Так, ми більшовики, спечені з особливого тіста. Ми не згинаємося ні перед якими труднощами. І ти, Ілліч, був стійкий, багато зробив роботи, багато... Та найбільшою твоєю заслугою було те, що ти своєчасно вмер. Так, так, молодець ти за те, що своєчасно вмер. А не вмер би ти тоді, коли тобі треба було вмирати, наробив би ти халепи нам не мало. Коло тебе куди більше було б мороки, ніж коло Бухаріна і Рикова, та навіть коло самого Троцького. Ти хоч теж був з особливого більшовицького тіста спечений, та не до кінця непохитний був, не до краю ти збувся своєї інтелігентської слизі. Мучила тебе перед смертю пролита тобою кров... А це вже не властиве залізній натурі більшовика... Ми не з тих пацифістів, що в дорозі до своєї мети спиняються перед лишньою дитячою сльозинкою. Ми непохитно йдемо вперед навіть тоді, коли доводиться іти по шию в крові... Так, тут ти, Ілліч, виявився не до кінця стійким... І ще... ще... ти надто балакучий був... Натворив такого, що без мене не виплутаєшся з нього... Ну ось: « Ми не можемо стояти за те, щоб соціалізм впроваджувати, це було б найбільшою в світі дурницею, ми повинні соціалізм проповідувати ». Далеко ми зайшли б самою лиш проповіддю соціалізму. Якби ми соціалізм проповідували, а не впроваджували найактивнішою дією червоного терору, то не лежав би ти сьогодні на Червоній площі у мавзолеї, а розтоптали б тебе ще живого і розвіяли б твій прах по вітру, а разом з тобою й нас... Добре, що ти у свій час сказав: « Диктатура пролетаріату — це уперта боротьба, кривава і безкровна, воєнна і мирна, примусова і педагогічна... » Добре, що ти своєчасно сказав: « Куркулі наші найлютіші вороги. Смерть куркулям! » А що це, як не впровадження соціалізму, яке ти називаєш « найшкідливішою в світі дурницею »?

Або ось : « Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хіба це скаже той шовініст. Треба з'їхати з глузду, щоб продовжувати політику царя Миколи ». Не тільки словом, а й ділом ти наробив нам до біса мороки — поспішив надати незалежність Фінляндії, Польщі та Україні. І що було б якби ми всі тебе послухали та не вхопили своєчасно України за глотку? Що ми робили б тоді і тепер без української пшениці, вугілля, заліза, марганцю й нікелю? Правда, ти й сам тоді спохватився, гукнувши : « Самостійна Україна — всього лише гасло », але вже було пізно : українці, як і багато інших поневолених народів царської імперії, зрозуміли, що незалежність — насущна потреба їхнього існування. Ось і попробуй тепер доказати українцям, що ми не шовіністи, коли утримуємо їх у складі російської комуністичної держави. Ось і попробуй тепер доказати полякам, що ми не шовіністи, коли утримуємо їх у союзі з Росією. Ось і попробуй доказати фінам, що ми не шовіністи, коли наполягаємо на приєднанні Фінляндії до Росії. Як перекреслити тепер те, що ти тоді наговорив у запалі полеміки?

А може це ще й до кращого. Ти створив таку гумову одежину, яку можна натягти на якийзавгодно копил. Коли нам загрожують великодержавні шовіністи, ми об'єднуємося з націоналістами, коли нам загрожують націоналісти, ми об'єднуємося з шовіністами; коли нам загрожує терор, ми апелюємо до демократії, коли нам загрожує демократія, ми вдаємося до терору.

Сталін закрити книжку і перевів свій погляд на двері кімнати. Його очі застигли, як мікроскопічні озерця, окуті льодом, а тіло закам'яніло. Перед дверима стояла людина. Двері були зачинені, а перед ними стояла людина, обернена лицем до нього у темно-сірому костюмі, в білій сорочці з чорною краваткою. Людина безшумними кроками підійшла ближче до

нього, так же безшумно сіла на крісло, на якому він щойно вечеряв, сперлась ліктем на стіл і вп'яла в Сталіна свої сірі очі. Сталін дивився в обличчя непростеного і не міг в ньому пізнати нікого зі своїх знайомих. Ба, він навіть ніколи ніде не бачив подібного обличчя. Це обличчя було обличчям молодого людини, але воно було заросле надиво сивою бородою. Волосся на голові було таке ж сиве як і борода, ніби його голову вкривав осінній іней.

— Тільки у в'язницях люди так рано сивіють, — подумав Сталін. — Чи не побував він у лабетах наших чекістів?

Незнайомец зробив рух тією рукою, якою він спирався на стіл, і показав пальцем на своє чоло. На чолі незнайомця була діра, і з тієї діри виступала кров. Сталін чув, як ворушилося волосся на його голові, а обличчя вкривалося холодним потом. Гість устав з крісла.

« Я ще раз прийду » — виразно почувися його слова, вимовлені незвичайно рішучим голосом, але при цьому незнайомец не розкривав своїх уст. Він так же безшумно, як і прийшов, твердою ногою попрямував до дверей. І, о диво, двері розчинилися, пропустили цю людину і зачинилися знову. В кімнаті було тихо, так тихо, що власне дихання Сталіна відбивалося луною об стіни, а годинник своїм колись ледве помітним цоканням тепер бив, як молотком по голові.

— Це галюцинації, — пошепки вимовив Сталін до себе, не рухаючись. Він не відривав погляду від дверей кімнати. — А може це моя совість приходила до мене? — майнула думка. — Але що таке совість? Я ж не можу розуміти совість у розрізі того ідеалістичного мітологічного поняття, яке трактує її як якусь химеру, як якогось суддю над вчинками людини. Совість — це відношення переконань людини до її дій. Мої дії ніколи не розходилися з моїми переконаннями, отже моя совість чиста. Ні, це галюцинації.

Сталін устав з ліжка, підійшов до дверей і почав оглядати їх. Чи добре вони зачинені? Але скоро спохватився: — нащо я оглядаю двері? Якщо галюцинація, то до чого тут двері? Для галюцинації запорів нема.

Справа кепська, — міркував Сталін, сівши знову на ліжку. — Треба лікуватися. Але що означає лікуватися Сталінові від галюцинацій? Це — треба викликати лікаря-психіатра до себе. А коли я вдамся до психіатра, це викличе поширення чуток про ненормальний психічний стан Сталіна. Цього допустити не можна — треба лікуватися якимось самому. Була б медична література про це — можна було б вичитати якісь ліки в ній, але в моїй бібліотеці такої літератури нема. Виписувати літературу з інших бібліотек також не випадає, відразу понесуться сплетні — Сталін зацікавився психіатричною літературою. Я занадто багато думаю про минулі події. Треба менше думати про це. Я забагато п'ю горілки. Треба обмежити себе в цьому. І ось при такому режимі — побачу, як воно піде далі. Думаю, що зі своєю більшовицькою волею вдасться мені перемогти і цього ворога.

Сталін відчув якусь слабкість в усьому тілі.

— Треба лягти, — промовив він сам до себе. Він роззувся, скинув свого генералісимусівського мундура, повісив його в шафу, відкрив двері своєї сусідньої кімнати (двері всіх кімнат відчинялися й зачинялися з однієї кімнати), погасив світло і перейшов у сусідню кімнату. Там було таке саме ліжка, така сама шафа і така сама сигналізація. Не засвідчуючи світла, Сталін позачиняв двері і ліг спати.

На другий день вранці Сталін прокинувся з обважнілою головою. Йому приснився жахливий сон. Чорт — не чорт, вовкулака — не вовкулака, таке, що він його ніколи не то що в житті не бачив, але й не бачив на малюнку, — звідкілясь узялося в його кімнаті. Він був заввишки в людину. Навіть вищий, але

набагато тонший. Туловище його було щільно обмотане білими ремінцями, як єгипетська мумія, а ноги й руки були голі. Ноги й руки були дуже тоненькі. Ноги — не товщі дюймової водогінної труби, а руки — в два рази тонші. Обличчя його було біле з жовтуватим відтинком. Голова лиса і видовжена догори, так що своєю формою нагадувала половину дині, вуха такі великі, яких не має жодна людина, вони по-свинячому звисали трохи донизу. Його зуби не прикривали уста, і вони шкірилися, як у скелета, майже від вуха до вуха.

Носа на цьому обличчі не було. Замість носа зяяла дірка завбільшки в п'ятак. Очі були круглі, як у птахів. Ці очі вражали своєю холодною байдужістю, їх не прикривали ніякі брови, від чого було гидко в них дивитися. Таку голову з туловищем еднала тонка довга шия. Його пальці на руках нагадували пальці гігантського орла з довгими загостреними кігтями. Ці пальці, як і всі руки й ноги, покривала цупка шкіра, яка буває на ногах птахів. Ступні ніг закінчувалися видовженими косинцями, а пальців не було зовсім. Косинці його ніг на краях переходили з жовтого кольору у чорний.

Це страховисько виявилось по-чортячому динамічним. Воно спочатку надиво спритно танцювало перед Сталіном. Так спритно, що Сталін ще ніколи на своєму віку не бачив, щоб хтось так танцював. Українці свого гопака, а грузини свою лезгінку не танцюють так спритно, як танцювало це чудовисько. Воно підскакувало, трохи не сягаючи головою стелі, і падало на підлогу так, що з нього створювався один клубок. Оберталося дзиґою так, що від нього залишався самий вітер, било своїми ногами-ластами себе по вухах і крутило головою, як млинок. Здавалося, в його руках і ногах під цупкою лискучою шкірою не було кісток, а були там нестримної динамічності пружини.

Так танцюючи, страховисько дедалі ближче й

ближче наближалось до Сталіна і коли зовсім наблизилося, черкнуло своїми кігтями по кітелю й вирвало латку, оголивши частину Сталінового живота. Ту латку воно кинуло собі поза плечі і вона поплила у повітрі, не падаючи додолу. Не встиг Сталін оглянути свого понівеченого кітеля, як другим рухом страховисько зняло з нього один погон і теж кинуло позад себе. Погон, як і перша латка, заплавав у повітрі. Сталін хотів крикнути «Як ти смієш зневажати державну емблему?!», але йому заціпило, він не міг роззявити рота і вимовити жодного слова, — мабуть ця потвора не підлягає ні державним, ні партійним наказам, — майнула в нього думка. А потвора продовжувала діяти далі.

Одним рухом вона зняла всі гудзики з кітеля. Блискучі бронзові гудзики з зображенням державного герба попадали до ніг Сталіна на підлогу. Потвора блискавично зняла з кітеля орден Золотої зірки і почепила собі на свої огидні ремінці нижче живота. Коли Сталін нахилив голову, щоб подивитися на те місце, де був орден, вона підскочила збоку і миттю відпорола один лямпас на його штанах. Лямпас заплавав у повітрі разом з латкою та погоном. Скоро вся кімната наповнилася уривками Сталінового мундура і коли він глянув на себе, то побачив, що стоїть у самих підштанках, сорочці та черевиках. Тепер чудовисько танцювало навколо нього, і він поволі повертався, дивлячись на його витребеньки.

Припинивши танцювати, потвора черкнула кігтями по сорочці, і латка сорочки полетіла в повітря. За кілька хвилин на Сталінові не було вже ні підштанків, ні сорочки, навіть шкарпетки, і то були обрізані по самі шнурки черевиків. Тепер потвора ще дужче почала танцювати, ловлячи в повітрі шматки мундура та білизни і запихаючи собі в рот. Зжерши у такий спосіб увесь одяг Сталіна, страховисько відійшло до самих дверей, підскочило, обернулося і щосили кину-

лося вперед. Воно з розгону вдарило Сталіна під груди своєю головою-динею, від чого у Сталіна перехопило дух, він захитався і вхопився руками за груди. Саме в цей мент страховисько вхопило його за ногу і потягло до себе. Він не встояв на одній нозі і впав на підлогу.

Не встиг Сталін опам'ятатися, як потвора вже сиділа на ньому верхи. Кількома рухами своїх кігтів-лез вона розпорола йому живіт, почала вимотувати з нього кишки та кидати їх рівними кільцями собі на шию. Коли всі кишки повитягала, вона витягла печінку та кинула її на підлогу, потім почала тягнути зі Сталіна його серце. Вона витягла серце з грудей і тримала його перед самим обличчям Сталіна своїми гідкими лапами. Сталін бачив, що його серце не було повністю вирване з його грудей. Воно єдналося з грудьми аортою і веною. Це серце потвора почала стискати своїми жменями, і з нього спочатку цвіркнула кров, а потім кров почала литися густим струменем. Кімната наповнювалася кров'ю. Сталін відчував, як підпливав у власній крові, бачив, як кров дедалі більше наповнювала його кімнату.

Ось він уже захлинається у власній крові. Саме в цей час страховисько зареготало демонічним реготом і промовило своїм шепелявим голосом:

— Ти забув, що всяка пролита кров відзивається кров'ю?

Прокинувся Сталін з холодним потом на чолі. Серце його прискорено билось, голова була ніби набита свинцем. Він підняв ковдру і оглянув своє тіло.

— Оце так сон, — промовив сам до себе. — Добре, що це був всього лиш сон.

Жахливі сни Сталін часто бачив на своєму віку, але такого ще не бачив.

— Невже це віщування моєї долі? — подумав він — Ет, яке там віщування! Якщо вже й Сталін почне

у сні вірити, то доведеться перекреслити весь матеріалізм.

Він встав, взувся у свої нічні капці, застелив ліжко і перейшов у першу кімнату. Коли він відчинив шафу, то побачив, що його мундур з погонами і лямпасами, з орденом Золотої зірки висить на своєму місці, і він усміхнувся від задоволення. Сталін надягнув на себе генераліссімумівські штани, взувся у черевики і почав умиватися. В маєтку Орлових не було водогону і Сталінові доводилося обслуговувати себе примітивним способом. Він наливав у кварту води з глечика, що стояв на табуретці у кутку кімнати, набирав з кварти повен рот води і у такий спосіб зливав над помийним відром. Вмиваючись, він намочив собі голову і йому стало легше.

Коли він скінчив свій туалет і вбрався в усю генераліссімумівську форму, було вже дев'ять годин, і він прийняв ранковий чай. До чаю подали вершки з гарячими пампушками. Перед сніданком Сталін витяг з-під ліжка великий бутель, обплетений лозою, з старим кахетинським вином, розкоркував його, налив і випив один за одним два келихи. Він відчував, як до нього припливає сила.

Після сніданку Сталін закурив свою люльку і пройшовся кілька разів вздовж кімнати. Зупинився біля мапи світу, що висіла на стіні. На мапі Радянський Союз, Китай, Північна Корея, Північний В'єтнам, Монголія і всі країни східньої Європи, завойовані у другій світовій війні, були зафарбовані у рожевий колір. Сталін довго стояв і дивився на мапу. Потім промовив сам до себе :

— Так, залишилася вузька смужка в Азії і невеличка латка в Європі. Ще один натиск — і вся Європа буде в моїх руках. Індонезія! — це дорога до Австралії. Там у нас ґрунт готується добре. Арабський світ — це пляцдарм до Африки. І там у нас справи ідуть не погано. І тоді ще один натиск — і чотири

континенти в моїх руках. Тепер це уже і не проблема — разом з китайцями Мао можна хоч завтра завойовувати світ. От тільки треба паралізувати Америку з її атомною бомбою. Не було б тої атомної бомби, вже сьогодні вся Європа, а, може, й Азія були б нашими.

Сталін перевів свій погляд з мапи на стіл, де лежала купа журналів. На обкладинці верхнього журналу зображення профільних портретів Маркса, Енгельса, Леніна й Сталіна.

— Це вірно, — знову промовив він до себе, — що вони мають мене поруч Маркса, Енгельса й Леніна. Але коли порівняти нас, то ясно, що ми рівні тільки в теорії. Що ж до практичних дій, щодо здійснення теорії на практиці, то тут ніяких порівнянь не може бути. Всі ці трое проти мене видаються просто пігмеями... Маркс та Енгельс створили всього лиш Комуністичний інтернаціонал, який розколовся ще за їхнього життя. Ленін створив у Росії більшовицьку партію, якій хоч і вдалося захопити владу, та після захоплення влади вона почала колотися на дрібні скалки. І якби я своєчасно не взяв цю партію у свої залізні обійми, був би з тої партії пшик сьогодні. Ми й так дорого поплатилися за ленінський лібералізм — ледве завоювали Україну, і то, якби не Денікін, то хтозна чи ми її бачили б. А скільки ми мали мороки з Закавказзям, Кубанню, Середньою Азією! Втратили Фінляндію, Польщу, Прибалтику. Добре, що прийшла нагода поправити справу. Та ще й як поправити! Латочка залишилася від Європи, смужка від Азії! Правда, Фінляндія ще досі не в наших руках, але це вже не проблема — доля її вирішиться разом з усією Європою. Ось тепер і рівняй мене з Марксом, Енгельсом, Леніном! Хто з них мав такі володіння? Навіть смішно рівнятися мені з ними. Та й з ким мені можна рівнятися? Хто з будь-яких завойовників володів такою територією, якою володію я тепер? Олександр Македонський? Юлій Цезар? Чингіс-хан? Наполеон? Ніхто

з них не завойовував двох материків, якими володію я.

Сталін сів до столу і взяв слухавку телефону. Він зажадав, щоб його поєднали з атомним центром. Протягом кількох хвилин він слухав інформацію про хід роботи центру.

— Так, тут Америка забігла наперед, — говорив він до себе. — Зараз нам у цій галузі рівнятися ще трудно. Вона багата. Збагатилася за дві війни, індустрія в неї потужна, наука досконала. Але в недалекій перспективі виграш на нашому боці. Ми її випередимо. Що таке американський президент? Що він може? Він може зібрати податок від своїх фермерів, підприємців, банкірів. І все. Це мізерні кошти, що поступають у скарбницю американської держави. А що можу я? Я можу з кожного колгоспу, радгоспу, фабрики, заводу і шахти взяти стільки коштів, скільки мені потрібно. Я можу у будь-який час провести ревізію цілої республіки, я можу, якщо мені потрібно, забрати останню корову в селянина.

— А наші концтабори? Це ж потенціал! Концтабором можна добувати нечувані цінності, при чому дармовою працею там, де не заманеш ніякого вільного робітника. Хай поспробує американський президент так організувати свою державну машину. Розірвуть його там на шматки — система не та. Там держава підпорядкована праці, у нас праця підпорядкована державі. Тому хоч Америка набагато багатша за нас, в атомному змаганні ми її переможемо. Вона в найближчому майбутньому не зможе набрати тих темпів, які наберемо ми. Час працює на нас.

Сталін знову узяв слухавку і зажадав, щоб його з'єднали з Україною. Тепер він слухав інформацію про хід боротьби з націоналістичними повстанцями на Західній Україні.

— Це ж просто сором, — говорив він у слухавку, — мільйонна армія сім років возиться з стотисячною

армією заколотників. Швидше впроваджуйте там колгоспи, тоді все населення у вас буде перед очима. Вирубуйте ліси в Карпатах, щоб не було їм де ховатися. І вивозьте, вивозьте їх якомога більше у Сибір, створюйте сприятливі умови для приїжджих з російських областей — надійних наших людей. Коли ми готуємося до останнього рішального бою з капіталом, ми не можемо терпіти таку гангрену у себе в тилу.

Закінчивши розмову, Сталін запалив люльку і заходив по кімнаті. Пихкаючи люльку, він говорив так, ніби продовжував розмову по телефону.

— Ніхто стільки нам не нашкодів, як ці хахли. Ще царі наморочилися з ними по саме годі і нам передали свою мороку. Паскудна нація, несусвітні сепаратисти. Скільки ми з ними намучилися ще в громадянську війну, скільки поклаки вони наших кращих синів партії! Ну, тепер на Східній Україні уже знають, що з нами жарти короткі, як не в Сибір заженем, то заженем у саму землю. Ті добре пам'ятають і тридцять третій рік, і тридцять сьомий, і тепер уже сидять, тихо, а ці ще не навчилися своїх любити.

— Їх би всіх цих хахлів, варто було б повивозити в Сибір, там у нас вистачить місця для них. Вони давно заслужили долі чеченців, інгушів, калмиків та кримських татар, але, на жаль, їх надто багато. Це одне, а друге те, що їх у нас нема ким замінити. Цю землю можуть обробляти тільки вони або німці, але німці не більш надійні за них. Та й де їх набереш на всю Україну! У всякому разі їх треба тримати в такому стані, щоб вони постійно відчували над собою загрозу Сибіру. Щоб вони знали, що ми їм можемо будь-коли повторити і тридцять третій, і тридцять сьомий роки. Тільки в такому разі цей народ буде покірний нам.

Прошло три дні. Сталіна не тривожили ані страхотливі сни, ані галюцинації, і він почав уже про них забувати. Він вирішив, що ця хвороба більше не повернеться до нього. На четвертий день, коли він кури́в, сидячи на своєму ліжку, двері раптом відчинилися і до кімнати зайшла жінка. Жінка була боса, в довгій нічній сорочці, з розпущеним волоссям. На вигляд їй було не більше тридцять років. Її гарне обличчя було вкрите печаттю глибоких переживань і навіть мук.

— Якась з жінок моїх ворогів, яким я підписав смертний вирок, — з жахом подумав Сталін.

Жінка підійшла до ліжка, стала перед Сталіном і втупила в нього свої страдницькі очі. Так вона стояла кілька хвилин, а Сталін не міг відірвати від неї своїх очей. Він готовий був вислухати її докори і вибачитися перед нею. Жінка поправила рукою волосся на своєму чолі, і він побачив, що її чоло пробите так само, як у того, що приходив три дні тому. Вона нахилила голову, підставила руку, і з чола цівкою полилася кров. Так вона націдила з себе повну жменю крові і хлюпнула тою кров'ю в обличчя Сталіну, різко повернулася і пішла геть. Сталін тернув рукою по своєму обличчю і на своє здивування побачив, що долоня його вкрилася кров'ю. Він повів по обличчю другою рукою — і та рука вкрилася кров'ю. Сталін скинув з себе кітель і почав вмиватися коло відра.

Коли він мив руки, то закримітив, що кров у нього не тільки на долонях, а витікає далі поза зап'ястя. Він закачав рукави і жажнувся, побачивши, що руки його по лікті в крові. Довелося ретельно вмивати їх, раз-у-раз набираючи води в рот. Коли вмився, почав втиратися рушником. Втираючись, він придивлявся, чи не виступить де крапля крові на рушник — може де не зовсім добре вмився. Але на рушнику ніяких слідів не було. Він глянув у дзеркало — лице було чисте. Тоді він глянув у відро — якщо це була справжня

кров, то вода має бути забарвлена. Але вода була чиста.

— Бач, сучка, — люто вимовив Сталін, — обдурила мене, — і він вилаявся так гидко, як лаються кримінальні злочинці у російських в'язницях, або чекісти під час своїх допитів. — Отже і це галюцинації, — міркував Сталін. — Що та жінка — галюцинація — в цьому й сумніву не мав. А ось, коли й кров на руках починає ввижатися мені, треба добувати літературу про це і лікуватися.

Цю ніч Сталін спав кепсько. Довго не міг заснути, а коли засинав, скоро прокидався, бо снилися кошмари. Приходили до нього то Бухарін, то Зінов'єв, то Блюхер, то Якір, то Кіров, то Орджонікідзе. Аж під ранок він заснув міцно, і знову побачив дивний и страшний сон.

Йому приснилося, що Хрущов мив йому ноги у лазні. Він мив йому ноги в бляшаному шапанку, брав з миски якесь зелене рідке мило, намазував ним Сталінові ноги, а потім обмивав водою, від чого вода в шапанку зробилася миляною і брудною. Коли ноги були обмиті, Хрущов почав мити тією самою брудною водою йому голову. Не скінчивши мити голови, Хрущов узяв його за руку і, як батько свою дитину, повів за собою. Сталін глянув на своє голе тіло і побачив на ньому латки мильної піни та плями бруду. Йому не хотілося йти недомитому з лазні, але він чомусь покійно пішов за Хрущовом.

Несподівано він опинився на Червоній площі перед мавзолеєм в оточенні членів Політбюро ЦК та членів ЦК партії. Всі вони були вбрані в легколітні костюми, а Сталін був голий. Всі йшли на трибуну мавзолея і тягли його за собою, дехто навіть підштовхував його. Він став на середині трибуни, на тому місці, де він завжди стояв під час парадів та демонстрацій. Лише, на його здивування, трибуна не мала свого кам'яного бар'єру, так що його всього голого

було видно з ніг до голови. А вся Червона площа була заповнена людьми, і всі люди показували на нього пальцями. Він подивився на своїх поплічників, членів Політбюро та членів ЦК, і побачив, що вони також показують на нього пальцями.

Коли він придивився до людей, то побачив, що попри трибуну проходять люди з позашиваними ротами. У деяких замість облич були самі шматки м'яса, інші йшли з закривавленими головами, з розторощеними черепами, з пробитими наскрізь грудьми. Багато було людей з відмороженими вухами та носами. Вони піднімали вгору свої руки, скручені колючим дротом, а деякі були самі геть усі облутані тим дротом.

Тут були, як визначив за їхнім одягом Сталін, селяни і робітники, службовці і священники, студенти і військові, ченці й черниці. Окремий гурт складали вчені у своїх академічних ковпаках. Всі вони з німим докором дивилися на нього і йшли так поволі, як ідуть люди на похоронах.

Раптом все кудись зникло, Сталін опинився в оточенні солдат. Вони його повели з трибуни мавзолея до кремлівської стіни, саме на те місце, де замурують у стіну прахи визначних більшовиків. Під самою стіною Сталін побачив глибоку яму, таку, які копають для поховання мерців. Він зупинився перед тою ямою і глянув на солдат. На своє здивування він побачив перед собою тих солдат, які його охороняють тепер.

— І ці мерзотники проти мене, — подумав він. — Чого ще їм бракує? Їдять, що хочуть, бабів вибирають, яких хочуть.

Хтось з них підштовхнув його, і він упав у яму. Він лежав на дні ями і з жахом дожидав, коли його живого почнуть заривати землю. Але його ніхто не заривав. Солдати зникли, а замість них на краю ями

з'явився Берія. Він вскочив у яму, штовхнув Сталіна чоботом під бік і ліг поруч.

Сталін прокинувся. Він скинув з себе ковдру і сів на ліжку, опустивши ноги в свої нічні капці.

— Що станеться, коли я помру? — перший раз у житті виникло у нього це питання. Він згадував, як в'язні відгадували свої сни тоді, коли він сидів у царській в'язниці і пригадав, що коли сниться м'ясо — це означає близьку хворобу, а коли сниться, що падаєш у яму — це означає смерть. Наче побитий, він поплівся в свою першу кімнату, сяк-так умився, убрався в свій мундур і прийняв ранковий чай. Він їв без апетиту, навіть половини не з'їв з того, що йому принесли. Не пив ні вина, ні горілки. Після сніданку заходив по кімнаті, пижкаючи люлькою.

— Що станеться, коли я помру?... Справа погано піде, коли я помру. Ці сліпі цуценята, які мене оточують, ні на що не здатні. Вони здатні діяти тільки за директивою, а без директиви — вони порожнє місце. Щоб ця держава, щоб уся консолідація соціалістичних країн трималася купи, потрібний над усім цим самодержавний авторитет, яким є я. Хто з цих сліпих цуценят може стати таким самодержавним авторитетом? Ніхто. Бо ніхто з них не користується потрібною популярністю. Бо ніхто з них не володіє потрібною силою самодержавності. Всі правителі соціалістичних країн беззаперечно слухають мене, бо всіх їх я там встановив, бо всі вони знають — досить мені поворохнути пальцем, і їх не буде. А чи будуть вони слухняні у нового московського правителя? Особливо Мао, який сам претендує на вождізм? Чи захоче він підлягати якомусь Маленкову, Берії чи Кагановичу? Ось — питання. Чи буде триматися Радянський Союз, коли до влади прийде непопулярна і неавторитетна особа, коли вона неспроможна буде створити того страху, в якому я постійно тримаю усі народи? Наша держава — це не ступа видовбана з

суцільного дерева, а барило збите з багатьох клепок, яке тримається купи лише завдяки тим обручам, які на нього набито. Порвуться обручі і клепки розсипляться, барило пропаде. Це барило мало розсипатися у сімнадцятому році, і лише завдяки неймовірним зусиллям нам, більшовикам, ціною величезної крові, вдалося його зберегти, набити на нього нові обручі. А як буде тепер?

Сталін не знайшов відповіді на це питання і прийшов до висновку, що вмирати йому тепер не можливо. Він змарнів на обличчі і зсутулився. Коли він подивився на себе у дзеркало, то побачив, що його волосся значно більше, ніж раніше, вкрилося сивиною. Коли він чесав свою голову, то закріпив, що волосся випадає дужче, ніж випадало раніше. Він втратив апетит, другого сніданку майже не їв, обіду не з'їв і половини, не з'їв і половини він і вечері, лише вечірній чай спожив повністю. Алькоголю не вживав протягом цілого дня. Після вечірнього чаю, він, з докராю напруженими нервами, зі страхом ув очах, дожив нових галюцинацій, але привиди не прийшли в очікуваний час. Сталін вирішив, що їх не буде.

Відчуваючи себе стомленим минулою неспокійною ніччю, він вирішив сьогодні раніше піти спати. Скинув з себе черевики, штани та китель і присів на ліжко, щоб перед сном викурити люльку. Коли він набив і розкурив її, а потім глянув перед себе, то побачив двох людей. Це були українці. Вони були такі самі, якими він їх бачив у громадянську війну, коли бував на Україні. В кудлатих шапках з овечого хутра, в полатаних кожухах і в стоптаних чоботях. Їхні вусаті обличчя вкривала давно неголена щетина, і були такі худі, що здавалося, під попільястою шкурою тих облич, крім кісток, нічого не було.

— Давай його заріжемо і з'їмо, — промовив один українець до другого.

— Бач, яке пузо наїв! Він їсть паляниці й калачі з нашої пшениці.

— Того ми такі худі, що він такий гладкий. Він їсть паляниці й калачі, а нам і перепічки не дає спекти, п'є наше молоко, а нам і сироватки не дає. Ріжемо його! — сказав другий, а перший нахилився і витяг з-за халяви ножа, такого великого, яким селяни ріжуть свиней, випробував пальцем його лезо.

— Треба підгострити, — сказав він, — бо як відразу не заріжу, то ще кричатиме. При цьому він нахилився, витяг з-за другої халяви бруска і почав гострити того тесака перед самими очима Сталіна.

— Тебе давно треба було зарізати, — говорив другий. — За що ти нас повбивав? За те, що ми людей їли? Так ми ж їли мертв'яків, а ти нас живих порозстрілював. А якби ти у нас нашу пшеницю не позабирав, то ми і мертв'яків не їли б...

— Та що з ним говорити! — сказав перший, ховаючи брусок за халяву. — Бери його за чуба, а я полосону во в'язах.

Сталін відчув, як мимо його волі голова нахилилася, і щось сильно вдарило у потилицю. Він думав, що це вже кінець. Кілька хвилин показалися цілою вічністю. Коли він підвів голову, то з радістю переконався, що він не мертвий. Українців перед ним уже не було.

— Треба лікуватися, — мовив він сам до себе, — завтра ж замовлю відповідну літературу в кремлівській бібліотеці. А щоб не виникло підозріння, разом з списком потрібної медичної літератури, я замовлю ряд інших книжок...

Його уяву ще не покидали українці-людодіи і він поза своїм бажанням думав про них.

— Українці. Я знаю, що вони тільки й дождають того, щоб я попався у їхні лапи. Що ж? Вони мають рацію. Сталін їм залив сала за шкуру не мало, по саме годі: понад десять мільйонів заморив голодом у

тридцять третьому році, перепустив їх через свої чорні труби у тридцять сьомому, сотні тисяч умертвив у тюрмах. У сорок першому, коли відступав перед німцем, мільйони загнав у Сибір...

Але ж я діяв не тільки з власної ініціативи. Треба було створити індустрію та військову міць, бо інакше не то, що не вдалося б розширити наші володіння, а нас затоптали б наші вороги. Треба було утримувати комуністичні партії в капіталістичних країнах. Яким коштом можна було це робити? Тільки за рахунок села, як пропонував Троцький та за рахунок окраїн, як пропонував я. За такий плян виступала переважна більшість нашої партії. А тому, що Україна найбільша селянська країна і до того окраїна в нашій державі, то на неї і впав найдужчий удар цього пляну... І правильно, бо це найбільш ненадійна нація... В цьому я переконався ще тоді, як побував там у громадянську війну... А зрештою — без жертв нічого не буває. Де ліс рубають, там тріски летять.

На другий день Сталін збирався скласти список і замовити літературу, але одна думка не давала йому сісти і зосередитись: як воно буде, коли його не стане? Він ходив по кімнаті і безперервно курих свою люльку.

— Що станеться з усім комуністичним табором, з усім комуністичним рухом, коли я помру? — задавав він сам собі питання. — Хто зможе очолити увесь комуністичний світ? Тут потрібний загально визнаний авторитет, людина великого розуму і міцної руки. Без такої людини розпадеться увесь комуністичний світ, як розпався б Радянський Союз, коли б я своєчасно не взяв у свої міцні обійми всю владу у цій державі. Розпадеться, як барило без обруча. Це буде друга Африка, де сьогодні вчорашні люди їди творять свої самостійні держави. Хто ж може мене замінити? Тут, у Радянському Союзі, такої людини нема. Хіба Мао в Китаї?

Але що означає віддати зараз владу над усім со-

ціалістичним табором Мао Дзе-Дунові? Це означає провести передчасно злиття націй. Злиття націй — це кінцева мета марксизму-ленінізму. Але чи вчасно буде саме тепер проводити таке злиття? Ми повністю покладаємося на російський народ. У своїх революційних перетвореннях, у захисті наших завоювань від внутрішніх та зовнішніх ворогів, він відстояв нашу владу у довготривалій громадянській війні та у війні проти інтервенції, він відстояв нашу владу від внутрішніх диверсій у роки військового комунізму та колективізації. Він розгромив гітлерівську Німеччину. Він охоче приєднав, не рахуючись з жертвами, інші народи до своєї держави. Але одна справа приєднувати до своєї держави естонців, латишів та литовців, які разом не складають і семи мільйонів, а інша справа включати в свою державу народ, який складає сімсот мільйонів, який у шість перевищує росіян.

Ми називаємо російський народ народом — інтернаціоналістом, народом — визволителем. Називаємо, але знаємо, що він далеко не такий, знаємо, що це народ перш-за-все народ-шовініст, народ-імперіяліст. Ми вихваляємо його і заохочуємо його до колоніалістських дій, бо це на даному етапі відповідає нашим інтересам. Але розуміємо, що цей народ охоче зливається з естонцями, латишами, вірменами, узбеками, казахами лише тому, що він певний у тому, що він спроможний їх усіх перетравити, асимілювати. Інша справа, коли постане питання про злиття з китайцями, коли не росіяни будуть перетравлювати, а їх захочуть перетравити. Що означає віддати зараз владу над усім комуністичним світом Мао? Це означає розкрити кордони і дозволити не менш як половині всіх китайців посунути на територію Росії. Це привело б до китаїзації росіян, а якщо й ні, то в усякому разі, до втрати росіянами свого нинішнього національного обличчя. Сталось би те, що робиться зараз у нас з казахами та іншими народами. А цього росіяни, ні безпартійні, ні

комуністи, ніяк не хочуть. І вони влади Мао Дзе-Дуна над собою не визнають, а Мао не захоче визнати над собою, крім своєї, нічиєї іншої влади.

І до чого це може привести? Страшно подумати, до чого це приведе. Це буде друга Вавилонська вежа. Це може привести до війни між Росією та Китаєм. Бо хоч ми і називаємо всіх себе інтернаціоналістами, проте добре розуміємо, що китайці такі ж націоналісти, як і росіяни, і вони не поділять між собою влади над світом. Якщо буде війна, то хто переможе? Радянський Союз має атомну зброю, Китай атомної зброї не має, та вона йому й не потрібна у війні проти Росії. Китайці завоюють автоматами й карабінами, а то навіть самими луками з стрілами, коли виставлять стомільйонну армію проти росіян. Як щурі своєю масою зупиняють потяг, так китайці своєю масою спроможні задушити радянську армію з її технікою та атомною зброєю. Щось подібне до того, що сталося у нас у війні з німцями. А Росії опертися нема на кого, всюди самі вороги. Вони підтримають Китай, а не Росію у цій війні.

Кожен виступить проти нас за наше гостювання там у останню війну. Фінляндія накинеться за Виборг, про Німеччину нема що й говорити, Туреччина захоче заплатити нам за кримських татар. Ізраїль з усім своїм світовим сіонізмом — за кампанію проти космополітів та за кремлівських лікарів. Іран — за нашу окупацію його у війну, Японія — за порушення мирної угоди, за Сахалін та Курильські острови. А всі інші соціалістичні країни, друзі до того часу, доки над ними висить загроза Сибіру. Внутрішні антиросійські сили теж, безперечно, прийдуть у дію. Всі, кому ми будь-коли позаливали сала за шкуру, повстануть проти нас. Страшно подумати, що може статися.

Сталін ще раз прийшов до висновку, що вмирати йому тепер ніяк не можна. У таких роздумах він провів увесь день і тільки перед вечірнім чаєм згадав, що

треба скласти список літератури. Саме тоді, коли він ішов від дверей до столу, відчув, що його хтось рвучко сіпнув за плече. Сталін повернувся всім тілом і побачив перед собою того, що приходив до нього перший, того, який сказав йому тоді, що прийде ще раз.

Його погляд був такий гострий, переповнений такої рішучості, що Сталін не витримав цього погляду. Він заплющив очі і відчув, як втрачає рівновагу, похитнувся і впав горілиць на підлогу. Прийшов до пам'яті від телефонного дзвінка. Йому видно було годинник, кинулося в очі, що було дванадцять годин. Телефон дзвонив кілька разів, доносився дзвінок телефону і з сусідніх кімнат. Йому здавалося, що коли б його підвели і посадили на ліжку, то відразу полегшало б. Телефон був зовсім близько, але Сталін не міг не тільки підвестися, а навіть поворухнути бодай одним пальцем. Свідомість до нього повністю повернулася, але відчувався нестерпний біль у голові.

— Може, я, падаючи, розбив собі голову, — подумав він, але переконатися чи голова ціла, не міг, позаяк не міг поворухнутися. — Це вже кінець, — впала думка. — Бо хто зможе і хто ж осмілиться зайти в мої апартаменти? А коли проб'ються до мене, я помру.

Сталін знав, що він не прийняв вечірнього чаю. Це повинно занепокоїти їх, дзвінки телефону, напевно, означали цю тривогу.

— Якщо вони не занадто пізно проб'ються до мене та виявлять своєчасно належну допомогу, то я буду врятований.

І в Сталіна зажевіла надія на життя.

Він то впадав у забуття, то знову приходив до пам'яті, а через кілька годин почув стукіт коло дверей коридору.

— Нарешті приходять порятунок, — заворушилося в голові, і йому здалося, що його серце почало частіше битися. Стукали й брязкали коло дверей

довго. Сталін уже подумав, що двері їм відкрити не вдасться. Але ось він почув кроки і притишений гомін на коридорі, а через деякий час — стукіт і брязкіт коло своєї кімнати. Тут двері відчинилися швидше. Сталін почув, як до його кімнати заходили люди. Попереду йшов Берія, за ним Хрущов, потім Маленков, Каганович, Ворошилов, Мікоян, Булганін.

Берія, підступивши до його ніг, зупинився і вигукнув: — Тиран мертвий! Мертвий!

Його голос Сталінові видався огидно скрипучим. Берію випередив Хрущов. Він підійшов до самої голови Сталіна і впав перед ним на коліна, глянув у вічі і, по всьому видно було, зрозумів, що перед ним не мертвий Сталін, а живий. Хрущов швидко встав на ноги і не вийшов, а вибіг з кімнати. За ним, товплячись, повибігали всі. Кімната знову зробилася порожньою. Хоч двері були відчинені, вірніше зняті з завісів, проте до Сталіна не заходив ніхто. Над його головою ніби продовжували бриніти слова Берії «Тиран мертвий! Мертвий!»

— Бач, яку гадюку пригрів коло самого серця, — думав. — Ці заячі душі, видно, радітимуть з моєї смерти. Бач, яка лукавість! Всі ж курили мені фіміям. Всі вихваляли мене і плескали мені. І всього лиш доти, доки відчували мою силу. Раби! Блюдолизці! Гнучкошиєнки! Хамелеони! Що ж вони, мерзенні сліпці, робитимуть без мене? Це бидло поперегризає одне одному горлянки, бо звикло коло мене гризтися за маслак. А що ж? Інакше й не могло бути. Тих, хто здатний був мислити, я ж знищив, залишивши коло себе самих підлабузників. Лише я думав, що вони мені віддані були з щирости, а тепер бачу, що вони були покірні мені тільки зі страху. Догоджали мені заради збереження власної шкури.

Тепер бачу, що підлабузники приносять шкоди більше, ніж відкриті супротивники. Бо супротивник використовує твою помилку і б'є в те місце, де ти по-

милився, змушує тебе поправлятися, а підлабузник вихваляє твою помилку нарівні з досягненням і тим самим виводить тебе на ще глибші манівці.

Час тягнувся надзвичайно повільно. Сталін не хотів і боявся заснути, щоб не заснути навіки, та й нестерпні болі в голові відганяли сон.

— Хоч би хтось догадався перенести мене з підлоги на ліжко, підкласти під голову подушку і то уже легше було б. Бояться. Вони мене бояться навіть мертвого.

Несподівано перед Сталіном з'явилася постать у чернечому клобуці й скуфії. По його смуглому обличчю, чорній бороді і знайомих рисах Сталін пізнав у постаті свого вчителя-наставника з семінарії, де він вчився замолоду. Чернець заговорив грузинською мовою :

— Ти ж піп, а вбрався в генераліссімусівський мундур. Вся натура твоя попівська : попи на старості літ тікають у пущі або в затворництво, і ти зробив собі затворництво перед смертю. Думав тут заховатися від своїх гріхів? Тебе ж ніхто не тягнув у семінарію, ти сам до нас прийшов. А потім усе життя тікав від свого попівства, від самого себе і... не втік... ти сам від себе, не втік, а нас позамордовував. Що ми тобі зробили, що ти нас мучив? Хіба ми тебе мучили, коли ти вчився у нас? Що тобі зробила церква, що ти з таким лютим завзяттям нищив її? Що тобі зробили ближні, що ти постійно лив їхню кров? Хіба ми вчили тебе вбивати?

— Пригадай, ми тебе вчили не вбивати, ти знаєш, що не можна вбивати, а вбивав. Вбивав безневинних. Ленін убив царя за те, що він повісив його брата, а за що ти своїх поплічників повбивав? За що ти мільйони людей погноїв у Сибіру, позамучував голодом та холодом на Колімі, Воркуті, Норильську? Ти більший грішник за Леніна. Ленін воював проти своїх ворогів, а ти воював проти своїх друзів. Ленін ніколи Бога не

знав і виступив проти Бога. А ти знав Бога, молився йому і розгорнув криваву війну проти Бога. Ти зрадник. Ти ренегат. І зрадник ти ще сам перед собою. А ти знаєш, що всяка пролита кров відзивається кров'ю. Руські царі довго лили людську кров, та довелося їм пролитися кров'ю.

— Ось ти тепер лежиш на підлозі і вмираєш, бо тебе заливає твоя власна кров. Ти вмираєш від крововиливу в мозок. І ніхто тобі не допоможе, ти так і помреш на цій підлозі, а порятунок поруч — варто тебе підняти і посадити на ліжко, щоб кров відхлинула з голови. Проте цього ніхто не зробить, бо ти не маєш жодного приятеля коло себе. Ось вони, твої друзі, щойно побували коло тебе, повибігали, як сірі миші від кота. Ти того і втік сюди, що всюди кругом тебе були не друзі, а самі вороги твої. А вони ворогами твоїми стали тому, що ти був ворогом усього світу. Ти думав, що твоя влада і твоя сила замінить тобі Божу милість і людську приязнь? А бачиш, ні. То людираби вклонялися твоїй владі, а не тобі. Ось влада відпала від тебе — і лежиш ти нікому непотрібний. Ти мріяв про владу над чотирма континентами, а лежиш тепер у чотирьох стінах і не маєш влади над самим собою.

— Ти задумав замінити собою людям Бога? Ти собі уроїв, що люди молитимуться не Богові, а тобі. Чи не занадто багато зухвалости ти в собі викохав?

— Наш спаситель Ісус Христос віддав своє життя в ім'я істини, а ти вбивав істину заради свого животіння, заради своєї слави. Ти скоро помреш, а слідом за тобою помруть твої облудні зухвалі ідеї. І не вклонятимуться тобі, а відвертатимуться від тебе люди, як від лютого звіра. Не тільки всі люди, а й рідні діти відцураються тебе, зрозумівши твоє звіряче нутро. Ти підеш у вічне забуття.

Постать зникла. Уже світало, а до Сталіна рятувальники не приходили. Йому робилося все гірше й гірше.

Мучила спрага, але рота розкрити він не міг. Його зір дедалі густіше оповивали сутінки. У тих сутінках Сталін побачив, як згори спускався Ісус Христос у багрянці та терновому вінку з слідами крові на чолі. Знизу Ісуса Христа оповивала біла хмара. Сталін почув, як над його головою срібнодзвонним голосом заgrimіли слова :

— Істинно, істинно говорю : підуть добротворці у відроджене життя, а злочинці — у відроджений суд.

Раптом в середині у грудях щось обірвалося, на очі насунулась безпросвітна тьма — Сталін впадав у вічне забуття.

Коли о дев'ятій годині ранку кремлівські лікарі приїхали рятувати Сталіна, його очі були розплющені, але він ними вже нічого не бачив.

Оглянувши мертвого, старший лікар сказав :

— Якби нас було викликано хоч трохи раніше, або якби хоч дорога не була такою слизькою, щоб нас швидше везли, нам би, безперечно, вдалося б рятувати великого Сталіна. А тепер уже пізно, я замкнув йому очі.

Всі члени Політбюро почали плакати.

М. Ладо

Володимирська в'язниця

З М І С Т

	Стор.
Від Видавництва	5
ЄВГЕН СВЕРСТЮК	7
Іван Котляревський сміється	9
На Свято Жінки	46
Слідами казки про Іванову молодість	54
Іван Франко	67
Остання сльоза	86
(Справлення помилок у книжці « Собор у риштованні »)	97
ВЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ	99
Слово про Кобзаря	103
В обороні стрілецьких могил	123
ІВАН ДЗЮБА	127
« Секс », « секс »... і трохи « антисексу »	133
Перед широким світом	149
ЛІНА КОСТЕНКО	161
Ах, як вони галасують	163
Ти береш мою душу	165
Осінній триптих	166
Співали сни над чорними морями	169
Гей, було невеселе весілля	170
Біле, біле — біле поле	171
Дійду, добіжу, долечу все одно !	172
Життя — як вокзал	173
Цирк	175
Бахур	177
Сон	178
Гармидер подій	179
ГРИЦЬКО ЧУБАЙ	181
Вертеп	183
ВАЛЕИТИН МОРОЗ	193
Замість останнього слова	197
Хроніка Опору	203

М.Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ	235
Приєднання чи возз'єднання	241
МИКОЛА ХОЛОДНИЙ	311
Куди і навіщо біжить вода ?	
голос	315
двоє на пні	316
якось мені сказали	317
діалог	318
утрьох прожили життя	319
виросуть, виростуть	320
коло	321
і зачинив вікно	322
біжить вода	323
чоловік, що стояв на руках	324
двоє у місті	325
революція	326
і канув під землю	327
дзвін	328
межи першим і другим поверхом	329
притча про рибу	330
« а » із « б » у шахів грає	331
а ти гориш	332
й ніхто на нього не звертав уваги	333
всі решта у селі були жінками	334
та він не промовив ні слова	335
двоє у чужій ямі	336
новорічна ялинка	337
я всього-навсього вода	338
до діда	339
чоловіча сорочка	340
що б то могло означати	341
усе життя вивчав левину мову	342
хто ми	343
щось кудись мене гукає	344
Смерть Сталіна	345

